J. GNADENTEICH

ÜLDINE KIRIKULUGU

UUSAEG

GÜMNAASIUMI II KLASSILE

NOOR-EESTI KIRJASTUS TARTUS

ARH

J. GNADENTEICH

ÜLDINE KIRIKULUGU

UUSAEG

GÜMNAASIUMI II KLASSILE

NOOR-EESTI KIRJASTUS TARTUS

Korrektor M. Kindlam

J. Mällo trükk, Tartus.

Tartu Ülikooli Raamatukogu
ARHIIVKOGU

Saateks.

Käesolev raamat on otsene jätk minu esimesele raamatule „Üldine kirikulugu. Vana aeg". Koolipõllul on see vajalist poolehoidu leidnud ja meie rahva noorsugu usu- ja kirikuelu sündmuste ning nähtuste tutvustamisega Jumala suurtele mõtetele ja tegudele ligemale viinud. Jumala mõtted ja teod puhastavad ja pühitsevad inimeste südameid. Aidaku selleks kaasa ka käesolev raamat.

Kodumaa kirikuloo osa olen välja jätnud, sest see ilmub iseseisva raamatuna.

Avaldan siinkohal tänu Eesti ev. luteri usu kiriku piiskopile, kes mind selle kirjutamisele on julgustanud, ja samuti Tartu Peetri kiriku õpetajale dr. theol. J. Taulile, kes mind eriti viimaste kirikuelu sündmuste ja liikumistega on tutvustanud.

Ka võlgnen tänu arvustuse eest praost A. Westrèn-Dollile ja Tapa gümnaasiumi eesti keele õpetajale hr. Kristjan Meikopile keelelise korrektuuri eest.

Deum non vides, ama et habes!

Tapal, juulis 1938.

J. Gnadenteich.

III. Kristlik uusaeg 1517. a. — 1937. a.

Reformatsiooniaeg (1517—1689).

§ 1. Martin Luther.

M. Lutheri noorus ja kooliaeg

Martin Luther sündis Eislebenis 10. novembril 1483. a. Ta isa Hans Luther oli vaene mäekaevandustööline ja nägi oma abikaasa Margarethega küllalt vaeva perekonna kasvatamisel. Juba järgmisel päeval ristiti väike Martin. Pool aastat hiljem asusid Martini vanemad Mansfeldi, kust isa lootis leida paremaid teenistusvõimalusi. See lootus täituski.

Oma poega kasvatasid vanemad suure valjuse ja nõudlikkusega, kuid ometi südamliku armastusega. Veel valjuma kasvatuse osaliseks sai väike Martin Mansfeldi linnakoolis, kuhu ta viidi umbes 5 a. vanusena. Oma korralikkusele vaatamata oli ta ühel päeval enne lõunat üksi 15 korda saanud vitsahirmu. Mansfeldi linnakoolist siirdus Martin Luther 14 a. vanuses oma õpinguid jätkama Magdeburgi ladinakooli, mis kuulus Ühiseluvendade ordule.

Sagedasti pidi Luther oma vaesemate kaasõpilastega laulma jõukamate kodanike ukse ees, et teenida sellega veidi igapäevast leiba.

Järgmisel aastal saatsid vanemad poja Eisenachi ladinakooli lootuses, et ema poolt sugulased poissi ehk saavad majanduslikult pisut abistada. Kuid ka sugulased osutusid kehvemaks, kui algul loodeti. Jälle pidi Martin ühes kaaslastega ise enese eest hoolitsema, esinedes laulmisega rikaste majades.

Lõpuks naeratas Lutherile õnn. Rikka kaupmehe abikaasa Ursula Cotta, kellele Lutheri laul väga meeldis, võimaldas talle oma majas tasuta ülalpidamise kogu õppeajal. Õppimisaeg Eisenachis oli ilusamaid ja muretumaid Lutheri elus.

M. Luther ülikoolis

Lõpetanud oma õpingud Eisenachis, pani isa Martini Erfurti ülikooli (1501. a.), kus ta isa soovil pidi õppima õigusteadust. Isal oli vahepeal jõukus aegamööda kasvanud ja hiljem ta oli saanud ise ühe kaevanduse omanikuks, mispärast ta võis pojale pakkuda kõrgemat haridust.

Ülikoolis tutvus Martin suure hoolega peale õigusteaduse ka teiste teadustega. Ühel päeval puu-

Hans Luther, Martin Lutheri isa.

tus ta kokku esimest korda ladinakeelse piibliga (Vulgata), mis teda sügavasti mõjutas. Imestusega märkas ta, et piibel sisaldab eneses palju enam evangeeliume ja epistleid, kui ta seda oli kuulnud kirikukantsleist. Ka Vana Testamendi luges ta läbi sügava hardusega, kusjuures ta kiindus suure rõõmu ja huviga Saamueli ja Hanna lugudesse. Oma südames soovis ta omada kord tervet piiblit, mille ostmine aga käis talle sel ajal üle jõu.

1505. a. ta lõpetas ülikooli filosoofilise eelkursuse.

Ta pidi nüüd isa soovil õppima õigusteadust. Noor 22-aastane Martin Luther oli sügav-uskliku hingega, kuid teiselt poolt elurõõmsa noormehena oma sõprade poolt väga armastatud ja lugupeetud. Üllatusena tundus viimastele korraga Lutheri otsus sama aasta lõpul — loobuda maailmast ja astuda kloostrisse. Luther ise kirjutab sellest hiljem: „Ma astusin kloostrisse, sest et ma iseeneses kahtlesin. **Kloostris**

Margarethe Luther, Martin Lutheri ema.

Alati vaevas mind mõte: millal saan ma kord vagaks ja saavutan Jumala täieliku armu."

Need olid peamiselt seesmised põhjused, mis sundisid Lutherit astuma sellist sammu. Ta sõber Mathesius nimetab ka väliseid põhjusi: „Kui 1505. aasta lõpul ta sõbra äkiline surm ja hirmus kõuekärgatus teekonnal teda vaimus asetasid Jumala viha ja viimsepäeva kohtu ette, andis ta tõotuse kloostrisse astuda, et seal Jumala alatise teenimisega võimaldada enesele igavest hingeõndsust.

Selle sammuga oli Luther oma isa väga kurvastanud ja pahandanud. Isa oli pojale kinkinud eksamite sooritamise puhul väga kallihinnalise seaduseraamatu, sest ta oli oma poega suure ja auväärse mehena kujutlenud, ent nüüd käis ta pilgatud kerjusmungana linnauulitsail kerjusekotiga, et koguda kloostrile almuseid. Kuid Martin oli mungatõotuse andnud ja täitis kõiki korraldusi nurisemata, kui rasked ja häbistavad need õpetatud mehele ka olid.

Luther ise kirjeldab hiljem oma selleaegseid püüdeid: „Kui eales keegi munkadest on pärinud taevariigi mungaseisuse läbi, siis peaks ka minul selleks õigus olema. Seda võivad tunnistada kõik minu kloostrikaaslased, kes nägid minu paastumist, palumist, lugemist ja muud tööd."

Lutheri seesmised võitlused

Vaatamata sellele, et Luther ennast askeesiga vaevas, pidi ta ometi kogema, et see kõik ei suuda teda päästa Jumala viha eest. Vastupidi — ta nägi oma pattude läbi kuristikku enda ja püha Jumala vahel üha suurenevat. Juba lapsepõlvekodus oli ta isa valjuse läbi õppinud mõistma Jumala viha, kelle käest ei pääse ükski. Halastamatult piitsutas ta mungakongis oma ihu veriseks, kuid rahutus ning meeleheide aina kasvasid: „Minu patud, minu rasked patud!" hüüdis ta alatiselt.

Seal juhtis Jumal ta kokku ühe mehega, kes teda hingehädas abistas. Augustiinlaste ordu ülem Johann Staupitz kuulis kloostrit külastades vend Martini hingepiinadest ja astus tema mungakongi. Sõbralikult lausus ta noorele mungale, et tema patud ei ole nii suured, nagu ta ise kujutleb. Tarvis on vaid piiblist otsida üles need kohad, mis räägivad Jumala armust ja Kristuse halastusest patuste vastu. Lutheri silmad avanesid nüüd uuele tõetundmisele. „Kui Jumal nõuaks meilt käsutegusid, ei saaks ükski inimene õndsaks. Usk on ainuke maksev väärtus Jumala ees, mille läbi meid õigeks mõistetakse." (Rooma 1, 17 ja 4, 5.)

Sola fide — ainult usu läbi! See hüüe sai Lutherile uue elu tähiseks ja igavese rõõmu allikaks, millest ta ammutas edaspidiseiks võitlusiks uut jõudu. Ta ise kirjutas hiljem, et ta alles nüüd nägi taevaväravat avatuna ning tundis ennast otsekui paradiisis...

Kaheaastase prooviaja järel pühitseti Luther preestriametisse pidulikul jumalateenistusel, millest ka ta isa oli ilmunud osa võtma. Lutheril oli suur rõõm oma isa tervitada, kes aegamööda oli poja tegevusega leppinud. Isa oli küll sügav-usklik inimene, kuid vaimulikke ja munki ta ei sallinud silmaotsas. Olid ju selleaegsed vaimulikud paavstiga eesotsas tõsiste kristlaste silmis usulis-kõlbeliselt sügavale langenud.

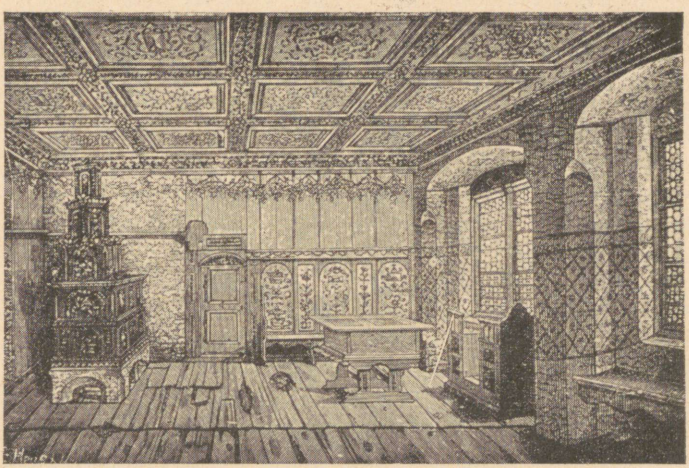

M. Lutheri elutuba Wittenbergi kloostris.

Johann Staupitzi ettepanekul kutsus Saksi kuurvürst Friedrich Tark Lutheri äsja avatud Wittenbergi ülikooli filosoofia õppetoolile professoriks.

Lutheri palverännak Rooma

Aastal 1510 pidi Luther ordu ülesandel Rooma matkama. Suure rõõmu ja igatsusega algas Luther teekonda. Pika väsitava teekonna järel nägi ta lõpuks paistvat Rooma linna torne.

„Ole tervitatud, sa püha Rooma!“ ütles Luther vaimustusega, kusjuures ta sügavas harduses suudles maapinda, et Jumal teda oli vääriliseks arvanud nägema püha linna, kus elas püha paavst ja kus olid elanud ning kannatanud pühad apostlid Paulus ja Peetrus ühes loendamatute usukannatajate-veretunnistajatega.

Väsimatult täitis ta palverändurina usulisi kohustusi: palvetas nn. Pontius Pilatuse trepil, külastas kirikuid, võttis osa jumalateenistusist jne. Kuid kohkumisega märkas ta, kuivõrd katoliku kirik Roomas on seesmiselt kokkuvarisemise eel, nõnda et ta hiljem pidi tunnistama: „Kui kusagil asub praegu põrgu, siis peaks Rooma olema sellele rajatud. Keegi ei usu, millised patu- ja häbielu nähtused esinevad Roomas käsikäes . . .“

Luther õpetlasena

Pettunult Roomast tagasi tulnud, asus ta jälle Wittenbergis tööle ja omandas 1512. a. usuteaduse doktori astme, andes tõotuse kuulutada selget, puhast Kristuse õpetust. Oma loenguis üliõpilasile ja jutlusis kloostrikirikuis püüdis ta antud tõotust teostada. Sealjuures süvenes ta pühakirja tõdedesse järjekindla uurimisega Rooma, Galaatia kirjades ja psalmides. Samuti süvenes ta Augustinuse ja saksa müstikute teoseisse. Ikka enam valmis Lutheril uus evangeelne põhitõde õigeksmõistmisest usu läbi. Kuid see pole enam usk, mida õpetas rooma kirik, kes nõudis pimedat alistumist kiriku autoriteedile ja korraldusile, vaid usk, mida Jumal pakub inimesele oma Poja, Jeesuse Kristuse lunastamistöö kaudu.

Sellise usu läbi oli Luther saanud uueks inimeseks, kes ei jätnud avalikku ellu oma kõlbelist mõju avaldamata. Kus selliseid uuele elule äratatud usuinimesi leidub, seal täidavad nad ka kristlasina oma kohust, olles valguseks maailmale. Lutheri mõjutusel omandas avalik elu nüüd hoopis uue ilme. Kohusetunne riigi, rahva ja perekonna vastu hakkas ärkama; uued kõlbelised ümberhinnangud tõrjusid järjest tagaplaanile katoliku kiriku kahepalgelise kõlbluse iganenud mõisted ühes askeesi ja mungaseisusega. Uusi usulisi tõekspidamisi levitas Luther õppetoolilt ja kantslilt, võites alatasa juurde uusi sõpru. Ka kuurvürst Friedrich Tark oli oma õuejutlustaja Spalatinuse kaudu muutunud veendunud kristlaseks Lutheri vaimus.

Ainult Luther ise pidas ennast veel truuks katoliku kiriku pojaks ega mõtelnudki sellest eraldumisele. Et ta aga juba oli eraldunud rooma kirikust, seda ta õpetuslikult veel ei märganud. Varsti pidi ta ise selleski veenduma.

§ 2. Lutheri 95 teesi ja 3 reformatsioonikirja.

Renessansiaja kirik ja paavstid

Nagu eelpool mainitud, olid renessansiaja paavstid väga väheste kiriklike ja usuliste huvidega, kuid seevastu suured kunsti- ja teaduseharrastajad. Uhkeid jumalakodasid, paleid ja muid väärtuslikke kunstivaru püstitati selleaegsete paavstide algatusel. Hiigelsummasid vajasid paavstid usklikelt igasuguste abinõudega. Koormate viisi müüdi lihtsameelseile inimesile Kristuse ristinaelu ja pühakute maisi jäänuseid, mis pidid inimesele hingeõndsuseks väga vajalikud olema. Vaatamata suurile sissetulekuile, mis laekusid sellisest ärist, said paavstid veel tulu simooniast, vürstidelt, riikidelt jne.

Patukustutusmüügi kujunemine

Kuid raha kulus rohkem, kui seda laekus. Paavst Julius II, kes toreda, suurejoonelise Rooma Peetri kiriku ehitamiseks vajas suuri rahasummasid, andis välja dekretaali, milles oli ette nähtud patukustutusmüük raha eest; samuti toimis tema järglane paavst Leo X 1514. a. alates.

Patukustutusmüügi põhimõte ulatub kaugele keskaega. Juba mungaseisuse algaastail oli katoliku kirikus tekkinud vaade, et on olemas kahesugune askees: ühed harrastavad askeesi niipalju, kuivõrd vajavad seda oma hingeõndsuseks *(praecepta evangelica);* teised aga saavutavad oma vagadusega peale isikliku hingeõndsuse veel erilise teene Jumala ees *(consilia evangelica).* Nõnda pidi tekkima eriline teenete tagavara Jumala ees, mis kuulus kiriku valdusse. Umbes IX sajandil lubas kirik selle teenete tagavara arvel pattude kustutust neile, kes olid sõjas võidelnud uskmatute vastu. Hiljem tekkis õpetus puhastustulest, millisest piinast saab hingi vabastada, kui vaid nende eest tasuda kirikule teatav summa. Skolastika püüdis dogmaatiliselt kõigiti patukustutusmüüki õigustada ja õpetuslikult põhjendadagi. Selle tagajärjel hakkas kirik patukustutusmüüki harrastama ka nende juures, kes olid käinud pihtimas ja pihiisa määramisel pidid maksma karistuse asemel teatavat rahatrahvi. Küll ei kuulutanud kirik esialgu rahamaksmise eest pattude andestust, vaid nõudis ikkagi veel kahetsust, kuid kõik see ei takistanud levimast vaadet rahva keskel, et raha eest saab inimene osta pattude andestust ilma kahetsuseta.

Johann Tetzel Saksamaal

Patukustutusmüüki soodustas Mainzi peapiiskop Albrecht Hohenzollern, kes eesõiguse oli paavstilt enesele rentinud. Peapiiskopi ülesandel ilmus Saksamaale dominiiklane Johann Tetzel, kes linnast linna rännates müüs indulgentsiaid kiriku proteksiooni all. Harilikult võeti Tetzel linnaisade poolt vastu suure austusavaldusega. Kirikukellade helinal sammus Tetzel pidulikus rongkäigus kirikusse, asetas rahakasti altari ette ja pidas „jutluse", milles ta

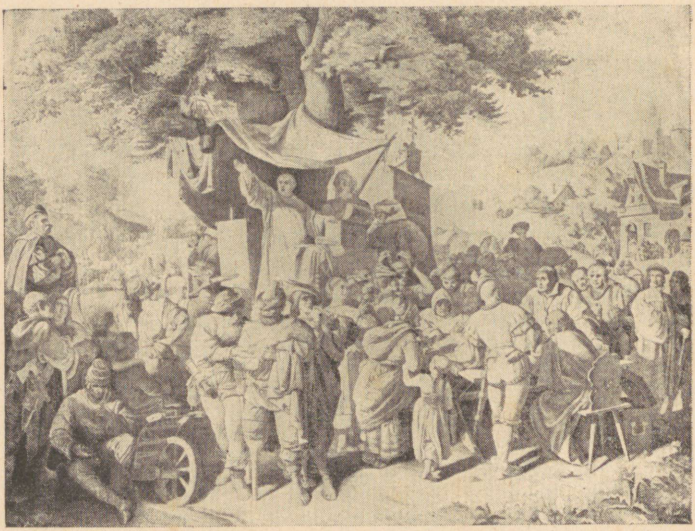

Indulgentsiate müümine.

selgitas, et veel pole hilja osta vabaks enese ja surnud omaste hingi puhastustule valudest; selleks tarvitsevat ainult raha kasti lasta ja kohe hüppavat hing puhastustulest taevasse. Nõnda oli jumalaarm muutunud nagu mingisuguseks kaubaartikliks, mida kirik võis rahaks realiseerida.

Kuurvürst Friedrich Tark keelas Saksi kuurvürstkonnas sellise labasuse. Kuid Tetzel asus piiriäärsesse linna ja müüs seal indulgentsiaid ka mõningaile Wittenbergi elanikele, kes nüüd loobusid Lutherile pihile tulemast, esitades temale vaid äsja ostetud patukustutusmüügi tunnistuse.

Nüüd ilmnes Martin Lutherile, milliseid laastavaid tagajärgi omab selline talitusviis usulises elus.

See oli 31. oktoobril 1517. a., kui M. Luther lõi 95 ladina keeles kirjutatud teesi Wittenbergi lossikiriku uksele, ühtlasi avaldades ka üleskutse õpetlasile temaga vaidluse kaudu neid küsimusi selgitada. **Lutheri 95 teesi 31. okt. 1517. a.**

Teesides nõudis Luther tõelist meeleparandamist ja patukahetsust, võitles Tetzeli labase käitumise vastu, hoiatas inimesi ning soovitas toetuda vaid Jumala armule. Siinjuures mõningaid näiteid teesidest.

1. Kui meie Issand Jeesus Kristus ütleb: „Paranda meelt!", siis ta tahab, et kogu usklike elu oleks meeleparandamine.

27. Inimlik õpetus on see, mis jutlustab, et niipea kui raha kastis kõliseb, siis hing puhastustulest pääseb.

32. Kes indulgentsia kaudu arvab oma õndsuses kindel olevat, see on igavesti ära neetud kõigi oma õpetajatega.

43. Kristlasi tuleks õpetada, et kes vaesele annab või hädalisele laenab, teeb paremini, kui et ta ostab indulgentsiaid.

62. Kiriku õige ja tõsine vara on pühim evangeelium Jumala vägevusest ja armust.

79. Väita, et indulgentsiate rist, ehitud paavsti vapiga (mis on asetatud kirikuisse), on samaväärne Kristuse ristiga, on Jumala pilkamine.

Lutheri 95 teesi levimine

Lutheri 95 teesi tähendasid ennekuulmata julgust. Juba 14 päeva kestel oli Lutheri teeside sisu teada kogu Saksamaal ja hiljem kogu Euroopas. Rõõmuga tervitati Wittenbergi munga julget ülesastumist kiriku väärnähtuste vastu. Kuid Lutherile kogunes ka vastaseid. Tetzel ei suutnud oma häbistamist Lutherile andestada. Ta koostas antiteesid 95 teesile ja Johann Eck Ingolstadtist tegi Lutherile raskeid etteheiteid, et ta oli julgenud riivata paavsti autoriteeti.

Paavst Leo X pidas Wittenbergi sündmust esialgu munkade omavaheliseks tüliks. Peagi aga pidi ta veenduma asja tõsiduses. Nüüd kutsus ta Lutheri (1518) Rooma oma tegevusest aru andma. Kuurvürst Friedrich Tark võttis Lutheri enda kaitse alla ja nõudis Lutheri ülekuulamist Saksamaal. Paavsti

esindaja kardinal Cajetanus kuulas Lutheri Augsburgis üle, ilma et oleks saanud viimast sundida veendumusele oma eksiõpetuses.

Paavsti kammerhärral Miltitzil õnnestus Lutherilt saada nõusolek vaikimiseks kiriku rahu pärast. Luther lubas vaikida, kui vastased vaikivad.

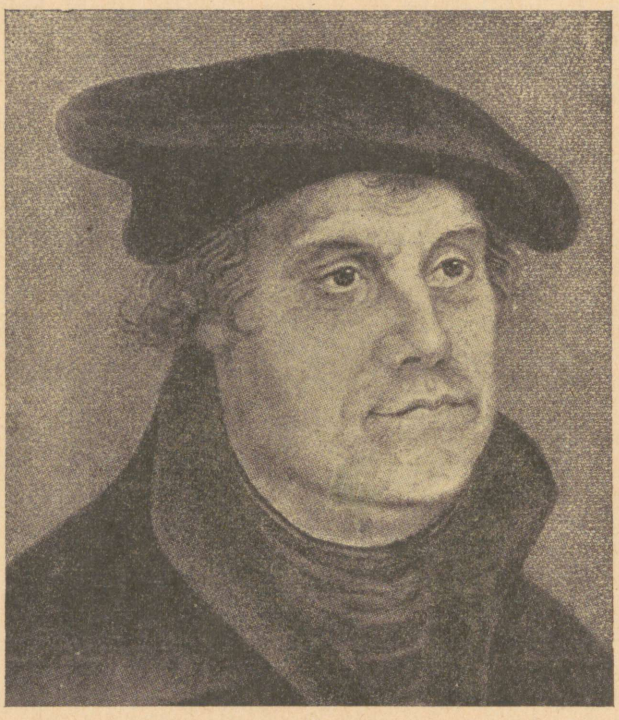

Dr. Martin Luther.

Usuvaidlused Leipzigis 1519. a.

Õnneks ei vaikinud vastased. Nimelt kutsus dr. Eck Lutheri ja tema mõttekaaslase Karlstadti avalikule vaidlusele, mis toimuski Leipzigis (1519). Vaieldi paavstivõimu küsimuse üle. Põnevuse ülimaks tipuks oli hetk, kui Luther põlatud hussiidid ja Jan Hus'i õpetuse võttis enda kaitse alla, leides seal palju kristlikke, evangeelseid aluseid.

Saksi hertsog Georg Habemik hüüdis vihaselt vahele: „See nõuab karistust!" Luther vastas väga

rahulikult, et pühakiri on ainus usu alus, kuid mitte paavst ega kirikukogud.

Mida kauem Luther oli sunnitud vaidlema, seda enam omandas ta seesmist veendumust oma vaadetele, kuigi ta oli nüüd ketseriks tunnistatud. Usuvaidlus Leipzigis tähendas Lutherile tõelist seesmiste sidemete purunemist rooma-katoliku kirikuga.

Dr. Eck ähvardas Lutherit kirikuvandega, kui ta 60 päeva jooksul oma vaadetest ei loobu (1520). Vastuseks sellele kirjutas Luther kolm kuulsat reformatsioonikirja:

Kolm reformatsioonikirja

I. Kristlikule aadlile saksa rahvusest kristliku seisuse parandamiseks. Selle kirja esimeses osas mainib Luther kolme müüri, mis Rooma kirikujuhid on enesele kaitseks ehitanud ja välja mõtelnud:

1. vaimulik võim alistab ilmlikku võimu;
2. ainult paavst võib pühakirja õieti seletada;
3. ainult paavst võib kirikukogu kokku kutsuda.

Need kolm müüri tuleks maha lõhkuda. Edasi pöördub Luther Saksa keisri, vürstide ja aadlike poole üleskutsega reformatsiooni eest hoolt kanda, sest kirik on ise selleks võimetu.

II. Kiriku babüloonia vangipõlvest. See on puhtdogmaatilise sisuga. Selles kirjas nimetab Luther seitsme sakramendi õpetust kiriku eksiõpetuseks ja jätab ainult ristimis-, armulaua- ja pihisakramendi, mis on rajatud pühakirjale. Hiljem langes sakramentide hulgast välja ka piht, kuna sellel puudusid välised märgid. Ka vaidleb Luther selles kirjas transsubstantsiatsiooniõpetuse vastu.

III. Ristiinimese vabadusest. See on eetilise sisuga kiri. Selle kirja sisu on kahes punktis kokkuvõetult järgmine:

1. kristlane on vaba isand kõigi asjade üle ja mitte kellelegi alluv (usu läbi);
2. kristlane on kõikide teenija ja kõigile alluv (armastuse läbi).

Kõiki neid kirju loeti ja levitati suure poolehoiuga, mis omakorda süvendas lõhet rooma kiriku

ja Lutheri vahel, kuni saabus aeg, kus ka välised sidemed nende vahel lõplikult purunesid.

Tulemused Millised tulemused olid neil reformatsioonikirjadel?

Rooma-katoliku kiriku usumõiste (uskuda, mida kiriku autoriteet õpetab) asemele astus nüüd uus mõiste — usk armulisse Jumalasse, mis kujundas inimesest vaga ja vaba kristlase, kes Jeesuse Kris-

M. Luther põletab paavsti vandebulla.

tuse armu läbi suudab patule vastu panna ja Jumala meele pärast elada.

Suvel 1520. a. oli Eck saavutanud paavstilt Lutherit ähvardava vandebulla „*Exurge domine*". Selles vandebullas mõisteti 41 Lutheri lauset hukka, mis väärivat ärapõletamist. Luther pidi ise 60 päeva kestel oma õpetust kahetsema ja andeks paluma, muidu ähvardab teda kui ketserit lõplik kirikuvanne.

Saksamaal võeti kõikjal paavsti ähvardus vastu terava pilke ja pahameelega. Rooma kohale kogunes üha enam ähvardavaid kõuepilvi... Tuli oli juba kaua hõõgunud tuha all. Viimaks lõi see lõkkele. Luther vastas paavsti ähvardus-vandebullale sellega, et ta pidulikus rongkäigus Wittenbergi õpetlaste, üliõpilaste, raehärrade ja rahvahulga saatel

linna värava taga paavsti bulla tulle viskas, lausudes: „Et sa püha Jumalat oled kurvastanud, siis söögu sind igavene tuli!“

Sellega olid kõik sillad ja ühendused Lutheri ja Rooma vahel ka väliselt purustatud, mille parandamine osutus hiljem võimatuks.

§ 3. Luther Wormsi riigipäeval ja Wartburgis.

Lutheri sõit Wormsi 1521. a.

Kuigi Lutheril väliselt ja seesmiselt roomakatoliku kirikuga olid sidemed katkenud, nõudsid Lutheri sõbrad-vürstid kuurvürst Friedrich Targaga eesotsas, et Lutherile veel kord võimaldataks enese kaitseks riigipäeval üles astuda.

Noor keiser Karl V nõustus Lutherit laskma veel kord enese eest kosta Wormsi riigipäeval 1521. a. kevadel. Sealjuures kindlustas keiser Lutherile isikupuutumatuse sinna- ja tagasisõidul. Luther asus sõprade hoiatustele vaatamata 2. aprillil Wittenbergist teele. „Kui Wormsis on nii palju kuradeid kui katusel kive, ei karda ma siiski, sest Jumal on minuga!“ oli ta sõpradele rahustavalt vastanud. Tema sõit Wormsi oli nagu mingisugune võidukäik: kõikjal linnades tervitati teda kui usu- ja vaimukangelast, kes oli julgenud üles astuda tõe eest suurimate maailma võimukandjate vastu. Samal teekonnal valmis Lutheril võidulaul „Üks kindel linn ja varjupaik on meie Jumal taevas!“, mis on tänini evangeelse kiriku hümniks.

Luther riigipäeval

Ta jõudis Wormsi 16. aprillil. Juba järgmisel päeval kutsuti Luther riigipäeva ette. Üks vahisalga pealikuid, kes tuli Lutherit riigipäevale juhtima, olevat lausunud: „Mungake, sa käid väga rasket teed, milles mina kõige raskemas lahingus pole olnud; aga kui Jumal on sinuga, siis astu julgelt edasi!“ Lutheri ees avanesid suured tiib-uksed... ja nüüd seisis ta hiilgava riigipäeva ees, mis koosnes kuurvürstidest, vürstidest, markkrahvidest, prelaatidest, kardinalidest, peapiiskoppidest ja piiskoppidest eesotsas noore keisri Karl V-ga. Luther lõi esialgu pisut kartma. Kui Trieri peapiiskopi ametnik esitas temale kaks küsimust:

1. kas ta tunnistab sealjuures esitatud kirjatööd omaks;

2. kas ta on nõus oma kirju tühjaks tunnistama, — vastas Luther: „Et mul siin on tegemist hingeõndsuse ja ülima varandusega, s. o. jumalasõnaga, siis palun mõtlemisaega järgmise päevani."

Sellega tahtis Luther vaid oma mõtteid koguda ja üksinda palves veel kord Jumala ees seista, et järgmisel päeval kindlate, veenvate sõnadega oma tõekspidamisi riigipäeva ees kaitsta. Seda lubati.

M. Luther Wormsi riigipäeval.

Järgmisel päeval kutsuti Luther uuesti riigipäeva ette ja küsiti, kas ta nõustub tagasi võtma oma kirju. Luther kavatses nüüd pikema kõnega vastata. Oma kõnes jaotas ta kirjad sisult kolme jakku. Esimeses liigis kirjades olevat ta käsitlenud seletusi kristlikust usust ja häist tegudest nii arusaadavalt, et isegi vastased nende väärtust ei olevat saanud eitada. Neid kirju tagasi võtta oleks tähendanud tõest taganemist.

Teine liik tema kirju käsitlenud sisult paavsti ja ta pooldajate sihilikku valeõpetust ja halba eeskuju, mis ristirahvale ihuliselt ja hingeliselt on mõjunud lagastavalt. Neid kirju tagasi võtta oleks tähendanud uksed avada ebakristlikule elule ja õpetusele.

Kolmas liik tema kirjadest olevat olnud sihitud üksikute inimeste vastu; võimalik, et ta kohati on kaugemale läinud, kui sündsustunne lubab. Kuid ka neid ei saavat ta tagasi võtta. Et ta aga olevat inimene, mitte Jumal, siis tehtagu pühakirja põhjal tema eksimused selgeks. Ta on siis nõus oma vaateist loobuma.

Kui temale vastatud, et temalt lühikest ja kindlat vastust oodatakse, vastanud Luther lühidalt ja viidanud veel kord pühakirjale kui ainukesele elu ja õpetuse allikale, ning lõpetanud sõnadega: „Kui minule pühakirja põhjal minu eksimus selgeks tehakse, olen nõus oma õpetusest loobuma. Südametunnistuse vastu on hädaohtlik toimida."

Oma julge ja kartmatu ülesastumisega riigipäeval võitis Luther enesele juurde hulga uusi sõpru. Isegi heasoovlik Treieri peapiiskop küsitles Lutherit, kuidas tekkinud konflikti kõige paremini lahendada. Kuid Luther vastas targa Gamalieli sõnadega: „Kui see asi on inimestest, läheb see iseenesest tühja; on see aga Jumalast, siis ei saa meie sellele vastu panna" (Ap. teod 5, 38—39).

Luther kiriku- ja riigivande all

Nüüd teatas keiser Karl V, et ta enam sellest midagi ei taha kuulda, kuna Luther on isegi kõigutanud kontsiilide autoriteetlikke otsuseid. Küll tagas keiser Lutherile Wormsist vabalt lahkumise, kuid juba 26. mail 1521. a. kirjutas ta alla Wormsi ediktile, millega Luther tunnistati lindpriiks ja uue õpetuse pooldajad riigile kahjustavaiks kodanikeks, kelle varanduse võib igaüks enesele võtta.

Wormsi ediktis on öeldud, et „valju karistuse ähvardusel ei tohi ükski Martin Lutherit kui Issanda kirikust eraldatud liiget ja skismaatikut oma majas vastu võtta, teda sööta ja joota või temale sõnade ja tegudega avalikult või salaja poolehoidu osutada. Kui ta aga kuski leitakse, siis ta vangistada ja keisri juurde saata. Tema pooldajaid, eestkostjaid, austajaid ja mõtteosalisi võib igaüks maha lüüa ja nende varandusi takistamatult omandada".

Luther Wartburgis

Luther oli juba 26. aprillil Wormsist lahkunud. Ta aimas, et ta Wittenbergi niipea ei saa näha. Nii see oligi. Kui ta koduteel läbistas Tüüringi metsi, vangistasid ta tundmatud, kaetud nägudega mehed ja viisid ta Wartburgi lossi, mis asetses Eisenachi

M. Lutheri saabumine Wartburgi lossi.

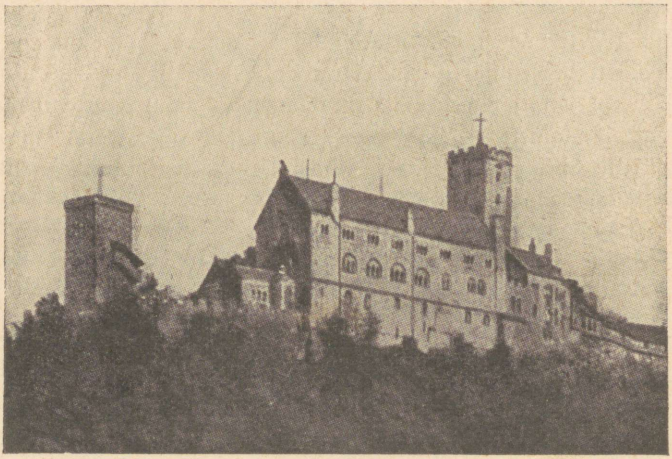

Wartburgi loss.

lähedal. Loss kuulus Friedrich Targale, kelle korraldusel toimuski Lutheri „röövimine", et teda kindlasse varjupaika viia. Wartburgis elas ta rüütel Georgi nime all mai algusest 1521. a. kuni veebruarini 1522. a., ilma et keegi oleks teadnud, kuhu Luther on jäänud. Isegi lossi elanikud ei võinud arvata, milline haruldane külaline asub nendega ühise katuse all; nad pidasid teda vangistatud rüütliks.

Lutheri vastased hõiskasid rõõmust, et vihatud ketser on viimaks kõrvaldatud. Lutheri sõbrad aga, teadmatuses tema saatusest, olid kurvad. Kuulus Nürnbergi maalikunstnik Albrecht Dürer kaebas avalikult: „Mu Jumal, kui Luther surnud on, kes hakkab meile siis nii selgesti evangeeliumi kuulutama! Teie, kristlased, aidake mind leinata seda Jumala vaimuga meest ja paluda Jumalat, et ta meile teise sellise selge vaimuga mehe saadaks!"

Eriti kurb oli oma sõbra pärast Lutheri sõber, mõtteosaline ja kaastööline Wittenbergis Philipp Melanchthon. Peagi teatas temale Luther kirjaga, et ta viibib kuurvürsti erilise hoole ja kaitse all. Kirjeldamatu rõõm täitis Wittenbergi sõpru, kui nad Melanchthonilt kuulda said, et Luther on veel elavate kirjas.

Piibli tõlkimine rahvakeelde

Wartburgis ei tahtnud Luther tegevuseta aega viita. Hulga kirjade ja traktaatide kõrval oli ta tähtsamaks tööks tõlkida rahvakeelde piibel, mis seni oli jäänud rahvale kättesaamatuks. Ta algas 1521. a. Uue Testamendi tõlkimisega, mis ilmus trükist juba septembris 1522. a. (nn. Septembripiibel).

Juba üliõpilasena oli Luther Erfurdis a. 1503 esimest korda piibliga kokku puutunud (ladinakeelne Vulgata). Et ta kloostriüksinduses peamiselt pühakirjasse süvenemisel oli Jumalas rahu leidnud, pidas ta evangeeliumi igale inimesele ainukeseks abinõuks, et leida hingeõndsust ja seesmist rahu. Sellest veendumusest kantuna alustas ta rahvakeelse piibli tõlkimist. Küll oli ka varem mitu saksakeelset piiblitõlget tarvitusel, kuid need olid mitmesuguste keeleliste puuduste ja murdeliste vormide tõttu rahva suuremale osale arusaamatud. Suur oli tarvidus ajakohase rahvakeelse piibli järele. Selle tõenduseks oli Uus Testament, Septembripiibel,

3 000 eksemplaris esimeses trükis kohe ostetud. Järgneva 12 aasta jooksul trükiti seda 85 trükis, iga kord vähemalt 3 000 eks., mis läks kohe rahva sekka.

Vana Testamendi tõlkimine oli seotud suuremate raskustega, kuid ka selle töö lõpetas Luther Wittenbergis oma sõpradest õpetlaste kaasabil 1534. aastal.

Kuni surmani on Luther piibli tõlget täiendanud, parandanud ja viimistlenud, mis ilmnes iga uue trüki puhul.

Nii osutus Wartburgis viibimine Lutherile viljakaks ajastuks, kus tal peamiselt valmis kalleim kingitus oma rahvale — emakeelne piibel. Selle raske ülesande suutis Luther sooritada vaid seetõttu, et ta tundis hästi heebrea ja kreeka keelt ning ühtlasi valdas põhjalikult ka rahvakeelt.

Lutheri viibimine imekaunis Wartburgis kujunes talle ilusaimaks ajastuks, kus ta pühakirja tõlkimise juures sai ise iga päev uuesti süveneda jumalasõna sügavustesse ja palveosaduses Jumalaga ennast seesmiselt koguda ning kinnitada eelnevaiks võitlusiks, mis teda ees ootasid. Tema toakesest avanes ilus vaade läheduses asuvale Eisenachi linnakesele, kus ta oli veetnud oma kooliaastad. Siin oli hea olla. Kuid siiski ei saanud ta kauemaks Wartburgi jääda. Juba veebruaris 1522. a. lahkus ta sealt oma sõbra kuurvürst Friedrich Targa vastuseisust hoolimata, et asuda tagasi Wittenbergi. Selleks sundisid teda väga mõjuvad põhjused.

§ 4. Zwickau prohvetid ja ümberristijad. Reformatsiooni teostamine. Luther ja talupoegade mäss. Humanistid.

Segadused Wittenbergis

Lutheri viibimisel Wartburgis oli usupuhastusele kerkinud Wittenbergis uus vaenlane. Professor Karlstadt, olles varem suure vaimustusega suhtunud usupuhastusse, ei läbenud enam reformatsiooni loomulikku arenemiskäiku ära oodata, vaid tõttas ise enneaegselt kirikuelus praktilisi reforme teostama, leides suurt poolehoidu eriti noorsoo ridades. Juba 1521. a. algul olid mõned preestrid abiellunud, nagu Luther ühes reformatsioonikirjas oli soovitanud.

Kuid veel kaugemale ulatuvaid järeldusi ilmnes siis, kui Karlstadt hakkas reformima katoliku kiriku missat. 1521. aasta lõpul tungisid linnakodanikud ühes üliõpilastega linnakirikusse ja segasid sealset missat. Sama aasta jõulupühal (1521) pidas Karlstadt suure koguduse osavõtul kirjeldamatu vaimustusega esimest korda armulauaga jumalateenistust ilma pihita ja missariituseta, kus jagati armulaual kogudusele ka karikat, mis katoliku kirikul on tänini kõrvaldatud.

Zwickau prohvetite õpetus Wittenbergis

Veel keerulisemaks muutusid usulised olud Wittenbergis, kui sinna saabusid Zwickaust käsitööline Storch ja üliõpilane Stübner, kes hakkasid elanikkonnas uut rahutust külvama. Neid nimetati nende päritolu järgi Zwickau prohvetiteks. Kuna nad Zwickaus sealse evang. kiriku õpetaja selgitavate jutluste tõttu olid kaotanud igasuguse poolehoiu, lootsid nad Lutheri äraolekul leida Wittenbergis soodsat tegevuspinda.

Suure vaimustusega jutlustasid nad spiritualistlikke, kommunistlikke ja kilialistlikke vaateid, mis rahvahulki esialgu kütkestas. Nad seletasid, et nad Vaimu juhtimist tähtsamaks peavad kui jumalasõna (spiritualism). Jumalariiki pääsemiseks olevat tarvis igal inimesel uuesti lasta end ristida, sest laste ristimine olevat kuradist (ka praeguste baptistide vaade). Kõik välispidine kord jumalateenistusel tuleb kaotada; muuseas ka õhtusöömaaja pühitsemine. Varandus olgu kõigil ühine (kommunism), mida kasutatakse üldsuse huvides. Ka ennustasid nad peatset maailma lõppu ja saabuva Kristuse 1000-aastase rahuriigi algust (kiliasm).

Nende mõju rahvale kasvas veel enam, kui neil õnnestus endi poole võita Lutheri ametivenda, ägedaloomulist Karlstadti, kes juba varem oli avaldanud selliseid mõtlematuid kallakuid. Zwickau prohvetite ja Karlstadti õhutusel tormas rahvahulk kirikuisse, takistas preestreid missateenistusil, lõhkus altareid ja pihitoole ning kihutas munki ja vaimulikke kloostreist välja.

Lutheri sõbrad olid kurvad. Nad aimasid ette selliseid segase vaimu töö tulemusi, mis usupuhastusele ei tõotanud head.

Luther jälle Wittenbergis

Nüüd pidi Luther Wartburgist lahkuma, et usupuhastust päästa usumäratsejate rüpest ja eestkost-

mise alt. Ta ilmus Wittenbergi 1522. a. veebruaris — vastu oma vaenlaste ootusi, kes lootsid, et riigivõim teeb kasvavale segadusele lõpu ja ühes sellega likvideeritakse usupuhastuse edaspidine areng.

Nädalapäevad tuli Lutheril kirikuis jutlustada, et rahvale selgust tuua: „Teie vaimule löön ma nina peale," ütles Luther märatsejaile, kui nad püüdsid tõendada, et Püha Vaim nende sees ja nende kaudu kõnelevat.

Küll nõustus Luther mõningate muudatustega ja uuendustega kirikuelus, mis jumalasõna alusel peavad toimuma, kuid seda ei saavutata märatsemiste ega korrarikkumistega.

Karlstadt, kes vahepeal oma professoritiitlist oli loobunud ja soovitanud üliõpilasil põllutööle minna, sest õige ristikogudus ei vajavat usuteadust ega õpetajaid, lahkus Wittenbergist. Ka rahvas pöördus „prohveteist" õige pea ja viimased, nähes oma positsioonide kaotust, kadusid peagi Wittenbergist, et leida mujal tegevuseks soodsamat paika. Nõnda selgus juba usupuhastuse algpäevil, et mõjuvaimaks relvaks segaste ja valeõpetuste vastu on selge ja puhas õpetus jumalasõnast; igasugused riigivõimu surveabinõud on niisuguste kahtlaste olluste vastu üleliigsed ja tarbetud. Wittenbergi saabus rahu.

Kiriku-reformide teostamine

Nüüd algas Luther reformide teostamist. Kõigepealt ta uuendas jumalateenistust (1523—1526); ta lihtsustas senist väliselt hiilgavat jumalateenistuse korda, kohandades seda enam piibliliku alusega. Ajaloolise päritoluga osi, mis polnud otseses vastuolus evangeeliumiga, säilitati ka uues jumalateenistuse korras. Senise ladina keele asemel võeti tarvitusele rahvakeel. Jumalateenistusel on senise missa asemel tähtsamaks osaks rahvakeelne jutlus.

Samal ajal tuli Lutheril uuendada ka kiriku majanduslikku korda. Asutati ühine kassa, mille sissetulekuiks olid peamiselt kirikute ja kloostrite tulud nende kinnisvaradelt ning igasugused kingitused ja vabatahtlikud annetused. Neist tuludest tasuti kiriku ametikandjate ja kooliõpetajate palgad, abistati haigeid ja vaeseid, ehitati uusi kirikuid, koole ja haigemaju. Püüti vaestehoolekannet nõnda korraldada, et kerjamine kaoks.

Lõpuks korraldas Luther ka kooliolu. Aastal 1524 ta kirjutas kõigi Saksa linnade pürjermeistreile ja raehärradele, et nad kutsuksid ellu kristlikke koole ja nende eest hoolitseksid. Ülemate hool olgu koole asutada, vanemate ülesandeks jääb lapsi kooli saata. Kuigi Luther ei saavutanud sellega veel üldist rahvakooli, oli ometi rahvakooli ideele kindel alus pandud. Emakeelne rahvakool on evangeelse kiriku laps. Kaua tuli kirikul oma kasvandikku hooldada, kuni riik selle ülesande viimaks enda peale võttis.

Anabaptistid kiriku vaenlastena

Kuigi väliselt reformatsioon Saksamaal levis ja evangeelne kirik seesmiselt Lutheri väsimatul, ennastsalgaval juhtimisel korraldus, kerkisid silmapiirile uued vaenlased, kes tahtsid usupuhastuse vilja hävitada. Need olid anabaptistid (s. t. jälleristijad) ja talupoegade mässuliikumine.

Anabaptistid ühtusid oma vaadetelt Zwickau prohvetitega, olles alguse saanud a. 1524 Zürichis, kus nad laste ristimist hakkasid eitama ja ristima täiskasvanuid. Zürichis kihutati nad linnast välja; selle järel levisid nende kogudused Lõuna-Prantsusmaal, Määrimaal, Austrias ja Friisimaal.

Anabaptistide elus hakkas ilmnema segaseid, ebameeldivaid, kohati isegi õudseid asju. Siinjuures üksikuid näiteid sellest ajast.

Keegi anabaptist kutsus endale külalisi. Laual olid toidunõud, kuid puudusid toidud. Vaim oli talle kuulutanud, et üks ingel toob toidud lauale. Kuid ingel jäi tulemata ja toidud toomata — vaatamata tungivaile palveile. Külalised lahkusid pettunult.

Baaselis arvas üks naine võivat olla mitu aastat söömata ja joomata, nagu Mooses, Elias ja Kristus. Ennast näljutades suri ta kümnendal päeval.

St. Gallenis oli üks perekond kaks ööd järjest veetnud oma aega prohvetlike nägemuste ja vaimu ilmutustega. Üks perepoegi, tundes eneses vaimu valgustust, haaras mõõga ja raius oma venna pea otsast, rahustades teisi pealtvaatajaid, et see, mis sündis, on Issanda tahtmine.

Tuli juhtumeid, kus abielumees ja perekonnaisa anabaptistiks saades oma naise ja perekonna saatuse hoolde jättis, põhjendades seda seesmise vaimu

juhtimisega, ja andus kõlvatule elule teiste, „samuti valgustatud" naistega. Kõigil neil põhjusil pidi riigivõim vahele astuma, et sellist hullust seaduslike vahenditega pidurdada. Sellele vaatamata levis nende tegevus üha enam, leides pinda peamiselt väikekodanlikes ringkonnis. Viimaks pidi sellele liikumisele saabuma hirmus hoop.

Siioni „kuningriik" Münsteris

Jan Mathys Haarlemist ja Johann Bockelson Leydenist olid Münsteris (Vestfaalias) suutnud linna elanikud ässitada niikaugele, et nad oma valitseja piiskop Franz v. Waldeki minema kihutasid ja moodustasid teokraatilise kuningriigi, mida nimetati Siioniks. Selle kuningriigi „valitsejaks" sai Bockelson (1534—35), kes teostas Münsteris oma fantastilised, radikaalsed, kilialistlikud ja anabaptistlikud ideed (mitmenaisepidamine, kommunism jt.). Kuid selle „kuningriigi" iga oli lühike. Äratõugatud piiskop Franz v. Waldek ja Hesseni maakrahvi Philipp'i sõjaväed hakkasid Münsterit piirama. Siioni elanikud saanud „vaimult" kindla usu, et teised anabaptistid tulevad neid piirajaist vabastama ja nad näljast pääsevad. Kuid abi ei saabunud kustki. Münster langes. Kurb saatus tabas „kuningriiklasi". Bockelson ja ta kaaslased hukati tuliste pihtidega 1536. a. algul Münsteri turuplatsil, kus varemalt oli asunud Siioni „kuninga" troon.

Münsteri õudsete sündmuste järel kaotas ümberristijate jõuk oma tähtsuse. Ainult mõõdukam osa Menno Simoni juhtimisel säilis vähesel arvul (mennoniidid).

Talupoegade rõhutud seisund

Veel masendavamalt ja kahjustavamalt mõjus Lutheri tegevusele ja usupuhastusele talupoegade mäss.

Juba alates XV sajandist olid talupojad Lõuna-Saksamaal sattunud sotsiaalse ja õigusliku positsiooni suhtes raskesse olukorda. Vabadest talupoegadest olid saanud feodaalhärrade pärisorjad, kel puudusid igasugused õigused. Kuid XVI sajandil halvenes nende olukord veelgi. Reformatsiooni saabudes hakkasid rõhutud talupojad püstitama mitmesuguseid nõudmisi oma sotsiaalse olukorra parandamiseks, otsides oma nõudmiste põhjenduseks peamiselt Jeesuse sõnu evangeeliumidest. Aastal 1525 esitasid nad „Talupoegkonna 12 artiklit", milles usuli-

sed ja majanduslikud nõuded olid segamini paisatud. Talupojad nõudsid jumaliku õigluse ja evangeelse vabaduse põhjal rahva kaasaotsustamist koguduse õpetaja valimisel, selget evangeeliumi kuulutamist, pärisorjuse lõpetamist ja jahipidamise ja kalapüügi vabadust ning vana saksa talupojaõiguse restaureerimist. Talupojad panid Lutherile suuri lootusi. Oli ta ju ise kehvades oludes pidanud õppima ja küllalt tundma vaesema rahva viletsust. Luther oma avalikus vastuses 12 artiklile manitses ülemaid ja alamaid kõigepealt rahule. Isandaid palus ta tõsiselt talupoegade õiglasi nõudmisi arvestada ja nende olukorda parandada; talupoegi hoiatas ta liiga tormaka ja agara tegutsemise eest.

Lutheri vaade talupoegade liikumisele

Luther oli veendunud, et evangeeliumi puudumine oli rahva keskel esile kutsunud sotsiaalseid pahesid ja ülekohut. Evangeeliumi levimisega ülemate ja alamate seas saadab jumalasõna seda korda, et ta inimeste südamed uueks loob ja ülekohtuste inimeste uinuva südametunnistuse üles äratab; siis kujunevad ka sotsiaalsed vahekorrad inimeste vahel uueks. Kuid selleks peab olema kannatlikku meelt.

Ent Luther ei suutnud talupoegi nende üliagaruses enam pidurdada. Talupojad olid juba vahepeal sundinud Lõuna-Saksamaal hulga vürste ja piiskoppe järeleandmisele. Neist tulemusist tiivustatuna tegid talupoegade korraldamata jõugud röövretki, hävitades ja põletades, mis ette juhtus.

Kurvastusega pidi Luther veenduma, kuidas kurat tahtis usupuhastuse vilja hävitada. Nüüd nõudis Luther vürstidelt „röövlitest ja mõrvaritest talupoegade" karistamist; pidi ju reformaator avalikkuse ees tunnistust andma, et evangeelne kirik ei õhuta vägivalda ja kiriku reformatsioonil pole midagi ühist revolutsiooni ja vägivallaga.

Mässu mahasurumine 1525. a. ja tulemused

Frankenhauseni lähedal Tüüringis kogunesid lahinguks harjumatud talupojad usuhullustaja anabaptisti Thomas Münzeri juhatusel kokku, et vürstidele vastu astuda (1525). Kerge vaevaga võitsid Saksi kuurvürst Johann Järjekindel ja Hesseni markkrahv Philipp nad lahingus. Thomas Münzer, kes enne lahingut oli talupoegi julgustanud, et ta „vaimu valgustusel" kõik kuulid kinni püüab, langes ise vangi ja hukati. Talupoegade mäss oli lõpeta-

tud. Vürstid algasid verist kättemaksu. Rõhutud talupoegade olukord halvenes veelgi...

Luther oli oma otsekohese manitsusega pahandanud mõlemaid pooli, nii ülemaid kui talupoegi, ja kaotas teatavaks ajaks täielikult senise populaarsuse rahva hulgas. Inimeste liikuvast, kõikuvast, muutuvast sõprusest ja vihkamisest õppis usupuhastaja üha enam usulisi ja maisi probleeme üksteisest lahutama. Mitte mõõk ega vägivald, vaid jumalasõna oli see jõud, mis pidi reformatsiooni võidule viima.

Humanismi kaasmõjud reformatsioonile

Kaudselt oli usupuhastuse tekkimisele teed valmistanud uus vaimne liikumine — humanism, mis oma alguse oli saanud XV sajandil Itaalias. Vana kreeka-rooma antiikmaailma elustamisega oli humanism hea eduga rünnanud keskaja katoliku kiriku mungaseisust ja asketismi, et inimesi vaimselt kiriku autoriteedi mõju alt vabastada. Humanistid õpetasid, et inimene ei pea oma liha suretama, vaid eneses puhkavaid jõude ning tunge arendama, et neid siis kasulikule tööle rakendada.

Lutheri võitluses paavsti, skolastikute, munkluse, askeesi ja teiste vastu tervitasid humanistid Lutherit kui oma sõpra ja mõtteosalist.

Humanistide kaugenemine Lutherist

Kui aga neile selgus, et Lutheri võitluses mõõduandvad on puhtusulised veendumused, tõmbusid mitmed humanistid tagasi. Neil puudusid sügavamad usulised mõjutused ja mõisted, millest Luther võitluses ammutas uut jõudu. Humanistide juhte Erasmus Rotterdamist († 1536), kes kuulsa õpetlasena paavstile lähedal seisis, oli isegi pahandunud sellest, et reformatsioon oli kujunenud tema arvates liiga rahvalikuks liikumiseks. Ka puudusid temalgi usulised huvid. Ta kirjutas a. 1524 kirja „Vabast tahtest" *(De libero arbitrio)*, millele Luther vastas a. 1525 kirjaga „Orjastatud tahtmisest" *(De servo arbitrio)*. Selle järel kaugenesid Lutherist ka need humanistid, kes reformatsiooni mõttele olid truuks jäänud.

Veel ühe kogemuse võrra rikastus nüüd Luther: ka teaduslikud toed ei suuda kanda reformatsiooni arengut ja käiku, vaid selle toeks ning abinõuks on

elav, kõikumatu usk Issandasse ja tema tõotustesse. See üksi viib usupuhastuse ja evangeelse kiriku sihile.

§ 5. Lutheri sõbrad, kaastöölised, tema perekonnaelu ja surm.

Lutheri valmimine reformaatoriks

Ajavahemik 1510—1520 oli Lutheri elus seesmiseks usuliseks kasvamiseks, kujunemiseks ning täienemiseks. Järgmisel aastakümnel (1521—1530) rakendas ta töösse kõik oma võimed ja oskused. Wittenberg oli saanud kogu haritud maailma huvi kes-

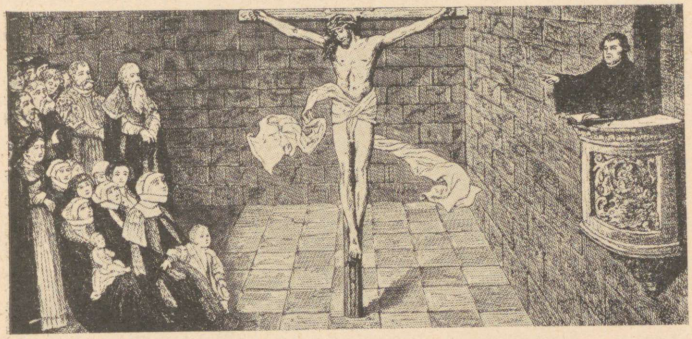

M. Luther jutlustamas.

kuseks. Wormsi riigipäevast (1521) alates oli Luther saanud Saksamaa kuulsaimaks meheks. Lihtrahvas, aadlikud, kunstnikud, õpetlased, kes ei suutnud rahulduda rooma-katoliku kiriku pinnapealsusega, hakkasid liituma ja sõprust otsima Wittenbergi julge mungaga.

Kuid suuremat tähtsust omasid reformatsiooni käigus mehed, kes elasid Lutheriga Wittenbergis ja seetõttu temaga alatises ühenduses ning koostöös viibisid. Neist olgu nimetatud alljärgnevad.

Philipp Melanchthoni usuline areng

1. Philipp Melanchthon. Ta sündis 1497. a. Pfalzis relvameistri pojana. Juba 13 a. vanuselt ta astus Heidelbergi ülikooli vanu keeli õppima, kus ta oma sugulase humanist Reuchlini õpilasena ilmutas varakult suuri vaimuandeid. Olles vaevalt 21 a. vana, ta kutsuti Wittenbergi ülikooli professoriks kreeka ja heebrea keele õppetoolile.

Leipzigi usuvaidlusest (1519) alates sai Melanchthonist Lutheri vaimustatuim pooldaja ja tema sõber. Kuna keelte suhtes Luther oli Melanchthoni õpilaseks, süvenesid mõlemad ühiselt pühakirja uurimisse, kus üha selgemini ilmnesid kristlikud algtõed oma täies võimuses ja aulisuses. Melanchthonist sai Lutheri mõjul usuteadlane, kes oma võimed ja vaimuanded, isegi kogu oma elu pühendas reformatsiooni teenistusse. Lutheris ja Melanchthonis ühinevad kaks vaimset voolu, mis teineteist vastastikku täiendavad. Luther esindas eneses Tauleri ja Clairvaux Bernhard'i müstilist teoloogiat, Melanchthon omalt poolt usulises tunnetuses innustatud humanismi.

Philipp Melanchthoni iseloomustus

Samuti täienevad ja rikastuvad vastastikku nende mõlemate iseloomud. Luther vajas sageli oma ägedale loomusele Melanchthoni vaikset, mõõdukat, tasakaalukat käitumist, mis temasse mõjus hinge rahustavalt; seevastu oli Lutheri suur usujõud ja -julgus suureks jõuallikaks, mis kartuse ning kahtluse hetkil kandis Melanchthonit. Reformatsiooni käigus oli juhtumeid, kus oli tarvis ainult Lutherit — näiteks Wormsis ja võitluses usumäratsejatega; kuid hetketi võis evangeelse kiriku saatus tarvitada ainult tasast, õrna iseloomuga Melanchthonit, näiteks Augsburgi riigipäeval (1530). Luther ise tunnistas ühe raamatu *(„Loci communes")* eessõnas: „Mina olen käratsev ja tormakas; mina pean vaenlastega ja kuraditega sõdima. Mina pean kände ja kive hävitama, kibuvitsu ja rägastikku laastama ja teed rajama. Aga magister Philippus toimib vaikselt ja tagasihoidlikult; tema ehitab, istutab, külvab ja kastab rõõmuga selle järgi, kuidas Jumal temale rikkalikult on andeid andnud."

Mõlemad mehed tundsid Jumala imelist suhtumist sellest, et nad teineteise kõrval kui kaks truud sõpra tohtisid teineteist vastastikku täiendada ja koos ehitada Jumala riiki. Kord kirjutas Luther: „Melanchthon on minu usaldatavaim sõber!", kuna Melanchthon tunnistas siiralt: „Ma sureksin meelsamini, kui et laseksin end sellest mehest lahutada!"

Melanchthoni *„Loci communes"*

Kahtlemata oli Melanchthon see, kes oma põhjapaneva teosega *„Loci communes"*, mis oli välja kasvanud tema loenguist Rooma kirja üle, rajas protes-

tantlikule usuteadusele esimese alusmüüri. Selles ladinakeelses teoses käsitleb ta hulka usulisi probleeme, nagu pattu, armu, usku, tegusid jne. Raamatu menu ja levik oli määratu. Esimese nelja aasta kestel ilmus see teos 25 trükis. Luther tunnistas, et paremat raamatut peale pühakirja pole üldse olemas.

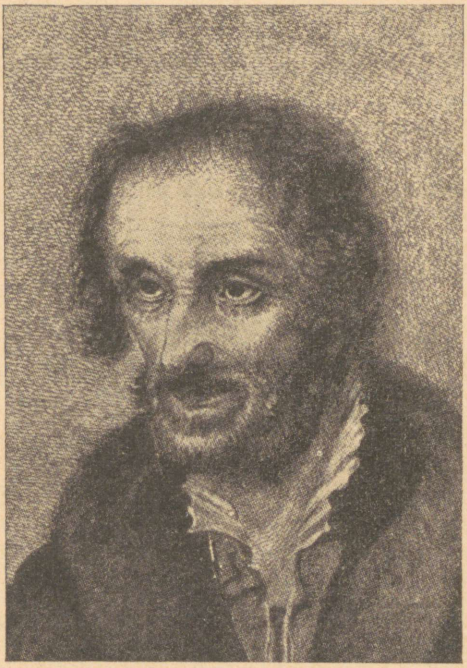

Philipp Melanchthon.

Augsburgi usutunnistuse koostamine ja esitamine

Aastal 1530 kutsus keiser Karl V Augsburgi kokku riigipäeva, et seal igasuguseid usulisi tülisid lõpetada ja võidule aidata katoliku kirikut. Keiser nõudis, et evangeelsed usumehed esitaksid kirjalikult lühidalt oma usutunnistuse. Kes muu pidi selle usutunnistuse koostama kui Melanchthon. Tema koostatud nn. Augsburgi usutunnistus *(Confessio Augustana)*, mis 25. juunil 1530. a. riigipäeval ette loeti, on tänini jäänud evangeelsele luteri kirikule kalleimaks usuvaraks. See oli esimene kord, kus

evangeelsed võisid esitada avalikkusele oma usulisi tõekspidamisi. Katoliiklaste poolt esitati sellele vastukiri „*Confutatio*“, millele Melanchthon vastuseks esitas veel „*Apologia*“, kuid mis riigipäeva poolt tagasi lükati. Viimane lisati Augsburgi usutunnistusega evangeelse Lutheri usutunnistuslike kirjade hulka.

Luther ei tohtinud riigi vandealusena Augsburgi tulla, vaid jäi Saksi kuurvürsti kaitse alla Coburgi lossi, kust ta alatiselt ühendust pidas Augsburgis viibivate sõpradega; seepärast pidi Melanchthon üksinda — peamiselt riigipäeva ees — evangeeliumi usutunnistuse kaitsjana esinema, oma seisukohti põhjendama ja oma usust head tunnistust andma.

Melanchthoni viimsed eluaastad ja surm

Melanchthonit hakati ta vanemas eas, pärast Lutheri surma, teisiti mõtlevate usuteadlaste poolt süüdistama liigses järeleandlikkuses, mis oli peamiselt tingitud tema rahuarmastavast iseloomust. Isegi mitmed ta õpilasist süüdistasid teda õigest evangeeliumiusust taganemises. See kõik tegi Melanchthoni viimsed aastad raskeks. Ta igatses koju jõuda oma Issanda rahusse. See igatsus täitus temal 17. aprillil 1560. a. Saanud enne seda viimset korda osa Issanda armulauast, oli ta unes näinud, et ta jälle nagu kord poisikesena kirikus laulab: „*Desiderio desideravi*“ — südamest olen ma igatsenud seda õhtusöömaaega teiega pühitseda, enne kui suren!...

Tema viimne palve enne surma oli, et Issand kiriku haavad parandaks; selleks sosistas ta veel vaevalt kuuldavalt Jeesuse palvesõnu „et nemad kõik üks oleksid!“ (Joh. 17, 11.) Siis uinus ta Jumala rahus. Tema seesmist hingelist igatsust iseloomustab surma eel avaldatud soov, kui ta ütles: „Ma ei soovi midagi muud kui taevast!“

Justus Jonas

2. Dr. Justus Jonas. Ta sündis a. 1493 Nordhausenis; alates a. 1521 sai professoriks Wittenbergi. Juba 1517. a. abistas ta Lutherit 95 ladinakeelse teesi tõlkimisel saksa keelde. Hiljem abistas ta Lutherit ja Melanchthonit peamiselt nende teoseid tõlkides. Oli 1541.—46. a. Halles superintendent, kust ta hiljem katoliiklaste poolt sunniti lahkuma. Oli Lutheri saatjaks Wormsi riigipäevale (1521); samuti ka reformaatori kaaslaseks ta viimsel matkal Eislebenisse,

kus Luther surivoodil temalt kui pihiisalt viimset korda Issanda armulaual sai usukinnitust. Justus Jonas pidas Lutherile matusekõne. Olles hiljem kirikuõpetaja Coburgis (1550) ja Regensburgis (1552), suri ta Eisfeldi superintendendina a. 1555.

Johann Bugenhagen

3. Johann Bugenhagen. Ta põlvnes Pommerist, mispärast teda nimetatakse ka dr. Pommeranuseks. Alates a. 1521 professor ja linnakiriku õpetaja Wittenbergis. Tema tõlkis piibli alamsaksa keelde, koostas kirikuseadlusi mitmele maakirikule ja linnadele (Braunschweig, Hamburg, Pommeri, Taanimaa jt.) ning valvas kohati evangeelse kiriku õpetuse järele. Ta suri a. 1558.

Muid Lutheri sõpru

4. Ka peame mainima Lutheri lähemate sõprade hulgas õuejutlustajat Georg Spalatinust, kes Friedrich Targa nõunikuna reformatsiooni algusest peale suutis viimast mõjutada, et kuurvürstist sai mitte ainult Lutheri sõber, vaid ka evangeelse kiriku veendunud kaitsja.

Kõik need eelloetletud mehed ja hulk teisi olid Lutherile suureks abiks tema suures ajaloolises reformatsioonitöös. Kuid veel enam: nad aitasid truude sõpradena Lutheril mõndagi rõõmu ja muret ühiselt jagada.

Lutheri abiellumine

Vaatamata rohkele sõprade ja kaastööliste arvule, kes teda ümbritsesid, tundis Luther üha tugevamini tarvidust perekonnaelu järele. Oli ju tema isa armsaim soov, et ta pojast Martinist saaks abielumees ja perekonnaisa. Ka tundus ajuti Lutherile enesele tema seisund kahepaiksena, kui ta oma loenguis ja jutlusis veenis inimesi preestrite tsölibaadi mõttetuses ning soovitas munkadel abielluda, kuid sealjuures ise jäi vallaliseks. Ta otsustas abielluda ja nais endise nunna Katharina von Bora (sünd. 1499), kes varemalt Lutheri jutluste mõjul oma kaheksa aadlikust kaasnunnaga oli kloostrist lahkunud (1523). Laulatust toimetas Bugenhagen 13. juunil 1525. a.

Lutheri õnnelik perekonnaelu

Luther sai selles õnnelikus abielus elada 21 aastat. Endisest kloostriruumist, mille kuurvürst neile andis elamuks, kujunes esimene evangeelse kiriku õpetaja maja ja seal elas Luther oma perekonnaelu, mille õnnistusest ja eeskujust on jätkunud kogu evangeelsele kirikurahvale. Õnnelikus

abielus oli neil 6 last, kellest 2 suri noorelt. Truu abikaasa oskas teha suure reformaatori kodust elu armsaks. Et majas puudust ei tuleks, pidi naine näitama oma perenaiseoskusi, sest rikkust pole neil iialgi olnud. Kuid seda ei igatsetudki. Kui kord üks vaene üliõpilane tuli Lutherilt toetuseks reisiraha paluma, puudusid viimasel vastavad summad. Kuid soovides noormeest abistada annetas ta oma hõbedasest peekri, mille üliõpilane pidi kullasepa

M. Luther perekonnaga.

juures rahaks tegema. Nõnda ei tahetud ühtegi abipalujat tühjalt ära saata. Oma lapsi armastas Luther väga, kuid sellele vaatamata ta kasvatas neid karistamises ja Issanda manitsemises. Kui kodus oma laste keskel suur reformaator ise muutus lapseks, et nendega jutelda, naljatada, nendega koos laulda, võis iga külaline Lutheri kodust elu nähes veenduda, et seal majas Issand ise oma vaimuga nende keskel viibib. Oma külalisile peetud Lutheri kõned on tänini säilinud koguteoses „Lauakõned".

Lutheri laulud

Laul oli Lutheri majas aukohal. Ta ise on evangeelse kiriku esimesi laulikuid, kellest on säilinud tänini 36 sügavasisulist usulaulu — evangeelse kiriku raudvara.

Tähtsamad neist on „Üks kindel linn ja varjupaik", „Meil tuleb abi Jumalast", „Su poole, Issand, südamest", „Ma tulen taevast ülevalt" jt.

Hilisemail eluaastail hakkas lauliku suu üha enam vaikima.

Lutheri viimsed eluaastad ja surm

Vaatamata tema kodusele õnnelikule perekonnaelule kujunesid ta viimsed eluaastad raskeks, osalt evangeelse kiriku kurva saatuse, osalt haiguse tõttu, mis ta elujõudu hakkas kahandama. Juba paremas meheeas põdes ta neeruhaigust. Kuid ta oli ikka sellest paranenud.

Aastal 1546 olid ta perekonna sõbrad Mansfeldi krahvid omavahel tülli sattunud ja kutsusid Lutheri Eislebenisse neid lepitama. End küll haiglasena tundes ei tahtnud ta siiski keelduda. Eislebenisse jõudnud, õnnestus tal tülitsejaid krahve omavahel lepitada. Imelik, et ta lõppmaandumine pidi olema sealsamas, kus ta esimest korda oli näinud maailmavalgust. Veel pühapäeval, 14. veebruaril pidas ta Eislebeni kirikus jutluse, mis jäigi viimseks, sest juba 18. veebruaril 1546. a. kell ½3 varahommikul lahkus ta siit maailmast Jumala rahus, olles enne Issanda armulaual kinnitanud oma usku Õnnistegija armusse, mis on ainuke tee igavesele õndsusele.

Ta sõber dr. Justus Jonas küsis temalt surivoodil: „Kas tahad, aulik isa, surra Kristuses ja tema õpetuses, nagu oled õpetanud?" „Jah!" oli lühike vastus. Veel palvetasid ta huuled vaevalt kuuldavalt: „Isa, sinu kätte annan ma oma vaimu. Sa oled mind lunastanud, sa tõe Jumal!" Siis uinus ta igavesele unele.

Wittenbergi lossikiriku kantsli lähedusse maeti ta maine põrm suure rahvahulga osavõtul, kus Bugenhagen ja Melanchthon pisaraist väriseval häälel pühendasid kadunud sõbrale viimseid järelehüüdeid.

§ 6. Reformatsiooni levimine Saksamaal. Võitlused oma eluõiguse eest. Augsburgi usurahu.

Reformatsiooni soodustavad põhjused

Wormsi edikti läbiviimine oleks tähendanud Lutheri töö hävingut. Seda aga ei sündinud. Selleks mõjusid mitmesugused põhjused. Reformatsiooniline liikumine oli juba 1522. a. paiku haaranud peagu kogu Saksamaa, vaatamata sellele, et ka ka-

toliku kirikul leidus küllalt kaitsjaid. Teiseks oli keiser sunnitud sõdade tõttu Prantsusmaaga ja Türgiga kogu aja viibima väljaspool Saksamaad ega saanud kiiresti levivale protestantismile kuigi suurt tähelepanu pühendada. Neil põhjusil levis reformatsioon uskumatu jõuga, ühtlasi vabastades ennast kahtlasist kaasaskäivaist väärnähtusist (anabaptistidest, mässavaist talupoegadest), sealjuures ise süvenedes ja järjekindlalt organiseerudes.

Katoliiklaste liit Regensburgis 1524. a.

Riigipäev Nürnbergis (1522 ja 1524) oli leidnud vajalikuks Vormsi edikti teostama hakata, mille tulemusena oli osa Baieri hertsogeid ja Lõuna-Saksa piiskoppe otsustanud oma maades reformatsiooni halastamata valjusega maha suruda. Selle teostamiseks asutati katoliiklik nn. Regensburgi liit (a. 1524).

Evangeelsete liit Gotha-Torgaus 1526. a.

Sellisele lepingule vastukaaluks ühinesid nüüd ka evangeelsed vürstid nn. Gotha-Torgau liiduks (a. 1526), et üheskoos kaitsta endid katoliiklaste vastu. Sinna liitu kuulusid Hesseni markkrahv Philipp, Saksi kuurvürst Johann Püsiv, Braunschweigi, Lüneburgi hertsog Ernst, Mansfeldi krahv Albrecht, Mecklenburgi hertsog Heinrich, Anhalti vürst Wolfgang, Preisi hertsog Albrecht, Magdeburgi linn jt. Need maad ja linnad olid kaldunud protestantismi. Samal aastal (1526) otsustas I Speyeri riigipäev lubada igal seisusel oma valdkonnas toimida usuasjus oma südametunnistuse ja parema äranägemise järgi. Selle otsuse paratamatu tagajärjena tekkis hiljem nn. maakirik (Landeskirche).

II Speyeri riigipäeval (1529. a. kevadel), kus keiser oli väliste vaenlastega toime tulnud, keelati ära evangeelseile igasugused soodustused. Evangeelsed avaldasid selle vastu ägedat protesti. Sellest ka nimetus p r o t e s t a n d i d.

Augsburgi riigipäev 1530. a.

Aastal 1530 peeti Augsburgis riigipäev, kus paavst pidulikult kroonis Karl V Rooma riigi keisriks. Protestantidelt nõuti kirjalikku usutunnistust, mis väljendab nende õpetust ja usku. Saksi kuurvürst tegi Lutherile, dr. Jonasele, Bugenhagenile ja Melanchthonile ülesandeks koostada selline usutunnistus esitamiseks keisrile ja riigipäevale.

Selle nn. Augsburgi usutunnistuse *) *(Confessio*

*) Augsburgi usutunnistuse üksikud peatükid vt. lisast.

Augustana) koostas pühakirja alusel peamiselt Melanchthon, millega Luther täielikult nõustus.

Saabus ülev hetk, kui 25. juunil 1530. a. protestantide usutunnistus ette loeti, mida rahvahulk avatud akende kaudu õues hardusega pealt kuulas. Kõik evangeelsed vürstid, seisuste ja linnade esindajad tõusid kui üks mees püsti. Seistes tahtsid nad oma usku tunnistada. Sügava mõju jättis etteloetud usutunnistus katoliiklasisse. Näiteks lausus katoliiklik Baieri hertsog dr. Eckile: „Nagu ma sellest kuulen, istuvad luterlased pühakirjas, aga meie hoopis neist kõrval." Üks piiskoppe pidi siiralt tunnistama, et „kõik, mis on ette loetud, on selge tõde; seda ei saa me salata". Ainult üks puudus sellelt tähtsalt ja ajalooliselt hetkelt Augsburgis — see oli reformatsiooni juht ise, keda Saksi kuurvürst ei söandanud kui riigi vandealust siia lasta. Ta jäi Coburgi lossi, et viimistleda Vana Testamendi tõlget, mis oli juba valmimas.

„Confutatio" ja „Apologia"

Keiser laskis dr. Eckil valmistada vastulaused protestantide usutunnistusele *(„Confutatio")*, mis oli sisult niivõrd mannetu, et see isegi keisrile ei meeldinud. Melanchthon koostas siiski sellele vastuseks *„Apologia"*, kuid keiser ei lasknud seda enam ettekandmisele.

Evangeelseid vürste taheti nüüd järeleandmisele sundida. Need jäid kui üks mees kindlaks. Nende lahkudes riigipäevalt otsustasid katoliiklikud esindajad koos keisriga hoolitseda, et Wormsi edikt protestantluse hävitamiseks kohe kehtivusele pääseks. Aega lubati „meeleparandamiseks" kuni 1531. a. aprillini, siis pidi järgnema vägivald.

Evangeelsete Schmalkaldeni liit 1531. a.

Kuid juba veebruaris 1531. a. ühinevad protestandid nn. Schmalkaldeni liiduks, et üksteist evangeeliumiusu kaitsmisel vastastikku abistada.

Et aga 1532. a. kevadel türklased ründasid Saksamaad, kindlustas keiser samal aastal juulis nn. Nürnbergi usurahus protestantidele ajutiselt eluõiguse.

Keiser oli nüüd sõdade tõttu 1532.—1545. aastani väliste sündmuste tõttu seotud. Seepärast kujunes see ajavahemik protestantluse suurimaks levimisperioodiks. Uusi liitlasi tuli alatasa juurde, näiteks Schwarzburg, Reuss (1533), Mecklenburg (1533), Pommeri (1534), Württemberg (1534), Brandenburg

(1539); samuti linnad Rostock, Greifswald, Wismar, Göttingen, Hannover ja hulk teisi, kus oli rajatud evangeelne kirik.

Kirikukogu Mantuas 1537. a.

Kui paavst a. 1537 kutsus kokku kirikukogu Mantuasse, keeldusid evangeelsed esindajad sellest osa võtmast, — nad olid kaotanud igasuguse lootuse kokkuleppeks katoliiklastega. Luther oli sellele kirikukogule koostanud nn. Schmalkaldeni artiklid, milles olid esile toodud mõlemate poolte erinevad seisukohad.

Nüüd liitusid katoliiklikud vürstid (1538. a.), et evangeelseid ühiselt rünnata.

Keiser oli türklasist jagu saanud ja Prantsuse kuninga François I-ga rahu sõlminud. Nüüd oli jälle aega pühendada end usutülide lahendamisele. Kui protestandid 1545. a. peetud Trienti kirikukogu otsuseile ei tahtnud alistuda, algas õnnetu Schmalkaldeni sõda (1546—47).

Schmalkaldeni sõda 1546.-1547.a.

Kuurvürst Johann Friedrich Suuremeelne ja Hesseni markkrahv Philipp tõttasid oma vägedega keisrile vastu Doonau äärde. Samal ajal sai Saksi hertsog Moritz protestantlikule liidule äraandjaks ja vallutas nende äraolekul Saksi kuurvürstkonna. Nüüd pidi kuurvürst tagasi ruttama, et oma maad tagasi võita, mis temal ka õnnestus. Teised tema liitlased aga nõrgestusid võitluses keisriga tunduvalt. Mühlbergis Elbe ääres piirati kuurvürst 1547. a. ootamatult sisse. Ta kaotas lahingu, langes vangi ja pidi loobuma kuurvürsti õigusist, mis Moritz sai oma äraandlikkuse eest keisrilt vastutasuks. Ka Hesseni Philipp kaotas lahingu ja langes äraandlikkuse tõttu vangi.

Augsburgi interim

Vahepeal oli paavst (1547) Trienti kirikukogu üle viinud Bolognasse ja sellega kõigutanud kirikukogu võimu. Keiser ruttas omalt poolt nüüd koostama nn. Augsburgi interimi (a. 1548), kus kokkuleppes tehti ka protestantidele teatavaid järeleandmisi (preestrite abielu, armulaualistele karika pakkumine), kuid õpetuslikes küsimusis jäädi täiesti katoliiklikule alusele. Seda hakati peale suruma kõikjal.

Nüüd ei lasknud Saksi Moritz poliitilistel põhjustel oma kuurvürstkonnas eelmainitud Augsburgi interimi kehtivusele ja asus koguni keisriga opositsiooni. Ka oli ta kibestunud, et tema äi Hesseni

Philipp ja end. kuurvürst Johann Friedrich Suuremeelne ikka veel peavad taluma häbistavat vanglat. Ta sõlmis mitmete vürstidega salalepingu ja ründas (a. 1552) ootamatult keisrit, kes vaevu sai põgeneda üle Alpide.

Augsburgi usurahu 1555. a.

Kitsikusse sattununa pidi keiser Passau lepingus (1552) lubama täielikku usuvabadust ja mõlemad vürstid vanglast vabastama. Paavsti vastuseisust hoolimata sai teoks Augsburgi usurahu (a. 1555). Selles rahulepingus sai Augsburgi usutunnistus katoliku kiriku õpetuse kõrval täielise tunnustuse ja eluõiguse.

Selles määrati kindlaks:

1. Et ilmlikud seisused riigis omavad vaba valikut mõlemate konfessioonide vahel. Alamad peavad nõustuma oma maaisandate konfessiooniga *(cuius regio, eius religio)*.

2. Et vaimulik maaisand kaotab üleminekul evangeelsesse kirikusse eesõigustatud positsiooni *(reservatum ecclesiasticum)*.

Raskeid heitlusi oli evangeelne kirik pidanud kannatama oma eluõiguste eest. Nüüd oli reformatsioon Saksamaal võidule jõudmas. Tema lained vallutasid juba peagi suure osa Euroopat.

§ 7. Reformatsioon Šveitsis. Ulrich Zwingli ja Johann Calvin.

Reformatsioon Zürichis

Samal ajal kui Luther rajas Saksamaal teed usupuhastusele, kujunes Wittenbergi kõrval teine evangeelse kiriku keskus Šveitsis, peamiselt Zürichis. Selle täiesti omapärase evangeelse kiriku kujundajaks sai Ulrich Zwingli (1484—1531).

Ulrich Zwingli

Ulrich Zwingli sündis 1. jaanuaril 1484. a. Wildhausis St. Galleni kantonis jõuka maapidaja pojana. Esimese hariduse omandas ta Bernis ja Baaselis, olles seal tunduvalt mõjutatud humanismist. Õppinud Viini ülikoolis mõtteteadust, siirdus ta hiljem Baaselisse, et kuulata sealses ülikoolis usuteadust. Ka tärkas temas Erasmuse mõjul suur huvi kreeka ja ladina keele ning antiikteoste vastu. Ka oli Zwingli juba noorena hakanud süvenema pühakirja tõdedesse. Eriline huvi valdas teda Uut Testamenti ja peamiselt apostlite ajajärku uurides.

Juba 22-a. noormehena kutsus Glaruse kogudus ta oma õpetajaks (1506—1516), kus ta jätkas oma usulis-teaduslikke süvenemisi suure innuga. Samal ajal algas Zwingli ühtlasi esimest avalikku võitlust palgasõdurite värbamise vastu. Nimelt olid Šveitsi sõdurid juba vanast ajast tuntud julgete sõjameestena ning seetõttu kõikjal otsitud. Sageli tuli šveitslasil palgasõduritena mitme vaenulise riigi teenistuses

Ulrich Zwingli.

olles lahingus võidelda oma kaasmaalaste vastu, mis mõjus väga demoraliseerivalt, tõi kodumaale viletsust, haigusi, invaliidsust jm.

Teravalt mõistis Zwingli hukka sellise inetu nähtuse, kuid selle tagajärjel pidi ta Glarusest lahkuma, kus mitmed palgasõduritega angeldajad tema vaenlastena tegid ta elamise raskeks.

Nüüd oli ta lühikest aega õpetajaks Mariä Einsiedelnis (1516—1519), mis oli katoliiklaste pühimaks palverändamispaigaks, kus käidi palvetamas ja häid tegusid korda saatmas. Nähes, kuidas tuhanded inimesed otsivad mitmesuguste tegude sooritamisega oma hingeõnnistust taga, tundis Zwingli üha kasvavat tarvidust piibli uurimise järele. Juba

siis kirjutas ta ühele oma sõbrale, et paavstitoolil puudub pühakirjaga põhjendatud alus; ometi piirdus ta esialgu vaid Kristuse ja ta evangeeliumi puhta kuulutamisega, vältides seega lahkhelisid enese ja katoliku kiriku vahel.

Zwingli Zürichis

Aastal 1519 kutsuti Zwingli Zürichi peakiriku peaõpetajaks. Siin õppis ta tundma Lutheri kirju. Leipzigi disputatsiooni (1519) ja paavsti vandebulla põletamisega Wittenbergi linnaväravas (1520) oli Luther avaldanud Zwinglile määratu suurt mõju. Kasvava julgusega astus nüüd Zwingli üles patukustutusmüügi (indulgentsiate) vastu, mida Šveitsis toimetas Tetzeli hoolimatusega Bernhardin Samson.

Katoliku kiriku valeõpetuse vastu seadis Zwingli oma rohkearvulisele kuulajaskonnale puhta rahvakeelse jumalasõna kuulutamise, käsitledes oma jutlusis peamiselt evangeeliume ja apostel Pauluse kirju.

Zwingli mõju ja tähtsus kasvas, kui tal õnnestus Zürichis palgasõdurite värbamist linnavalitsuse abil ära keelata (1522). Kuid järgmisel aastal (1523) astus ta veel kaugemale ulatuva sammu. Ta hakkas avalikult oma kirjades õigustama paastutoitudest loobumist. Üldise ärevuse pidurdamiseks, eriti kiriklate piirkonnis, korraldas linnavalitsus avaliku usulise disputatsiooni, kus Zwingli oma vaateid üldsuse ees selgitas. Ametlik oponent Konstanzi piiskopi vikaar Joh. Faber, nähes Zwingli suurte veenetega põhjendatud usulisi tõdesid, loobus vastuvaidlemisest.

Zwingli 67 teesi

Nüüd koostas Zwingli 67 teesi katoliku kiriku valeõpetuste vastu, mis levisid rahva keskele; ühtlasi otsustas Zürichi linn Zwingli ettepanekul kaotada kõik katoliku kiriku korraldused, mis pole pühakirjaga kooskõlas, nagu preestrite abielukeeld, kloostrielu ja mungaseisus, piltide ja orelite tarvitamine kirikus, koguduselaul, missaohvri pühitsemine, usulised protsessioonid ja igasugused palverännakud.

Zwingli kirjutab sellest ajastust ühele oma sõbrale: „Zürichis on juba 200 inimest, keda olen toitnud evangeeliumi puhta piimaga, kes nüüd aga juba vajavad kõvemat toitu."

Reformatsiooni levimine Šveitsis

Zürichist levis usupuhastus kiiresti edasi teistesse linnadesse ja kantonitesse. Bernis sai reformatsiooni teostajaks linnasekretär Nicolaus Manuel (1524). Mitmeis näidendeis on ta hiljem karikeerinud patukustutuslehtedega kaubitsejaid.

Bernist levis reformatsioonilaine Zwingli sõbra Oecolampadiuse kaudu Baaselisse (1525) ja sealt edasi Glarus-Appenzell-Graubündeni kaudu St. Gallenisse, kus reformatsiooni kandjaks sai Joh. Kessler, kes juhtumisi Lutheriga oli kohtunud Jeenas, olles sügavasti mõjutatud suure usupuhastaja isiksusest.

Võitlus katoliiklastega

Ainult 5 kantonit — Schwyz, Uri, Unterwalden, Zug ja Luzern jäid katoliiklikuks ja sõlmisid Austria kuninga Ferdinandiga lepingu evangeelsete vastu. Peagi olid evangeelsed sunnitud sõda algama katoliiklastega. Lahingus Kappeli all (1531) langes Zwingli, kes vaimulikuna oli kaasa tulnud surijaile usutroosti jagama. Juba teele asumisel oli Zwingli ratsu tõusnud püsti tagumistele jalgadele, mida nähes inimesed ennustasid: „See mees elavalt enam tagasi ei tule!“

Ta naine ja lapsed küsitlesid teda enne lahkumist: „Kas me saame veel sind näha?“

„Kõik sündigu nõnda, nagu Jumal tahab!“

Zwingli surm

Lahingus, kus ta pakkus kallimeelsele Zürichi noorsoole usutroosti ja kinnitust, tabas tedagi vaenlaste oda. Haavatuna lamas ta ühe puu all, kus vaenlaste sõdurid ta ära tundsid ja surmasid 11. okt. 1531. a.

Järgmisel päeval käristasid vaenlased Zwingli laiba neljaks ja põletasid ära ning puistasid tuha laiali. Raskelt tabas saatuselöök Zwingli leske ja lapsi, kuid nad olid temalt õppinud kogu oma elu usaldama Jumala hoolde.

Zwingli ustavaim sõber ja kaastööline Oecolampadius oli oma kalli sõbra surmast vapustatuna samal aastal temale järgnenud. Sellega oli Šveitsi kirik kaotanud kaks paremat reformatsiooni juhti, mis esialgu mõjus usupuhastusele rängalt. Zwingli oli 12 aasta kestel (1519—1531) Zürichis ja Saksa-Šveitsis kristlikku kirikut uuendanud, õpetust puhastanud, koolide taset tunduvalt tõstnud, korral-

danud vaestehoolekannet ja parandanud teisi kristlik-sotsiaalseid üritusi.

Õpetuslik vahe Lutheri ja Zwingli vahel

Kuigi Zwingli oli reformatsiooniks tõuke saanud Lutherilt ja ühines täiesti viimase usuliste vaadetega kõigis küsimusis, kus tuli ühiselt välja astuda katoliku kiriku valeõpetuste ja väärnähtuste vastu, oli Zwinglil siiski õhtusöömaaja küsimuses Lutheri omast erinev seisukoht.

Hesseni Philipp'i algatusel olid Marburgi kokku kutsutud wittenberglased eesotsas Lutheri ja Melanchthoniga ja zürichlased Zwingli ja Oecolampadiusega, et mõlemaid reformaatoreid teineteisele lähendada ja ühises võitluses paavsti vastu teineteist abistada. Kõik soovisid üht ühendust, tugevat evangeelset kirikut.

Paraku läks kõik teisiti, kui oli kavatsetud. Esialgu edenes kokkulepe lootustäratavalt. Juba olid mõlemad pooled 14 peatükis ühisele seisukohale jõudnud. Kuid püha õhtusöömaaja küsimuses ilmnesid erinevused Lutheri ja Zwingli vaateis.

Luther pidas püha õhtusöömaaega Kristuse äraseletatud ihu ning vere osaduseks, kus ülendatud Issand ihus ja veres nähtavate andide, s. o. leiva ja viina kaudu viibib armulaualiste keskel, nagu ta ka vaimus meie keskel viibib, kus kaks või kolm tema nimel koos on. Seepärast kirjutas Luther tahvlile Jeesuse sõnad: „See on ... (τοῦτό ἐστιν ...) ja osutas igal hetkel neile sõnadele.

Zwingli seevastu seletas, et leib t ä h e n d a v a t Issanda ihu ja karikas Issanda verd. Sellega arvas Zwingli püha õhtusöömaaega Kristuse ohvrisurma mälestamiseks, nagu sageli inimesed söömaaegadega meenutavad oma suuri tähtpäevi, näit. sünnipäevi, leinapäevi jt.

Luther, nähes, et Zwingli läheneb armulaua küsimuses teataval määral isegi Karlstadti vaadetele, pidi lõpuks langetama kurva, kuid paratamatu otsuse: „Teil on teissugune vaim!"

Oli ju Luther alles hiljuti vabastanud evangeelse kiriku valeõpetuse kütkeist ka õhtusöömaaja küsimuses (katoliiklikus mõttes); seepärast ei tahtnud ta oma südametunnistust uuesti sellega koormata, et ta armulaua küsimuses oleks omaks võtnud

Kristuse sõnadele vastukäiva mõiste ja sellega uuesti valeõpetusse kaldunud.

Nuttes lahkus Zwingli koosolekult. Kõik olid kurvad, et just Issanda armulaua küsimuses, mis pidi kõiki ühendama, jäädi eri seisukohtadele.

Kuigi Zwingli Lutheriga kokkulepet ei saavutanud, pidi ta siiski siiralt tunnistama: „Pole ühtegi inimest maa peal, kellega ma meelsamini tahaksin olla ühenduses kui wittenberglastega!“ Nad lahkusid rahulikult.

M. Lutheri ja U. Zwingli vahelised usuvaidlused Marburgis 1529. a.

Luther kirjutas selle kohta: „Kuigi kokkulepe jäi saavutamata, siis ometi peaks üks pool teisele osutama kristlikku armastust niipalju, kuivõrd südametunnistus seda lubab; ja mõlemad pooled peavad Kõigevägevamat hoolega paluma, et Tema oma Vaimuga meis kinnitaks õiget arusaamist. Aamen!“

Küll on hiljem reformitud kirik armulaua küsimuses lähenenud ev. luteri kirikule, kuid Marburgi usuvaidlusel (1529. a.) tekkinud lõhet pole veel tänini korda läinud tasandada.

Zwingli surma järel (1531) jäi reformatsioonile liikumine esialgu Saksa-Šveitsis seisma. Nüüd

kujunes Šveitsis uueks reformatsiooni keskuseks Genf, kus Zwingli usupuhastustööd asus jätkama Johann Calvin.

Johann Calvini noorus

Johann Calvin sündis 1509. aastal Noyon'is Prantsusmaal rikka notari ja piiskopliku sekretäri pojana. Ema suri tal varakult. Ühes aadliku majas sai ta hea kasvatuse. Kehaliselt oli ta nõrga tervisega, kuid omas sealjuures häid vaimuandeid ja tugevat tahtejõudu. Tema isa, nähes poja tõsist

Johann Calvin.

iseloomu ja ta hiilgavaid vaimuandeid, laskis noorel Calvinil Pariisis usuteadust õppida (1523—1527), sest piiskopi ametnikuna omas ta häid tutvusi kirikuringkonnis, mida ta oma poja õppimise soodustamiseks oskas hästi kasutada.

Kuid isa tahtis pojale mitmekülgset haridust anda. Varsti pandi noor Calvin Orleans'i (1527—1529) ja hiljem Bourges'i (1529—1531) õigusteadust õppima. Siin sai Calvinist vaimustatud humanist ja evangeelse usu pooldaja. Nüüd andus ta uuesti usuteaduse uurimisele, kuid seekord juba evangeelses vaimus. Olles ühtlasi liikunud Pariisis (1531—1533) evangeelsete ringides, elas ta läbi isikliku

Calvini pöördumine

pöördumise ja otsustas pühendada kogu oma elu Issanda teenimisele.

Ta ise kirjeldab seda pöördumist oma kirjas ühele sõbrale.

Pidanud 1. nov. 1533. a. evangeelse sisuga kõne Rooma kultuse ja õpetuse vastu, pidi ta Pariisist lahkuma, sest ta oli ketseriks tunnistatud. Juba varemgi oli ta Pariisis evangeelsete vaimse juhina katoliiklasile silma paistnud. Ta siirdus Strasbourg'i ja sealt Baaselisse, kuhu jäi paariks aastaks (1534—1536). Siin valmis tal kuulus, usuliselt küps teos „Kristliku usu õpetus" („*Institutio religionis christianae*"). See on põhjapanevaid teoseid reformitud kiriku usuteaduses. Teose oli Calvin pühendanud Prantsuse kuningale François I-le. Raamatu eessõnas kaitseb Calvin veenvalt tagakiusatavaid usuvendi ja -õdesid. Ta kirjutab: „Kui meie usku uueks nimetatakse, siis on see Jumala teotamine. Meie usk on ainult neile uudiseks, kellele Kristus ja tema evangeelium on seni tundmatu olnud..."

Raamatu neljas osas seletatakse esiteks Jumala käske, siis usku, palvet, sakramente ja lõpuks kirikut ning kiriklikke korraldusi.

Teos valminud, kavatses Calvin asuda Itaaliasse, Ferrara hertsoginna Renate õukonda, kes oli evangeelsete sõber ja mõtteosaline. Kui ta oli reisil Genfi jõudnud ja peatunud seal ööseks, sai sellest kuulda Genfi evangeelne kirikuõpetaja Farel, kes seal evangeelsele kirikule oli juba tee rajanud, kuid kellel linna elanike vahelised lõhed ja vastuolud olid üle pea kasvamas. Farel nägi selles üha suurenevas segaduses päästjat ainult Calvinis ja püüdis viimast mõjuvate sõnadega veenda Genfi hingekarjaseks jääma. Calvin keeldus. Ta arvas Jumalat paremini võivat teenida pühakirja uurimise ja usuliste teoste kirjutamisega. Nüüd ähvardas teda Farel: „Kui sa kirikule tema hädas appi ei tule, siis neab Issand kogu sinu pühakirja-uurimise."

Calvini töö Genfis

Nüüd andis Calvin järele. Isegi hulk aastaid hiljem ta möönis: „Fareli vannutamise tõttu olen ma seni kindlaks jäänud sellele tööle, kui Jumal tema mõjuva käe minu peale pani..." Ta jäi Genfi (1536—1538) ja asus nüüd Fareliga koos Genfi kirikuelu juhtima. Ta pani kehtima valjud usulised

eeskirjad, mille teostamiseks järelevalve jäeti kiriku ja riigivõimu hooleks. Kergemeelsed, lõbutsejad genflased ei tahtnud selliseid eeskirju ja korraldusi taluda ja sundisid Calvini ühes Fareliga peatselt Genfist lahkuma.

Calvin asus Strasbourg'i, et teenida üht kogudust, mis koosnes peamiselt Prantsusmaalt põgenenud usukaaslasist. Siin abiellus ta Idelette von Büreniga, kelles leidis endale truu elukaaslase. Ka õppis ta siin tundma Melanchthonit ja teda hindama. Aastal 1539 andis ta välja esimese reformitud kiriku lauluraamatu.

Vahepeal olid olud Genfis muutunud. Katoliiklased, nähes tekkinud vastuolu linna elanikkonna ja evangeelsete hingekarjaste vahel, hellitasid lootust uuesti Genfi oma valdusse saada, milleks tegid suuri pingutusi.

Genfis kasvasid segadused. Jälle pöördus linna nõukogu Calvini poole ja palus teda Genfi tagasi. Calvin ei tahtnud sellest kuuldagi. Oli tema ülitundeline hing isegi rõhutud küllalt Prantsusmaalt saabuvate sõnumite tõttu, kus palju tema sõpru ja õpilasi pidid oma evangeelse usu eest märtritena surema. Ta kolm last surid üksteise järel, samuti ka abikaasa. Küll oli Calvin kõik oma elu usaldanud Jumala armu hoolde, kuid siiski mõjusid need sündmused temasse raskesti. Ta ei tahtnud ennast Genfis koormata uute muredega. Jälle pidi Farel teda vannutama ja Strasbourg'i õpetajad teda südamest soovitama. Siis nõustus ta Genfi tagasi minema, kust mõne aasta eest oli häbistatuna lahkuma sunnitud.

„Meie elu seisab Jumala teenistuses," oli ta enesele lohutuseks lausunud, kui ta uuesti Genfis ametikohuste täitmisele asus (1541. a.), kuhu ta jäi oma surmani (1564. a.).

Teokraatiline riigikord Genfis

Uuesti Genfi tööle asunud, korraldas Calvin Genfis nn. teokraatilise riigikorra valjude kiriklike eeskirjadega. Endisest lõbutsejast, kergemeelsest Genfist sai peagi sõna tõsises mõttes Jumala linn. Riigivõimu kaasabil korraldas Calvin kiriku kaudu koguduse liikmete usulis-kõlbelist elu.

Näiteks osavõtt jumalateenistusest ja armulauast oli kohustuslik, puudujaid karistati. Teater, tantsud

ja igasugused lõbustused olid keelatud. Isegi liigseid üksikasju hakati kodanikele ette kirjutama, millist riietust tohtis kanda kodaniku proua või töölisnaine; samuti, kui palju külalisi tohiti kutsuda ristsetele, pulma, matustele, kui palju külalisi sööta ja joota jne.

Sõnakuulmatuid lapsi karistati. Abielurikkujad pidid oma eksimused tasuma surmaga. Kes julges teisiti mõtelda kui reformitud kirik õpetas, see põletati tuleriidal või müüriti elavalt sisse. Michael Servet, hispaania arst, oli avaldanud kahtlust kolmainuse suhtes. Kohus mõistis ta tuleriidale, Calvin laskis seda sündida. Ta oli oma aja laps. Ainult Luther ei pooldanud ketserite põletamist ega üldse selliseid vahendeid teisitimõtlejate suhtes.

Genfis tõusis seesuguse korra vastu opositsioon, mille Calvin oma suure tahtejõuga maha surus. Tema hoolsa hingekarjaseliku tegevuse tagajärjel muutus elu Genfis väliselt, samuti ka seesmiselt jumalakartlikuks, kõlbelisemaks ja puhtamaks. Valjule korrale vaatamata voolas Genfi uusi usukaaslasi — põgenikke Inglismaalt, Šotimaalt, Hollandist, Prantsusmaalt ja Hispaaniast, kust nad olid sunnitud lahkuma usutagakiusamise tõttu.

Esimene reformitud kiriku ülikool Genfis

Aastal 1559 asutas Calvin Genfi ülikooli, et tõsta linna vaimse elu taset. Ülikool koosnes humanistlike teaduste kolleegiumist ja teoloogilisest akadeemiast. Seega oli Genfis esimene reformitud kiriku ülikool.

Nagu Wittenbergi ülikoolis luterlased, nõnda said Genfis õpetust reformitud kiriku tulevased õpetajad, kes asusid hiljem tööle romaani maile, Inglismaale, Hollandisse, Poolamaale, Ungarisse ja Šotimaale, et Calvini vaimus ja temalt päritud tahtejõuga reformatsiooni arendada ning Kristuse evangeeliumi puhtalt kuulutada. Kõikjal nad rõhutasid jutlustes, et Jumala piiritlematu, püha tahe nõuab inimestelt tingimusteta alistumist ning sõnakuulmist. Kõik maailm kummardagu Jumalat ja elagu vagas, kõlbelises elus Jumala nime kirgastamiseks.

Selliseid kõrgeid elusihte püstitades suutsid Calvin ja tema õpilased massiliselt inimesi reformatsioonile juurde võita ja neist kujundada kirikut,

mis võitlusinnuga täidetult julges hiljem võitlusse astuda jesuiitidega ja vastureformatsiooni laviiniga.

Calvini viimsed aastad ja surm

Calvini nõrk tervis ei suutnud raskele töökoormale vastu panna. Oma peatset surma ette aimates kutsus ta Genfi linnanõunikud ja koguduste õpetajad oma surivoodi juurde, et neid jumalaga jätta ja neilt oma eksimusi andeks paluda. Ta ütles: „Mul on olnud palju vigu, mida teie olete pidanud

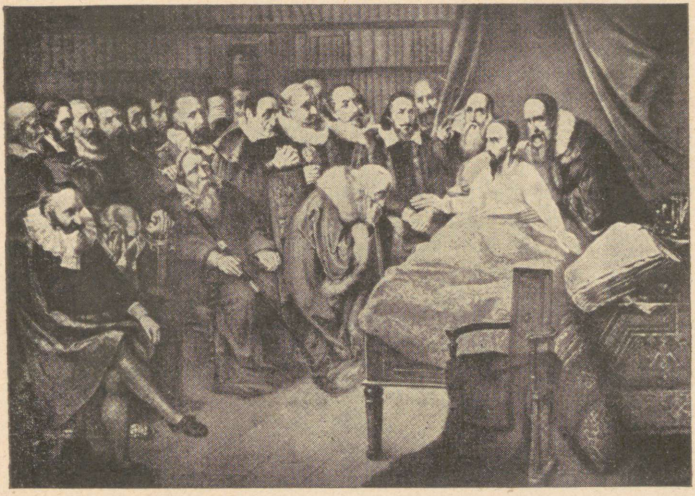

Calvini jumalagajätt surivoodil.

kannatama, ja kõik, mis ma olen teinud, pole midagi väärt, ja mina ise olen seejuures üks haletsusväärne olend. Ainult seda võin ütelda, et mina alati olen tahtnud head... Seepärast palun teid kõik mu pahed ja eksimused mulle andeks anda, nimelt minu äkilisus ja vihastumine; ja kus te midagi head olete minult õppinud, see võtke omaks ja järgige seda...!"

Siis uinus ta Jumala rahus 27. mail 1564. a. Oma hädise tervise tõttu oli ta pidanud palju kannatama. Nüüd jõudis ta Issanda rõõmusse, kus pole vaenu, ülekohut, haigust ega surmavalu...

Suur oli lein Genfis ja kogu maal, kui levis teade Calvini surmast. Tema soovil jäi haud ilma

pealkirjata. Vaese patusena oli ta pidanud seda üleaaruseks.

Calvini õpetus surus aegamööda Zwingli õpetuse tagaplaanile ja seetõttu selginesid hiljem mitmed segasemad vaated reformitud kirikus. Eriti ligines Calvin armulaua küsimuses Lutherile, kuigi predestinatsiooniõpetuses jäi mõlemate kirikute vahele lõhe.

§ 8. Reformatsiooni levimine Euroopas.

Reformatsiooni levimine Preisimaal

Reformatsiooni käiku ei suudetud enam pidurdada, vaatamata katoliiklaste vastuaktsioonidele.

Usupuhastus Lutheri vaimus leidis tee Preisimaale, kus sellele juba 1523. a. alates oli osutatud suurt poolehoidu. Kui a. 1525 Saksa rüütliordu viimne kõrgemeister Albrecht v. Brandenburg muutis Preisimaa ilmlikuks hertsogiriigiks, viidi ühes sellega usupuhastus täielikule kehtivusele.

Skandinaavia-riikides

Skandinaavia-riikidesse, s. o. Taani-, Rootsi- ja Norramaale olid reformatsiooniideed sisse tunginud juba 1520. a. Rootsis soodustas usupuhastust eriti Vasa kuningakoda, püüdes sellega ühtlasi kohandada aadlike ja kirikuvürstide võimupüüdeid. Kuningas Gustav I Vasa avas 1523. a. usupuhastusele tee Rootsi ja riigipäeva otsusega Vesteräsis a. 1527 viidi kirikuelu uuendus Lutheri vaimus täielikule kehtivusele. Kuningas ise võttis uue kiriku ülemjuhtimise enda kätte. Ainult pidulikel jumalateenistusil tarvitatav vaimulike riietus ja tänini säilinud piiskopiamet meenutavad veel kaudselt katoliku usu jäänuseid Rootsis. Ka hilisemad jesuiitide katsed selle maa rekatoliseerimiseks pole saavutanud peagu mingisuguseid tulemusi.

Taanis

Taanimaal oli juba Odense riigipäeva otsusega a. 1527 kinnitatud evangeelsele kirikule samaväärsed õigused katoliku kiriku kõrval. Kuningas Christian II abil saavutas usupuhastus a. 1537 täieliku võidu kogu riigis. Kuningas kutsus Wittenbergist Lutheri sõbra ja kaastöölise Bugenhageni, kes korraldas Taani kirikuelu evangeelse usu vaimus ning abistas oma nõuannete ja kaasabiga protestantliku ülikooli asutamist Kopenhaagenis.

Taanist saabus usupuhastus samal ajal Norrasse (a. 1536) ja sealt Islandisse (a. 1539).

Soomes

Rootsi kaudu oli usupuhastus levinud ka Soome. Peeter Särkilä oli Saksamaal viibides suurt äratust saanud, kelle kaudu ka Soome kiriku reformaator Michael Agricola (1512—1557) oli ärganud elavale usule evangeelses vaimus. Esimene ev. luteri usu piiskop Marin Skyte (1527—1550) oli saatnud Agricola Wittenbergi õppima. Sealt tagasi tulnud, hakkas ta evangeelse usu väest kantuna alates a. 1554 Turu piiskopina oma rahvakiriku kasuks väsimatult töötama.

Tema poolt soome keelde tõlgitud Uue Testamendi, palveraamatu ja teiste vaimuliku sisuga teostega pani Agricola aluse soome kirjakeelele. Hilisemad uurimused on Agricolas avastanud veel suure usulise luuletaja. Tema mälestuseks püstitati Helsingisse hiljuti Michael Agricola nimeline moodsas stiilis kirik.

Jesuiitide katse 1604. a. Soomet rekatoliseerida lõppes tulemusteta. Nii leidus kogu riigis 1926. a. andmete järgi 3 422 057 ev. luteriusulise elaniku kõrval vaid 2 rooma-katolikuusulist kogudust 730 liikmega.

Eestis ja Lätis

Saksamaalt saabus reformatsioonilaine alates 1521. a. ka Liivi-, Eesti- ja Kuramaale (vaata eri peatükk kodumaa kirikuloos). Kõigis eelnimetatud maades oli reformatsioon levinud puhtal kujul Lutheri vaimus ja tihedais vaimseis sidemeis wittenberglastega.

Kalvinismi mõjud Prantsusmaal

Nüüd vaatame reformatsiooni levimist Calvini vaimus, mille keskuseks oli Genf. Prantsusmaal oli Lutheri õpetus juba varsti pärast Wittenbergi sündmusi (1517) levinud peamiselt humanistlikes haritlaste ringkonnis.

Kuningas François I (1515—1547), olles usuliselt ükskõikne, püüdis usupuhastuse levimist mitmesuguseil poliitilisil kaalutlusil maha rõhuda. Sellele vaatamata usuline liikumine üha kasvas. Siinjuures on huvitav ära märkida, et XVI sajandi keskpaiku Prantsusmaa usupuhastusliikumises Lutheri mõju üha taanduma hakkas, ruumi andes Calvini mõjule. Tagakiusamistele vaatamata ühinesid vastupanuvõi-

Tartu Ülikooli Raamatukogu

melised kalvinistlikud kogudused, et kokku tulla kontsiilile Pariisis (a. 1559).

Guise'id ja Bourbon'id

François I pojapoja, nõrga kuninga François II ajal (1559—1560) tekkis riigis kaks erakonda. Katoliiklikus erakonnas seisid juhtival kohal Lotring'i hertsogi järglased Guise'id. Reformitud usuliste, nn. hugenottide *) erakonna etteotsa astusid Bourbon'id. Ühel neist, prints Anton'il, oli oma abikaasa kaudu pärimisõigus väikese Navarra kuningriigi trooni kohta Lõuna-Prantsusmaal. Prints Anton'i ja tema venna prints Conde'iga ühines veel kuulus riigimees ja väejuht, kallimeelne admiral Caspard de Coligny. Kui metsikud kodusõjad maad laastasid, oli Coligny oma mõisa tõmbunud, et seal oma perega Jumalat teenida. Ususõdade kirjeldamatu viletsus ja tema abikaasa palve mitte eemale hoiduda sellest pühast sõjast veensid Coligny'd appi tõttama protestantidele. Nüüd kaldus sõjaõnn protestantide poole ja 1571. a. pidasid nad oma sinodit. Admiral Coligny, prints Conde ja Navarra kuninganna ühes oma poja Heinrichiga viibisid sinodil. Näis, nagu oleksid hugenotid olnud helgema tuleviku lävel. Kuid hirmsamad sündmused ootasid evangeeliumiusulisi veel ees.

Ettevalmistused hugenottide mõrvamiseks

Saabus aasta 1572. Vara surnud kuninga François II vend Charles IX (1560—1574), nõrga loomuga valitseja asemel oli valitsemise enda kätte kiskunud tema ema, verejanuline Katharina Medici, kes plaanitses hävitada hugenotte ükskõik milliste abinõudega. Tema sobitusel oli Navarra prints Heinrich abiellunud tema tütre Margarethe Valois'ga (18. augustil 1572. a.). Üle riigi saabusid kuninglikuks pulmapäevaks kõrgemate seisuste esindajad Pariisi, kus protestandid pidi kõik ühel ööl surmatama.

Nõrk kuningas Charles IX austas admiral Coligny'd väga, seepärast kõhkles ta kaua, enne kui oma nõusoleku andis selleks mõrvamiseks.

Pärtliöö verepulm

Saabus pärtliöö 24. ja 25. augusti vahel 1572. a. Kell 2 varahommikul hakkasid St. Germaini kiriku kellad helisema, mis oli üldine signaal hugenottide mõrvamiseks . . .

---

*) Hugenottideks hakati protestante nimetama nende ühenduse tõttu Šveitsiga, kus Genfis nende usulise juhi Huguesi nime järgi neid oli hakatud kutsuma hugenottideks.

Kõigepealt laskis Guise'i hertsog tappa admiral Coligny. Tema laiba viskas mõrvar läbi akna välja hertsogi ette.

„Jumala-eest, see on tõesti admiral Coligny!" hüüatas Guise'i hertsog ja andis surnule jalaga hoobi näkku. Imelik, et 16 aastat hiljem hertsogi laibaga samuti talitas kuningas Henri III.

Linnatänavail ja majades jätkus hugenottide tapmine, mis kestis 4 päeva. Siis väsisid mõrtsukate käed. Kogu riigis arvati tapetud hugenottide arvu 30 000 peale (teiste andmete põhjal koguni 100 000 peale). Kuningas Charles IX läks kirikusse, et õukondlaste ja rahvaga koos Jumalat tänada ketserite tapmise eest. Paavst Gregorius XIII laskis Roomas korraldada piduliku jumalateenistuse „*Te Deum*'iga" *).

Mõrva tulemused

Mis sündis edasi?

Navarra Heinrich ja prints Conde olid oma elu päästmiseks katoliku usu vastu võtnud, kuid, Pariisist põgenenud, siirdusid nad tagasi evangeeliumi usku. Algas laastav kodusõda, mis kestis 20 aastat. Protestantide juhiks oli Navarra Heinrich. Kuningas Charles IX surmaga ja ta järglase Henri II mõrvamisega lõppes Prantsuse troonil Valois'de dünastia ja pika võitluse järel sai kuningaks Navarra Heinrich, kes siiski pidi uuesti katoliku usku astuma. Henri IV tegigi seda maa seesmise rahu pärast, kuid reformatsiooni sõbraks jäi ta surmani. Aastal 1598 andis ta välja Nantes'i edikti, mis tagas tema protestantidele ühesugused õigused katoliiklastega, usuvabaduse ning ühtlasi kindlustas maa-alad, kus nad segamatult võisid jumalateenistusi pidada.

Nantes'i edikt (1598.—1685. a.)

Sellest ajast alates moodustasid hugenotid omaette kindla organisatsiooni, nagu riik riigis. Ligi 100 aastat hiljem, a. 1685, tühistas kuningas Louis XV Nantes'i edikti. Selle tagajärjel lahkus maalt üle 200 000 hugenoti, kes, valmis olles maha jätma oma kodu ja varandust kalli evangeeliumiusu eest, siirdusid Hollandisse, Inglismaale, Šveitsi ja Saksamaale. Alles kuningas Louis XVI ajal muutus protestantide elu veidi lahedamaks. Sellega lõppesid mõni aasta enne suurt revolutsiooni verised

*) *Te Deum laudamus* = Sind, Jumal, kiidame!

vaenamised usu pärast, et ruumi anda veel hirmsamale verevalamisele, mis tähistas ühtlasi ateismi koidikut Euroopas.

Reformatsioon Hollandis

Hollandis oli Lutheri õpetus levinud umbes samal ajal kui Prantsusmaal. Ka siin pidi Lutheri mõju sajandi keskpaiku taanduma ja aset andma kalvinismile. Juba 1523. a. on teada esimesed reformatsiooni märtrid — Heinrich Vos ja Johann Esch, kes põletati Brüsselis tuleriidal.

Kuid Philipp II (1556—1598) valitsuse ajal algas Hollandis suur vabadusvõitlus usu ja poliitilise rippumatuse eest. Philipp II asehaldur hertsog Alba surmas 18 000 „ketserit". Sellele vaatamata jäid hollandlased siiski võitjaiks. Seitse põhjapoolset provintsi moodustasid Utrechti unioonis a. 1588 Hispaaniast rippumatu iseseisva riigi, mille olemasolu lõplikult sanktsioneeriti Vestfaalia rahulepinguga aastal 1648. Kalvinism sai riigiusuks. Lõunapoolsed provintsid jäid Hispaania valdusse ja muutusid uuesti katoliiklikuks, kust suurel hulgal protestante välja rändas põhja poole iseseisvasse Hollandisse, kus igaüks kallist evangeeliumiusku võis takistamatult omaks nimetada.

Reformatsioon Inglismaal

Inglismaal, kus katoliku kirik tunduvalt enam oli riigivõimust sõltuv kui mandril, olid Lutheri kirjad juba varakult levinud ühes õpetusega.

Kuningas Henry VIII (1509—1547) astus esialgu otsustavalt välja katoliku usu kaitseks. Lutheri kirjale „Kiriku paabeli-vangipõlvest" kirjutas ta vastuseks „Seitsme sakramendi kaitseks", mille eest paavst teda tituleeris aunimega *defensor fidei* (usu kaitsja). Kui aga paavst keeldus tema abielule lahutust andmast, vabastas kuningas kiriku paavsti võimu alt ja nimetades enese Inglise kiriku peaks moodustas ta iseseisva riigikiriku a. 1534.

Anglikaani kirik

See nn. anglikaani riigikirik oli esialgu sisuliselt täiesti katoliiklik, kuid võttis õpetuslikult (õigeksmõistmisõpetuses, õhtusöömaaja küsimuses) ja ka jumalateenistuse sisustamisel aeg-ajalt luterliku ilme (loobumine missast, pühakute ja reliikviate kummardamisest). Siiski säilitas anglikaani kirik katoliiklikke pärandeid mitmesuguste protsessioonide ja piiskopiametiga.

Kuninganna Maria Verise ajal (1553—1558) pidi reformatsioon, mida oli juhtinud peapiiskop Cranmer, kannatama verist tagakiusamist.

Kuninganna Elisabethi ajal (1558—1603) hakkas reformatsioon edenema; paavsti autoriteet kõrvaldati kirikust lõplikult. Elisabethi käsul koostati vastukaaluks katoliiklusele evangeelne usutunnistus 39 artiklis. Üldises palveraamatus *(Book of common prayer)* oli kindlaks määratud ka uus jumalateenistuse kord. Peagi tekkis uues kirikus eriline vool, mille kandjaiks olid nn. puritaanid, kes nõudsid puhast kalvinistlikku õpetust ja reformitud kiriku jumalateenistuse korda puhtal kujul. Puritaanide kõrval kerkisid esile veel presbüterlased*), kes oma kogudusis asetasid piiskopi asemele presbüterid, nagu algristikoguduses.

Puritaanidest kasvas välja veel üks haru, nn. independendid, kes nõudsid oma koguduse täielikku rippumatust riigivõimust, samuti ka riigikirikust.

Reformatsiooni käik Šotimaal

Šotimaal oli noor aadlik Patrick Hamilton õppinud Wittenbergi ülikoolis ja pöördunud kodumaale usupuhastuse veendunud pooldajana. Aastal 1528 pidi ta märtrina ohverdama evangeelse usu eest oma noore elu. Umbes 1540. a. paiku oli reformatsioon levimas kõikjal, kuid riigivalitsus hakkas evangeelseid veriselt taga kiusama. Viimased alustasid mässu. John Knox, Calvini õpilane, oli reformatsioonilise liikumise juht ja hing. Viimaks õnnestus valitsusel Prantsuse laevastiku abiga evangeelseid alistada, kes nüüd ühes John Knoxiga müüdi Prantsuse laevadele galeeriorjadeks.

Pika viletsa elu järel õnnestus John Knoxil sealt põgeneda ja tulla Calvini juurde Genfi, kust siirdus uuesti Šotimaale (a. 1559) ja algas teravat võitlust katoliikliku kuninganna Maria Stuarti vastu. Järgmisel aastal (1560) õnnestus John Knoxil parlamendis läbi viia usupuhastust kalvinistlikus vaimus ning moodustada šoti presbüteriaalkirik, mille õpetuse aluseks oli „*Confessio Scotica*“.

---

*) Presbüterlasi ja puritaane nimetati disserentideks, sest nad eraldusid anglikaani kirikust.

Rekatoliseerimiskatsed

Hilisemad kuningad Jacob I (1603—1625), Maria Stuarti poeg, samuti tema poeg Charles I (1625—1649), kes valitsesid Inglis- ja Šotimaad ühendatult, tahtsid uuesti katoliiklust kehtivusele aidata. Revolutsioon aga kukutas Charles I valitsuse ja ta surmati (a. 1649). Riiki hooldas nüüd protestantlik riigimees Oliver Cromwell, kelle ajal valitses riigis usuvabadus. Tollal oli Oliver Cromwell ainus protestantlik suurriigi valitseja. Cromwelli surma järel (1660) tuli jällegi võimule Stuarti dünastia, kes plaanitses uuesti protestantide tagakiusamist ja katoliku kiriku taas-ellukutsumist. Algasid uued tagakiusamised. Teist korda kukutati Stuartite võim ja Inglise kuningakroon anti protestantlikule Oranie Wilhelm III-le. Uus kuningas andis a. 1689 uue ususallivus-edikti, mille alusel võisid anglikaani riigikiriku kõrval takistamatult tegutseda ka puritaanid, independendid, presbüterlased jt. usulahud. Ainult katoliikluse suhtes jäi kehtivusele täielik keeld.

Independentidest nimetatagu baptistide usulahku, mis ümberristijate (anabaptistide) riismetena säilis Inglismaal, ja kveekerite usulahku, mille asutajaks oli keegi kingsepp George Fox, suur rahvajutlustaja. Nende esialgsed fantastilised ideed (peatse maailmalõpu ootamine jt.) kaotasid varsti teravuse, andes ruumi mõõdukale, lihtsamale ja praktilisemale vagadusele.

Reformatsioon Ungaris ja Siebenbürgenis

Ungaris ja Siebenbürgenis oli reformatsioon varakult levinud Lutheri vaimus, kuid osalt hakkas mõjuma kalvinistlik vaim. Debreceni sinodil (1567) oli lõplik seisukohavõtmine. Otsustati omaks võtta Heidelbergi katekismus ja šveitsi konfessioon (*Confessio Helvetica*), kaldudes sellega kalvinismi. Sellele vaatamata oli luterlus, mis oli hakanud levima Ülem-Ungaris alates a. 1545, siiski võitnud eluõiguse peamiselt neis maakohtades, kus leidus rohkesti sakslasi ja slaavi tõugu rahvaid.

Böömi-, Määri- ja Poolamaal

Böömi- ja Määrimaal oli reformatsioon levinud juba Lutheri eluajal, kuid suruti 30-aastase sõja kestel tunduvalt tagaplaanile. Poolas kindlustati aastal 1573 usurahu; hiljem tuli jesuiitide tegevuse tõttu kannatada palju tagakiusamisi, mis hävitas re-

formatsiooni peagu lõplikult. Tänini pole evangeelne usk Poolas tähelepanuväärset seisukohta saavutanud.

§ 9. Katoliku kiriku vastureformatsioon: *Tridentinum*, inkvisitsioon, jesuiitide ordu (katoliku kirik).

Katse pidurdada reformatsiooniliikumist

Lutheri ja Calvini poolt rajatud reformatsiooni võidukäik oli vallutamas kogu Euroopat. Rooma kirikujuhid mõtlesid selle üle kaua järele, kuidas kaotsiläinud maid ja rahvaid Rooma kiriku rüppe tagasi võita ja usupuhastuse vilja hävitada. Kõik need püüded ja üritused reformatsiooni pidurdamiseks ning hävitamiseks paigutatakse ajaloos ühise nimetuse alla v a s t u r e f o r m a t s i o o n.

Millises suunas arenes vastureformatsioon?

1. Esiteks katsus rooma-katoliku kirik vabaneda väliselt neist pahedest ja vigadest, mida reformaatorite poolt temale ette heideti. Kahjuks aga jäeti tõeline reformimine teostamata õpetuslikes küsimusis, paavsti ja kõrgemate vaimulike võimupüüdeis, samuti igasugused ebaterved nähtused kirikuelus.

2. Teisi vastureformatsiooni abinõusid kasutades lähtus katoliku kirik seisukohast, et peale eelmainitud abinõu tuleb protestantismi hävitamiseks tarvitada vägivaldseid abinõusid, nagu inkvisitsioon, jesuiidid, 30-a. sõda.

Trienti kirikukogu 1545.-1563. a.

Tõsised kristlased, kes reformatsiooni keerises jäid truuks katoliku kirikule, veendusid kõigiti, et kirik vajab põhjalikku reformatsiooni. Et selliseid sooviavaldusi tuli üha enam kuuldavale, otsustas paavst P a u l III Trienti kirikukogu kokku kutsuda. See kirikukogu, nn. *Tridentinum*, kestis aastate-pikkuste vaheaegadega a. 1545—1563. Kirikukogul parandati mõningaid vigu. Patukustutusmüük otsustati ära keelata. Nõuti vaimulike kõlbelise ja teadusliku taseme tõstmist; selleks kohustati piiskoppe teostama oma alluvate vaimulike üle valju järelevalvet.

Kuid suuremas osas vaidluse all olevais küsimustes otsustas kirikukogu jääda evangeelse kiriku seisukohtadega täielikku vastuollu. Kiriku juhiseks on pühakirja kõrval ka suusõnaline õpetus (tradit-

sioon). *Vulgata* tekst jääb kehtivaks loenguil, jutlusil; ainult kirik oskab seda õieti käsitleda. Inimene saab õigeks usu ja heategude läbi. Kristus on 7 sakramenti seadnud, seepärast jäeti kõik need tarvitusele. Transsubstantsiatsiooniõpetus tunnustati õigeks. Preester saab ordinatsiooni sakramendiga üleloomuliku võime patte andestada. Kes teisiti julgeb mõtelda või õpetada, olgu äraneetud *(anathema sit!)*.

Opositsioon kirikukogul

Vastukaaluks neile keskajast säilitatud vaateile ja otsuseile nõudsid Saksa, Hispaania ja Prantsuse piiskopid ning vürstid, kelle maad oli reformatsioonilaine vallutanud, et katoliku kirik lubaks preestrite abielu, armulaual karika pakkumist, pidurdaks reliikviate ja pühakute austamist ning paastumist.

Paavst suutis enamuse saavutada talle truuks jäänud Itaalia piiskoppide ja kardinalide toetusel ning säilitada täiel määral kõik keskaegsed tarretunud õpetused ja vaated. Kõik jäi endiseks.

Lõhe katoliku ja evangeelse kiriku vahel

Protestandid olid loobunud üldse osa võtmast sellest kirikukogust. Nad ei lootnud sellest midagi head. Nii see oligi.

„Püha Vaimu nimel" tunnistas kirikukogu (1563) Hus'i, Wiclifi, Lutheri, Zwingli, Calvini ja teised reformatsiooni sõbrad ketsereiks. Lõhe, mis sellest ajast tänini on jäänud katoliku kiriku ja evangeelsete kirikute vahele, formuleeriti lõplikult nn. Rooma katekismuses *(Catechismus Romanus)*, mille kinnitas paavst a. 1556. Et õigeusklikke katoliiklasi tulevikus kaitsta hädaohtlikult nakatava ketserliku kirjanduse ja teoste vastu, otsustati koostada nn. keelatud raamatute nimistu *(Index librorum prohibitorum)*.

Nõnda lõppesid reformipüüded rooma-katoliku kirikus eneses ilma suurema tulemuseta. Loomulik, et katoliku kirikul ei piisanud sellest väikesest, silmapetteks valmistatud „reformist", et protestante oma rüppe tagasi võita. Tuli haarata vägivaldsete abinõude järele. Selliseiks vahendeiks kujunesid inkvisitsioon ja jesuiitide ordu.

Inkvisitsioon

Inkvisitsioon, mis keskajal ellu kutsuti ketserite vastu võitlemiseks, võeti nüüd tarvitusele. Verejanuline Hispaania kuningas Philipp II (1556—1598), kellele allus ka Holland, pani seal toime hirm-

said vägivallaakte. Hertsog Alba surmas 18 000 hollandlast. Hispaanias saatis inkvisitsioon piinarikkasse surma 31 912 ketserit.

Ka Itaalias veeti paavsti enese silma all tuleriidale tuhandeid ketsereid. Seepärast on Hispaanias ja Itaalias reformatsioon peagu täiesti hävitatud. Alles keiser Napoleon I tegi inkvisitsioonile kui inimkonna häbiplekile a. 1808 seadusliku lõpu.

Ignatius Loyola.

Ignatius Loyola elukäik

Jesuiitide ordu asutajaks oli hispaania aadlik Ignatius Loyola. Sündinud 1491. a. vanas hispaania aadliperekonnas, oli ta 1521. a. ohvitserina Pamplona juures saanud lahingus raskesti haavata. Haigevoodil süvenenud Jeesuse ja pühakute elulugude kirjeldusse, otsustas ta oma edaspidise elu pühendada Kristuse teenistusse. Kui ta oli tervenenud, pühitseti ta neitsi Maria rüütliks. Mõne aja kloostri üksinduses veetnud, valmis tal raamat „Vaimulikud harjutused“ (*„Exercitia spiritualia“*). Sel-

les teoses õpetatakse järeleaimamisele kogu maailma lunastamist kuni Kristuse taevaminemiseni, mille lõpptulemusena peab inimeses valmima tahe purustada side minevikuga, et alata uut elu pimedas sõnakuulmises autoriteedi vastu.

Palverändurina matkas ta Palestiinasse, et võidelda seal muhameedlaste vastu. Kuid sel polnud tulemusi. Ta tundis, et peab oma teadmisi täiendama, kui tahab tulevikus edu saavutada. Enne ladina koolis õppinud, hiljem ülikoolis skolastilist teoloogiat ja filosoofiat uurinud, otsustas ta oma sõprade ja mõttekaaslastega koos pühenduda misjonitegevusele Palestiinas.

Societas Jesu

Kavatsetud matk Pühamaale jäi teostamata, kuid selle asemel hakkasid nad tegutsema inkvisitsiooniga käsikäes (a. 1534). Paavst Paul III kinnitas a. 1540 Jeesuse Seltsi *(Societas Jesu)*. Ignatius Loyola jäi surmani (1556. a.) ordu esimeseks kindraliks.

Jesuiitide ordu tegevusala kujunes peagi laialdaseks. Et paganaid ümber pöörata ja võita tagasi kirikust võõrdunuid, selleks asutati koole, gümnaasiume, kõrgemaid õppeasutisi, mis jesuiitide osaval juhtimisel võisid peagi võistelda riiklike õppeasutistega.

Veel aktiivsemaks muutus jesuiitide võitlus ketseritega, eeskätt muidugi protestantidega.

Jesuiitide ordu organisatsioon

Ordu liikmed jagunesid nelja rühmitusse: 1) noviitsid, kelle õppeaeg kestis kaks aastat; 2) skolastikud, kes pidid andma kolm mungatõotust: vaesus, vooruslik elu ja sõnakuulelikkus; õppeaeg kestis neil vähemalt 15 aastat, siis pühitseti nad 3) vaimulikuks koadjuutoriks preestriõigustega; 4) professid, kes andsid neljanda tõotuse — sõnakuulelikkus paavstile. Need neli rühmitust moodustavad ordu tuuma. Ordut juhib eluajaks valitud kindral, asukohaga Roomas, kes peab nõu professidest koosneva kindralkongregatsiooniga. Ordus valitseb militaristlik distsipliin. Jesuiitide kõlbelised põhimõtted on sellised, et sageli katoliiklaste eneste seas võideldakse selle nähtuse vastu.

Jesuiitidel oli põhimõte: Eesmärk pühitseb abinõu, s. t. Jumala auks ja kiriku kasuks on kõik

lubatud. Aga jesuiit peab täielikult lahti ütlema perekonnast, omakseist ja isamaast, nagu seda ilmselt kujutab ordusse sisseastumisel antud tõotus: „Minul pole vanemaid ega perekonda; isa ja ema on mulle surnud; mul pole isamaad, kodu ega mingisugust armastust ega austust ühegi muu kui aga ordu korralduste vastu."

Jesuiitide teened katoliku kirikule

Millised teened on jesuiitidel katoliku kiriku suhtes?

Kahtlemata tuleb nende arvele kirjutada, et 1550. a. paiku Saksamaast, mis oli juba 90%-liselt evangeelne, $^1/_3$ jälle katoliiklikuks muutus, nagu Baier, Vestfaalia, Reinimaa-alad ja Austria-Ungari, kus usupuhastus veriselt maha suruti. Hertsog Alba veretööd Hollandis, hugenottide tapmine Prantsusmaal pärtliööl (a. 1572) ja Hispaanias ning Itaalias tuhanded piinarikka surmaga tapetud evangeelsed mehed ja naised on tõenduseks, et rooma-katoliku kirik nende „teenetega" rahul võis olla, mida talle on osutanud jesuiitide ordu — *Societas Jesu.*

§ 10. Kolmekümneaastane ususõda (1618—1648).

Gustav Adolf.

Reformatsiooni esialgne levik Saksamaal

Augsburgi usurahu järel (a. 1555) oli reformatsiooni levik Saksamaal suurenemas. Juba a. 1570 arvati, et $^7/_{10}$ Saksamaa elanikest on evangeelsed, ja nende arv oli üha kasvamas. Näis ainult olevat aja küsimus, millal protestantism vallutab täielikult kogu Saksamaa. Isegi riigipäeval oli nüüd protestantidel enamus.

Tõeliselt oli protestantism Saksamaal oma kulminatsiooni saavutanud juba 1550. a. paiku. Sellele oli peagi järgnenud evangeelsete omavaheline killunemine, mis oli tunduvalt hakanud kahandama protestantismi seesmist jõudu võitluses jesuiitide rekatoliseerimise vastu.

Jesuiitide vastuaktsioon

Jesuiidid olid asunud 1540. a. paiku Saksamaal tegevusse. Järjest kasvava tegevusega oli 1600. a. paiku hulk maid ja linnu, peamiselt Lõuna-Saksamaal, katoliiklusele tagasi võidetud, nagu Baier, Baden-Baden, Steiermark, Krain jt. Peagi kõrvaldati protestantide enamus riigipäevalt. Kahjuks oli protestantide pere Saksamaal täiesti killustatud just

sel - ajal, kui katoliiklased eelseisvaiks heitlusiks koondasid oma ridu, et usupuhastust lõplikult hävitada. Selleks asutasid katoliiklikud vürstid Baieri hertsogi Maximiliani algatusel Katoliikliku Liiga (a. 1609). Olid ju ka protestandid Pfalzi kuurvürsti Friedrich V kaasabil moodustanud Uniooni (1608. a.), et ühiselt kaitsta oma evangeelset usku vaenlaste vastu. Et aga Pfalzi kuurvürst Friedrich V oli omaks võtnud evangeelse usu Calvini vaimus, puudus tal usaldus luterlaste keskel.

Vahepeal oli reformatsioon teed murdnud ka Austriasse.

Kuningas Ferdinand I († a. 1564) oli protestantismi hävitamiseks jesuiitidele avanud Austriasse tee a. 1551. Vaatamata sellele leidis ta poeg Maximilian II (1564—1576) troonile astumisel, et katoliiklusele truuks jäänud alamaid leidub evangeelsetega võrreldes vaid väike murdosa. Protestantlus tuli hävitada. Jesuiitide kaastegevusel õnnestus Habsburgidel Austrias protestantismi levimist alla suruda. Samas vaimus toimis Maximilian II järglane, nõrga iseloomuga Rudolf II (1576—1612). Viimase kõrvaldamise järel sai Austria valitsejaks tema vend Matthias (1612—1618), kes võimaldas osaliselt protestantidele vabamat tegutsemist. Nii saabus protestantidele rahu Ungaris, Määri- ja Böömimaal, Austrias ja Sileesias.

Rahutused Böömimaal

Kui aga Matthias (1618) hakkas Böömimaal usuvabadust kitsendama, tekkis seal mäss, mis kandus Matthiase surmaga (a. 1619) edasi ka tema järglase keiser Ferdinand II (1619—1637) vastu. Tahtes viimasele mitte alluda, valisid böömlased oma kuningaks Pfalzi kuurvürsti Friedrich V, kes oli protestantide uniooni juht. See valik osutus protestantidele kahjulikuks. Friedrich V oli ägeda kalvinistina lasknud Prahas toomkiriku sisustada kalvinistlikult, mis luterlasi väga pahandas ja niigi kõikuvat usaldust luteriusulisis tema vastu üha vähendas. Peale selle ei omanud ta väejuhi ja riigimehe omadusi.

Keiser Ferdinand II

Ferdinand II väed kindral Tilly juhatusel lõid teda juba järgmisel aastal (1620) lahingus Praha juures. Ta pidi loovutama oma Pfalzi kuurvürstkonna Baieri hertsogile Maximilianile ning vandealu-

sena põgenema. Maximilian rekatoliseeris Pfalzi maad jälle uuesti.

Ferdinad II isikus näis katoliiklasile saabuvat mees, kelle toetusel õnnestub täiesti hävitada reformatsiooni pärandus ka kogu Saksamaal. Ta oli ühtlasi Saksa keisriks valitud. Jesuiidid ei pettunud. Juba Böömimaa tagasivallutamise järel algasid seal verised tagakiusamised evangeelsete arvel. Umbes 30 000 perekonda rändas oma seniselt kodumaalt välja, et mitte loobuda kallist evangeelsest usust, mille eest oli Böömis juba võideldud 200 aastat (alates Jan Hus'i ajast).

Ühes Böömiga kaotasid ka Määrimaa, Austria ja Sileesia oma usuvabaduse ning pidid langema uuesti katoliku kiriku rüppe.

Saksamaa protestantism surmaohus

Nüüd oli protestantism Saksamaal surmaohus. Ferdinand II oli sõlminud lepingu Hispaaniaga ja Katoliiklikus Liigas olevate vürstidega ning ligines kui ähvardav kõuepilv Saksamaale, et lõplikult hävitada protestantismi kogu juurtega. Küll katsus evangeeliumiusuline Taani kuningas Christian IV oma usukaaslasi abistada, kuid, kaotanud lahingu, oli ta sunnitud Lüübekis (a. 1629) Ferdinand II-lt rahu paluma ja lubama mitte enam tulevikus end segada Saksamaa sisemistesse asjadesse.

Restitutsiooni-edikt 1629. a.

Võidukate väejuhtide kindral Tilly ja Wallensteini kaasabil oli Ferdinand II vallutanud juba kogu Põhja-Saksamaa. Kindel oma võidus, andis Ferdinand II a. 1629 välja nn. restitutsiooniedikti, milles tühistatakse kõik Passau lepingus (a. 1552) lubatud soodustused protestantidele. Kõik Passau lepingus evangeelseile loovutatud kirikud, kloostrid ja varandused võeti vägivaldselt tagasi ja katoliiklikud vürstid omasid täielikku õigust evangeelseid maid uuesti rekatoliseerida.

Sel protestantidele väga kriitilisel hetkel saabus neile abi, kust nad ei võinud seda oodatagi. Abistajaks oli Rootsi kuningas Gustav Adolf.

Gustav Adolfi senised saavutused

Kuningas Gustav Adolf, kuulsast Vasade dünastiast, oli veendunud luterlasena, tubli riigimehena ja julge väejuhina omandanud oma alamate keskel suure armastuse ja poolehoiu. Vaevalt 17-aastasena valitsema hakanud, tuli tal järgemööda sõdida Taani, Vene ja Poolaga ja ta lõpetas need sõ-

jad võidukalt. Riik oli sõdade tõttu küll kurnatud ja rahvas vaesestunud, kuid kuningas, keda abistasid tublid ja jumalakartlikud riigimehed, pani oma lootuse Jumala abile ja suutis riigi aegamööda raskusist välja juhtida.

Gustav Adolf.

Tollal kui Gustav Adolf sõdis poolakatega ja need Läänemere rannikust eemale tõrjus ja sõlmis nendega rahulepingu, olid parajasti Tilly ja Wallensteini väed tunginud Põhja-Saksamaal Läänemere rannikuni välja. Võis aimata, et Saksamaa rekatoliseerudes võib sama saatus oodata ka Rootsit. Oli

ju Ferdinand II abistanud poolakaid lahingus Gustav Adolfi vastu, et viimase sugulasele, katoliiklikule Poola kuningale teed tasandada Rootsi troonile. Seepärast pidi Gustav Adolf juba puht enesekaitse pärast mõtlema sõjale Saksa katoliiklastega. Ometi oleks suur eksitus pidada Gustav Adolfi sõda Saksamaaga paljalt poliitiliseks võimupüüdeks või, nagu veel väita püütakse, Saksa keisri krooni saavutamiseks.

Veendunud kristlasena oli ta hakanud armastama evangeelset usku ja kirikut, olles teadlik, et tema alamate tuleviku õnnistus, areng ja edu põhinevad vaid selge ning puhta evangeelse usu alusel.

Gustav Adolfi ettevalmistused sõjaks

Palavikuliselt valmistuti eelseisvale ususõjale. Riigi seisustepäeval 20. mail 1630. a. pidas kuningas seisuste esindajaile jumalagajätu-kõne, milles ta ütles:

„Enne lahkumist kaugele sõjaretkele tahtsin teid, armsad Rootsi alamad ligidalt ja kaugelt, veel kord näha, et ühises palves iseendid ja oma riiki usaldada kõikvõimsa Jumala armu hoolde. Rootsi majesteet — isamaa — ja meie evangeelne kirik mõlemad väärivad seda, et meie oma elu nende eest võiksime anda. Mitte kergemeelselt ei tõuka ma ennast ja teid sellesse hädaohtlikku sõtta. Minu tunnistajaks on kõikvõimas Jumal, et ma seda ei tee lõbu pärast. Keiser on saadikute kaudu minu au hirmsasti solvanud, minu vaenlasi abistanud ja sirutab oma käe minu trooni ja krooni järele, ühtlasi taga kiusates meie usuvendi ning meie usutunnistust põrmu tallates.

Tungivalt paluvad rõhutud usuvennad minult abi, ja kui see on Jumala meele pärast, siis tahame neile seda ka anda. Tunnen ka hädaohte, millesse asetan oma elu... Ma annan end Jumala kaitse alla...

Olge õiglased, teadlikud oma kohustusist, elage laitmatult, siis saame igavikus jälle üksteist näha.

Teie poole, armsad riiginõunikud, pöördun esmalt: Jumal valgustagu teid, et võiksite mu kuningriiki parima nõuga abistada.

Teid, julged aadlikud, annan palves jumaliku kaitse alla. Olge vaprad ja väärilised järglased sangarlikele gootlasile, kelle vahvus purustas kord

vana Rooma hiilguse ja vägevuse. Teid, kirikujuhid, manitsen üksmeelsusele; olge ise vooruse eeskujuks, millest ise jutlustate, ja ärge tarvitage kurjasti teile usaldatud võimu minu rahva üle.

Teile, kodanike ja talupoegade esindajad, soovin taeva õnnistust, teie raskele külvile rikkalikku lõikust ja salvede täitumist.

Kõigile teile ligidal ja kaugel saadan oma õnnistussoove. Ütlen teile kõigile: Jumalaga! Võibolla ütlen seda igaveseks..."

Viimases lauses väljendas kuningas eelaimust oma peatse surma üle. Ta nimetas oma järglaseks alaealise tütre Christine, kelle täisealiseks saamiseni pidi regendina riiki juhtima riigikantsler Oxenstierna ühes nõukoguga.

Gustav Adolf Saksamaal

Kuningas maabus oma sõjaväega Pommeri rannal 25. juulil 1630 (Augsburgi usurahu 100-a. kestuse mälestuspäeval). Esimesena maale astunud, tänas kuningas ühes sõjaväega Jumalat senise abi eest. Sõjavägi oli ühes kuningaga tulvil usulist ja rahvuslikku vaimustust ning oli oma evangeeliumiusu ja isamaa eest valmis võitma või surema.

Keiser Ferdinand II ei aimanud, milline vastane talle ligineb. Pilgates nimetas ta Gustav Adolfit „põhjamaa lumekuningaks", kes lõunamaa päikese all varsti ära sulab. Ka evangeelsed vürstid ja linnad ei lootnud temast suurt abi ja suhtusid temasse esialgu jahedalt, tagasihoidlikult. Peagi sundis Gustav Adolf oma vastaseid hindama teda teisiti. Küll jäi ta Magdeburgi abistamiseks hiljaks, mille langemisel Tilly laskis korraldada kaitseta elanike kallal hirmsaid vägivallaakte.

Lahing Breitenfeldis

Viimaks kohtas Tilly oma vägedega Gustav Adolfit ja temaga ühinenud Saksi kuurvürsti Leipzigi lähedal Breitenfeldis, kus toimus esimene lahing 7. sept. 1631. a. Tilly oli seni võitnud 36 lahingut, kuid nüüd löödi ta põgenema. Sõjaõnn oli pööranud Tillyle selja. Võiduka Gustav Adolfiga ühinesid nüüd protestantlikud vürstid ja linnad. Kõikjal tervitati teda kui vabastajat. Kohkunud katoliiklaste katsed tema edasitungimist lõuna poole pidurdada lõppesid tagajärjetult. Suured linnad Nürnberg, Frankfurt Maini ääres ja Mainz avasid võitjale väravad. Viimaks saabusid võidukad väed

Baierisse. Veel kord katsus Tilly lahinguga õnne, kuid kaotas ja suri haavadesse. München, katoliiklaste tsentrum Saksamaal, pidi avama väravad Gustav Adolfile. Kallimeelne kuningas ei hakanud katoliiklaste jumalateenistusi kitsendama, vaid soovis kõigile usulisis küsimusis vabaduse jätta. Oli ta ju pika sõjaretke ette võtnud usuvabaduse saavutamiseks.

Lützeni lahing 1632. a.

Kuid veel kord tuli tal võidelda. Seekord ootas teda Lützeni juures kartmatu Wallenstein kahekordselt suurema sõjaväega, et anda otsustavat hoopi evangeelsele liikumisele, mis nüüd silmanähtavalt oli hakanud kosuma ja tervenema. Saabus 6. november 1632. a., millal pidi toimuma otsustav lahing. Kuningas aimas oma peatselt liginevat surma. Lahingu eel keeldus ta soomusrüüsse riietumast, põhjendades seda sellega, et Jumal on tema rüü! Enne lahingut pidas kuningas liigutava hommikupalve, millele järgnes laul „Et ära karda, karjuke, kui vihas vannub vaenlane...“

Gustav Adolfi surm ja tema teened evangeelsele kirikule

Algas lahing. Ägedas võitluses ja lumetormis oli Gustav Adolf sattunud vaenlaste lähedusse ja sai surmavalt haavata. Võitlust asus juhtima Weimari hertsog Bernhard, kes viis lahingu võidule. Wallenstein ja katoliiklased olid esialgu löödud, kuigi võiduhinnaks oli kallimeelne Gustav Adolf oma elu andnud.

Küll said rootslased hiljem lahingus Nördlingeri juures (a. 1634) lüüa ja protestandid pidid loovutama mõnegi kättevõidetud positsiooni, kuid evangeelse kiriku eluõigust ei suudetud enam hävitada. Gustav Adolfi elutööks oli ja jääb, et ta päästis evangeelse kiriku ja usu Saksamaal ja, võimalik ka, kogu Põhja-Euroopas. Seda kinnitas ta oma elu ja surmaga. Lützeni lahingus langenud sangar oli võinud esindada oma isikus kogu reformatsiooniliikumise ühist esindajat ja kaitsjat, kelle mälestus jääb niikaua pühaks evangeelsele luteri usu kui ka reformeeritud kirikule, kuni veel hinnatakse südametunnistuse- ja usuvabadust.

Sõja edaspidine käik

Millised olid selle hirmsa sõja edaspidised tulemused?

Saksi kuurvürst sõlmis keisriga eraldi Prahas rahu (a. 1635). Saksamaal jätkus sõda, kuid nüüd

juba puhtpoliitilisil põhjusil. Prantsusmaa, nähes meeleldi Saksamaa laostumist, abistas rootslasi, et nõrgestada Habsburgide dünastiat.

Vestfaalia rahu 1648. a.

Viimaks väsisid mõlemad pooled. Osnabrückis sõlmiti a. 1648 nn. Vestfaalia rahu.

Rahulepingus kinnitati protestantidele Augsburgi usurahus (a. 1555) lubatud tingimused ja Passau lepingus (a. 1552) protestantidele loovutatud varandused ning õigused.

„*Reservatum ecclesiasticum*" jäi kehtima, milles oli ette nähtud, et juhul, kui vaimulik vürst siirdub protestantismi, siis ta kaotab õiguse seniste maaalade ja varanduste kohta. Siiski lubati need maaalad ja varandused protestantidele jäädavalt, mis olid normaalaastal (1624) juba protestantide valduses.

Usuvabadus jäeti luterlasile ja kalvinlasile. Maaomanikul, kes siirdus teise usku, ei olnud luba oma alamaid selleks sundida. Katoliikliku maaomaniku territooriumil oli keelatud varandust konfiskeerida protestantismi siirdujailt. Küll võis aga maahärra neile teha muid kitsendusi.

Baieri hertsog saavutas kuurvürsti-tiitli, kellele pidi alluma ka rekatoliseeritud Ülem-Pfalz. Hollandile ja Šveitsile kindlustati lõplikult usuvabadus ja riiklik iseseisvus. Küll protesteeris paavst Innocentius X sellise rahulepingu vastu, nagu poleks temale piisanud 30-aastasest verisest tapatalgust, kuid see jäeti tähele panemata.

Sõja tagajärjed

Maad olid õudselt laastatud; katk ja sõda olid inimesi hävitanud; õitsvad linnad ja inimasulad olid varemeis. Kõlbeline ja usuline langus oli kohutav. Inimeste elu oli muutunud metsikuks ja tooreks. Mitu inimpõlve möödus, enne kui suudeti sõjakoledusist põhjalikult toibuda. Austria, mis pärismaadena kuulus Habsburgidele, langes tagasi katoliiklusse. Igasugune usuvabadus keelati. Vali keeld oli kehtivusel kuni vabameelse keisri Joseph II-ni. Aastate 1652—1654 vahemikus suleti Sileesias 650 evangeelset kirikut ja aeti kohtadelt minema üle 500 kirikuõpetaja. Tuhandeid usutunnistajaid rändas maalt välja uut kodu otsima seal, kus puudusid inkvisitsioon ja jesuiidid ning kus oli kehtimas kallis, igatsetud usu-, mõtte- ja südametunnistuse-vabadus.

A. Evangeelse kiriku seesmine areng (1517—1648).

§ 11. Õpetuse kujunemine ev. luteri usu kirikus. Ortodoksism.

M. Lutheri õpetuse tuum

Kui nüüd küsida, millised olid reformatsiooni saavutused M. Lutheri vaimus, siis tuleb kõigepealt lähtuda küsimusest — milline on õieti ev. luteri kiriku põhiidee, mis on õieti tuumaks ja tsentrumiks kogu kristlikule õpetusele evangeelses kirikus?

Kogu M. Lutheri õpetuse tuum ja tsentrum põhineb usulisel veendumusel, mille ta saavutas suure ja igatseva otsimise järel, et inimene saab õigeks ainult usu läbi, ilma käsutegudeta. *Sola fide!* Ainult usu läbi! See on ev. luterlaste kalleim loosung, kui inimhing igatseb lepituse ja lunastuse järele. Sellest põhimõttest lähtudes on usk Jumalasse inimese seesmine elamus, kui ta on kogenud oma pattudest vabanemisel Kristuse lunastavat armastust. Ristiusk ei tähenda pimedat sõnakuulmist ja allumist kiriku ning paavsti autoriteedile, vaid hinge sügavuses kogetud õndsuse kindlustust, mida armuline Jumal on meile valmistanud oma Pojas Kristuses. Usk tuleb evangeeliumi kuulutamisest. Pattude andestus on Jumala arm, mitte paavsti töö. Usk õpetab inimesi Jumalat usaldama. Sellised vaated olid valdavas enamikus vallutanud evang. luterlasi. Maailm oli paigaks, kus oli alatine võitlus Jumala ja kuradi vahel. Aadama pattulangemisega oli Jumala tööd palju rikutud. Riik, seadusandlus ja sotsiaalsed ülepääsematud vaheseinad olid nende vägivallaaktide tulemusteks.

Kuid inimene pidi maailmas Jumala tahtel võitlema kuradi nõu vastu. Maine elukutse nõuab inimeselt kohusetunnet Jumala ja inimeste vastu. See kutse-eetika ei nõua meilt, et peaksime maised, ühiskondlikud korraldused ja seadused ümber korraldama, segi paiskama, vaid neile alluma ja neid teenima.

Neist usulisist vaateist väljudes näeme, et Luther on tugevasti kõigutanud katoliku kiriku õpetuse süsteemi, paiguti seda isegi põhjalikult ümber kor-

raldanud. Sellele vaatamata oli Luther usulisis vaateis väga konservatiivne, millesse ta üha juurdus veel võitlusis anabaptistidega.

Mida kõrvaldas Luther kirikust?

Mida kõrvaldas Luther kirikust?

Kõigepealt katoliku kiriku autoriteedid (paavst, kontsiil, kiriklik traditsioon), preestri mõiste, õpetuse puhastustulest, missaohvri ühes hingemissadega jm.

Seitsmest sakramendist jäid kehtivusele vaid ristimine ja armulaud kui Kristuse enese seatud.

Kõrvalise tähtsusega usukombed, mil puudus otsene kooskõla pühakirjaga, nagu pühakute appihüüdmine, piltide ja reliikviate austamine, palverännakud, protsessioonid, pühitsetud vesi, pühad amuletid jt. kõrvaldati täielikult.

Mungaseisus, askees, kahepaikne usuliste teenete hinnang *(praecepta evangelica et consilia evangelica)* heideti kõrvale.

Mis säilisid evangeelses kirikus?

Muutmatult säilitati evang. luteri usu kirikus pühakirja autoriteet ja verbaalinspiratsioon. Põlised vana kiriku dogmad ja oikumeenilised sümbolid jäid ausse. Maailmavaates olid väljakujunenud mõisted ingleist, kuradist, deemoneist, nõidadest jt.

Pessimism maailma oleluse küsimuses põhjustas eshatoloogilise *) vaate kasvamist ja levimist. Selle vaate järgi pidi saabuma kõigi hädade lõpp. Ühes sellega elavnes ka algkristlik vaade ühestainsast, tõelisest Issanda kirikust.

Luther ise väitis, et ta pole midagi uut avastada tahtnudki. Ta on vaid keskaja tardunud, evangeeliumist kõrvalekaldunud kirikuõpetust ja elu reforminud, asetades selle kooskõlla pühakirjaga ja Kristuse õpetusega. Reformatsioon pole midagi uut, vaid kiriku viimine algristikoguduse usulise ja kõlbelise elu tasemele, kus ainsaks elu juhiks on jumalasõna.

Evangeelse kiriku rikkus

Millega rikastas Luther kirikut?

Luther andis kirikule rahvakeelse jumalateenistuse, jutluse ja pühakirja. Peale selle evangeelse kiriku lauluraamatu kirikus, koolis ja kodus tarvitamiseks; katekismuse, evangeelse kiriku õpetajale pe-

*) eshatoloogia — õpetus maailma lõpust.

rekonnaelu ja rahvale evangeelse ning rahvakeelse kooli.

M. Luther ühes oma kaastööliste ja sõpradega oli alustanud suurt tööd, et evangeelse kiriku õpetusele rajada kindlat alust, millele võiksid järgnevad usuteadlased edasi ehitada. Nendeks alusteks olid nn. usutunnistuskirjad, M. Lutheri „Suur katekismus" ja „Väike katekismus" (ilmunud a. 1529), „Augsburgi usutunnistus" (1530) ja „Apoloogia" (1531).

„Suur katekismus", mis sisaldab rohkesti ainet katekismuse jutlusis, on mõeldud õpetajaile käsiraamatuks, kuidas õpetada.

„Väike katekismus" on mõeldud õpilasele tarvitamiseks. Katekismuses käsitletakse viies peatükis Jumala 10 käsku, usutunnistust, meie-isa-palvet, püha ristimise ja püha altari sakramenti ühes seletustega. Lõppu on lisatud pihtimine, hommiku-, õhtu- ja söögipalveid ning mitmesuguseid manitsusi.

Katekismuse õpetamine noorsoole omas evang. luteri usu kirikus suurt tähtsust. Katekismuse eksam viidi endise katolikuaegse konfirmatsioonisakramendi asemele, kus noori inimesi esimest korda võeti Issanda armulaua osadusse. Siit tulebki otsida pärastise leeriõpetuse algust.

Ev. luteri usu kiriku ortodoksism

Lutheri-aegsed usutunnistuskirjad jäid aluseiks, millele suure reformaatori järglased pidid edasi ehitama. Lutheri surmale järgneval perioodil (1550—1580) aga pidurdati kahjuks tunduvalt kirikuõpetuse edaspidist arengut alatise poleemika tõttu Roomaga ja kalvinistidega, millesse asjatult olid laskunud Lutheri järglased. Luterlased sattusid isegi omavahel vastastikku vaidlustesse. Asi halvenes veel seeläbi, et sageli vürstid oma ilmliku võimuga neis teoloogilisis küsimusis vahele segasid. Lõpuks leiti õpetuslik ühtlus, millega nõustusid kõik luterlased. See oli „Concordia-formel" *) (a. 1577). Varsti pärast seda laskis sügavasti veendunud luterlane Saksi kuurvürst August Lutheri usutunnistuskirjade kogu välja anda, nn. „Concordia-raamat" a. 1580 *(Liber Concordiae)*.

---

*) *Concordia* — üksmeel.

Nüüd kujunes Lutheri puhta õpetuse järgi kindel teoloogiline suund, mis teravalt erines kalvinismist. Luterlikud usuteadlased hakkasid nüüd edasi arendama puhast õpetust. Kahjuks muutusid jutlused sageli sellise väga puhta õpetuse rõhutamise juures liigselt puiseks ja teaduslikuks, millest harilikul kirikulisel oli raske aru saada. Jutlused venisid pikale, sisaldasid hulga heebrea- ja kreekakeelseid tsitaate, mis mõjusid kuulajaskonnale uinutavalt. Õpetuse kõrval kippus ununema elu. Lepiti vaid kirjatähe täpse täitmisega; seda nimetati õigeusklikuks (ortodokslikuks) *) ja selline inimene üksi võis loota oma hinge õndsusele. Isiklikule kristlikule eeskujule ja südamevagadusele pühendati vähe tähelepanu.

Neist õpetuslikest vaidlusist ja ortodoksismi ühekülgseist hinnanguist pahandatuna hülgasid mitmed seniseist protestantidest evangeelse usu. Näiteks siirdus Gustav Adolfi tütar, Rootsi kuninganna Christine tagasi katolitsismi.

Siiski on ortodoksism, mille varjukülgi me tundma õppisime, oma kestuse ajal (a. 1550—1650) palju õnnistust toonud ev. luteri usu kirikule. Poleemikas katoliiklaste ja kalvinistidega kujunes usuteaduses dogmaatiline süsteem. Tähtsamaid selleaegseid dogmaatikuid on:

Ortodoksismiaja tähtsamaid teoloogе

1. Martin Chemnitz († a. 1586), Braunschweigi superintendent. Kirjutas *„Loci theologici"*, tähtsaima ev. luteriusuliste dogmaatilise teose, ja *„Examen concilii Tridentini"*, peamiselt katoliiklastega polemiseerimiseks.

2. Johann Gerhardt (a. 1637), Coburgi superintendent, kuulsaks saanud oma teosega *„Loci theologici"*, mis ilmus üheksas köites.

Peale nende mainitagu veel Wittenbergi prof. Leonhard Hutter'it († a. 1616), kes töötas põhjalikult läbi Melanchthoni *„Loci communes"*, Abraham Calow'it (a. 1686) jt.

Kõik need mehed on osa võtnud protestantliku usuteaduse kujundamisest ja üheksas uuesti asutatud evangeelses ülikoolis ette valmistanud usutead-

*) *orto doxa* — õige õpetus.

lasi, kes hiljem asusid kogudustes hingekarjastena tööle.

Ka evangeelse kirikulaulu õitseng Paul Gerhardti (1607—1676) isikus ühtub ortodoksismiajastuga (vt. Evangeelne kirikulaul, § 21).

Puhtteoloogiliste teoste kõrval on ortodoksismiajastust pärit ka sügavasisulisi hingekosutavaid raamatuid, mis tõestavad ka selleaegsete usuteadlaste sügavat igatsust elava, praktilise kristluse järele. Sellised sügavasisulised usuliste elamustega innustatud raamatud levisid peagi laialdasis rahvakihtides, mis omakorda küllaltki tõendab, et ka rahvas janunes enam praktilise kristliku elu kui õpetuse järele.

Kuulsamaist selleaegseist hingekosutavaist teoseist mainitagu: Johann Arndti († 1621) neljaköiteline „Tõsisest kristlusest", valminud 1605.—1609. a. vahemikus, ja palveraamat „Paradiisi rohuaed" (a. 1612); samuti Christian Scriveri († 1693) teos „Hinge aare" ja „Gotthold'i palvetunnid".

§ 12. Kiriklik korraldus ja kultus ev. luteri usu kirikus (1517—1648).

M. Lutheri ja ta kaaslaste suhtumine katoliku kirikusse

Usupuhastuse algpäevil ei mõtelnud suur reformaator Martin Luther ise ega ka tema lähemad kaastöölised esialgu kohe asutada mingisugust uut kirikut ja kiriklikku korraldust. See oli veel a. 1530 Augsburgi riigipäeval, kui protestandid *„Confessio Augustana"* 28. artiklis deklareerisid, et nad on valmis paavsti ja katoliiklike piiskoppide sõna kuulma — kui ainult lubatakse evangeeliumi jutlustamist ja pühade sakramentide talitamist evangeelse korra järgi. Kui seda keelduti lubamast, oli M. Luther sunnitud asuma iseseisva evangeelse kiriku korraldamisele.

Evangeelsest rahvakirikust maakirik

Maaisandad ja linna magistraadid hakkasid nüüd seniste piiskoppide asemel korraldama kiriku ülalpidamist, hoolitsedes, et nende alamaile kuulutataks puhast jumalasõna. Küll oli M. Luther tahtnud kujundada rahvakirikut, kus kirikuelu korraldus oleks rahva enese südameasjaks. Kuid õnnetu talupoegade mässu puhul (1525) pidi Luther avalikult mässajaist lahti ütlema ja deklareerima, et ta sellist korralõhkumist ei poolda.

Viimaks jäigi tal üle veel ainus võimalus — anda evangeelse kiriku valitsemine koha peal aadlike ja maaisandate hoolde, kuna linnades said kiriku hooldajaiks linna magistraadid, sest rahvas polnud veel küps oma kiriku valitsemiseks ning hooldamiseks.

Konsistooorium

Saksi kuurvürst kui kohalik maaisand oli juba 1527. a. Speieri riigipäeva lepliku otsuse põhjal protestantide suhtes (1526) enesele võtnud ülema piiskopi õigused ja Lutheri nõuandel moodustanud õigusteadlasist ning vaimulikest koosneva korpuse, kes pidi uues evangeelses kirikus täitma järelevalveasutise ülesandeid. Sellist koosseisu hakati hiljem nimetama konsistooriumiks; hiljem moodustati kõigi maakirikute etteotsa konsistooriumid. Neile allusid nüüd koguduste vaimulikud. Need ei moodustanud enestest enam mingisugust eri seisust (nagu katoliku kleerus, kes lihtrahvast erinesid), vaid Lutheri vaate järgi (üldisest preestriametist, I Peetr.) on vaimulikud vaid koguduste ametikandjaiks, kelle hoolde on usaldatud jumalasõna kuulutamine ja pühade sakramentide talitamine ning järelevalve, kusjuures nad on kirikus ja koguduses täiesti samaväärsed harilike koguduseliikmetega. Vaimuliku seisuse hierarhilise liigituse heitis Luther kõrvale kui ebaevangeelse. Ainult vaimulike ülevaatajaks seati ametisse superintendent ja praost *(praepositus);* esimesele allus maakirik kogu ulatuses, kuna viimase tegevuspiirkonda kuulus vaid teatav osa kindlaks määratud kogudusi ja vaimulikke, kelle eestseisjana praost neid esindas superintendendi ja konsistooriumi ees.

Kiriku hooned ja sisemus

Jumalakodadena hakati tarvitama seniseid katoliku usu kirikuid, sest kogudused olid siirdunud täies koosseisus või paiguti rõhuvas enamikus evangeelsesse usku.

Kalvinistid kõrvaldasid oma kirikust igasugused kunsti- ja ajaloolise väärtusega kaunistused. Ka orel ja altar ühes pildiga pidid nende arvates meenutama katoliku kiriku paganlikke olluseid ning heideti seepärast kirikust välja.

Luther seevastu, hinnates kõrgelt ajaloolisi kunstiaardeid ja -väärtusi, kõrvaldas kirikust vaid sellised esemed, mis olid otseses vastuolus pühakir-

jaga. Nõnda kaotati ev. luteri usu kirikust kõrvalaltarid, mida oli tarvitatud peamiselt Gregorius Suure ajast alates hingemissade lugemiseks; ühes sellega kõrvaldati igasugused reliikviate hoiukastid, piiskopitoolid, altarivõred, mis kleerust ja kogudust seni olid eraldanud, jne.

Kuid endiselt säilitati altar krutsifiksiga, lühtritega, kunstipäraste nikerduste ja ilustustega. Isegi pildid ja kujud jäeti paigale, kui nad omasid ajaloolisi või kunstilisi väärtusi. Neid ei austatud enam, nagu varemalt katoliku kirikus, vaid nad olid mõeldud kirikuliste palvemeeleolu loomiseks ja usutunde elustamiseks.

Senised romaani ja gooti stiili toom- ja kloostrikirikud, mida seni oli kasutatud peamiselt vaid suuriks usulisiks protsessiooneks, ei olnud oma halva akustikaga kuigi sobivad evangeelseiks jumalateenistusiks, kus peatähtsust osutati evangeeliumi kuulutamisele.

Hoopis kohasemaiks evangeeliumi kuulutamiseks osutusid aga senised gooti stiili tavalised kihelkonnale või kogudusele ehitatud kirikud, mida 1300. a. alates püstitati peamiselt jutlustavate kerjusmunkade ordu poolt. Neis kirikuis oli harilikult ruumikas lööv, mille keskuses oli kantsel; see võimaldas kõigil kirikulisil jutlust jälgida; igasugused põik- ja kõrvallöövid omasid evangeelses kirikus hoopis vähemat tähtsust.

Nende nn. jutlusekirikute eeskujul kujunes peagi välja uus kiriku ehitusstiil, mis pidi veel enam vastama evangeelse jumalateenistuse nõuetele.

Renessanss-ehitusstiil

See nn. renessanss-stiili ehituskunst oli Itaalias hakanud levima juba XV sajandi algul ja kujutas enesest antiikse ehituskunsti taaselustamist. Selles stiilis ehitis oma sammaste, simsside, tugede ja ornamentidega meenutab bütsantslikku kuppelehitist.

Renessanss-stiili kestusperiood Itaalias oli 1420.—1620., Saksamaal 1500.—1650. aastate vahemail; ta õitseaeg langes 1500.—1600. a. vahemikku.

Kirikupühad

Rohkearvuliste katoliku kiriku pühade asemele, millele Luther juba 1520. a. oli oma reformatsioonikirjas „Saksa rahva kristlikule aadlile" suunanud terava, arvustava tähelepanu, jäeti nüüd tarvitusele ainult sellised pühad, mis on lähedases seoses lunas-

tustööga: jõulud, ülestõusmispühad, nelipühad, Kristuse ilmumise püha, suurreede, taevaminemispäev, kolmainu Jumala püha; sinna juurde lisati mõningaid vähemtähtsaid pühasid, nagu apostlite nimelisi päevi, jaanipäev, mihklipäev, paastu-maarjapäev jne.

Osa neist pühadest on tänapäeval evang. luteri usu rahva seas kaotanud igasuguse tähtsuse. Põhimõtteliselt heideti kõrvale igasugused neitsi Maria kultuse ja pühakute austamise päevad.

Jumalateenistuse kord

Jumalateenistuse korras valitses esialgu suur segadus ja mitmekesisus. Šveitsi usupuhastajad kõrvaldasid kirikust täielikult katoliikliku missateenistuse, püüdes endist väliselt hiilgavat, esinduslikku katoliku usu jumalateenistust asendada lihtsa jumalateenistusega, mis väliselt meenutab rohkem tavalist palvetundi kui jumalateenistust. Luther aga ehitas evangeelse jumalateenistuse täiesti endisele rooma-katoliku kiriku missa alusele, kõrvaldades liturgiast peamiselt pühakirjale vastukäivad ollused ja lisades rahvakeelse jutluse ning evangeelse kirikulaulu, mida kogudus hakkas jälle laulma. Lutheri koostatud korra järgi sisaldas jumalateenistus kaks tähtsamat osa: jutlus ja armulauatalitus, mis ühendati peajumalateenistusega. Jutlus kandis õpetuslikku laadi. Vana kiriku perikoobid võeti jälle tarvitusele. Ka koguduselaulud aitasid kaasa õpetuslike küsimuste selgitamisele.

Püha õhtusöömaaja küsimus lahendati esialgu nõnda, et armulaualisile soovi korral hakati ka karikat pakkuma (a. 1523), mis kujunes hiljem üldiseks.

Esimene kindlaks määratud jumalateenistuse kord ilmus 1523. a., mida 1526. a. veel paiguti täiendati. Selle korra järgi oli ette nähtud peajumalateenistus armulauaga pühapäeva hommikul, kuna kõrval-jumalateenistused leidsid aset lõunaajal ja õhtuti. Igal nädala tööpäeval peeti hommikusi ja õhtusi jumalateenistusi.

Kui veel arvestada, et senise, rahvale arusaamatu ladina keele asemel võeti tarvitusele emakeel, ja kirikulaul, millest kogudust ligi 1000 aastat oli eemal hoitud (Gregorius Suurest alates), jälle koguduse kätte anti, et ta võiks Jumalat kiita emakeeles, siis võime küll kujutleda, kuivõrd vaimustavalt ja

sügavalt mõjusid sellised jumalateenistused neist osavõtjaisse.

Ristimise korragi määras Luther kindlaks (a. 1523). Ka laulatuse jaoks moodustas ta lihtsama formulari. Senise katoliikliku abielu-sakramendi asemele oli astunud evangeelses kirikus vaid lihtne vaimulik talitus, kus pruutpaar abiellumisel ja teineteisele truudust tõotades selleks palub Jumala õnnistust ja abi. Ristimine ja laulatus

§ 13. Evangeelse kiriku levimine alates a. 1648. Misjonitöö.

Reformatsiooni tõttu, mis oli läbistanud a. 1517—1560 ajavahemikus hulga rahvaid ja riike Euroopas, oli rooma-katoliku kirik kaotanud oma alluvusest terve Põhja-Euroopa ja suure osa Kesk-Euroopa maid, peamiselt germaani rahvaste seas. Saksamaal oli reformatsiooni levimise päevil juba $^{9}/_{10}$ kogu rahvastikust pööranud selja rooma kirikule. Samuti katkestasid igasugused sidemed Roomaga Inglismaa ühes Šotimaaga, Holland, Taani-, Rootsi- ja Norramaa ühes Soomega ja Läänemeremaad, kus usupuhastuse läbiviimise tõttu evangeelne kirik valitseva kirikuna pääses kõikjal kehtivusele. Samal ajal oli ka suur osa romaani rahvaid kaldunud evangeelsele usule, nagu Prantsusmaal, Hispaanias, Itaalias jm. Reformatsiooni suur levik Euroopas

Ainult jesuiitide ja inkvisitsiooni kaasabil õnnestus paavstil vastureformatsiooniga neid maid evangeelselt kirikult tagasi kiskuda. Nii suudeti katoliikluse rüppe tagasi võita Baier, Reinimaad, Vestfaalia, Austria, Belgia, Poola ja osalt ka Ungari. Kuigi neis mais suudeti osaliselt ka protestantismi vähesel arvul säilitada, on nende maade evangeelsete kirikute ajalugu tulvil kannatusi, vaenamisi ja kirjeldamatul arvul raskusi ning surveavaldusi. Eriti rikas on kannatuste poolest Ungari evangeelne kirik. Katoliiklaste vastuabinõud

Prantsusmaal hävitati evangeelse usu liikumine õudse pärtliöö veresaunaga (a. 1527) ja Nantes'i edikti tühistamisega (a. 1695). Kuigi mõned aastad enne suurt revolutsiooni Prantsusmaal protestantide elamisõigused muutusid pisut lahedamaks, ei võimaldanud riigi sisepoliitilised raskused — hirmsad

revolutsioonikeerised — enam korrapärast evangeelse kiriku arenemist ja kasvamist. Nõnda võime õigusega nimetada väikesearvulist prantsuse protestantlikku kirikut uuema aja produktiks.

Jesuiitide ja inkvisitsiooni abil hävitati Itaalias ja Hispaanias usupuhastuse saavutused peagu täiesti. Kuni viimase ajani pole reformatsioon leidnud neis mais suurt pinda.

Evangeelse kiriku levik Põhja-Ameerikas

Seevastu hakkas evangeelne kirik pärast Vestfaalia rahulepingut (1648) levima väljaspool Euroopat, peamiselt Põhja-Ameerikas. Soodsa koloniaalpoliitika tõttu siirdus Euroopa riikidest hulk väljarändajaid Põhja-Ameerikasse, kuuludes konfessiooni poolest mitmesuguseisse evang. kirikuisse ja sektidesse ning kujundades uuel kodumaal vastavalt uued protestantlikud kirikud ja konfessionaalsed rühmitused, millele Ühendriigid juba oma algpäevist (a. 1776) kindlustasid põhiseadusega täieliku usuvabaduse ja enesekorralduse-õigused. Selle tulemusena kujunes Ameerika Ühendriiges esialgne pilt, kus 9 miljoni katoliiklasega võrreldes leidus umbes 50 miljonit evangeelseid, kes omakorda jagunesid mitmesuguseisse eri liikidesse, nn. denominatsioonidesse.

Nii siirdus Inglismaalt hulk anglikaani kiriku liikmeid Ühendriikidesse. Samuti lahkus kodumaalt hulk puritaane ja kveekereid, et uuel kodumaal oma usku vabalt tunnistada. Hollandist lahkus hulk nonkonformiste (teisitimõtlejaid) ja puritaanlikke olluseid, kuna Šotimaalt hakkas rändama rohkel arvul presbüterlasi. Samuti leidsid metodistid ja baptistid, kel puudusid Inglismaal arenemisvõimalused, Põhja-Ameerikas uue kodumaa.

Ka luterlased algasid Saksamaalt Ühendriikidesse kolonisatsiooni juba alates a. 1787.

Ev. luteri kiriku organisatsioon Ameerika Ühendriikides

Mööodunud sajandil ühinesid luteriusulised kogudused omavahel suuriks koguduste liitudeks, nn. sinodeiks. Tähtsaimad neist — Missouri, Jova, Ohio, Buffalo ja Wisconsini sinodid ühinesid a. 1883 omavahel liiduks, nn. Lutheri Liigaks — oma usuisa M. Lutheri 400 aasta sünnipäeva mälestuse tähistamiseks.

Milliseks kujunes ookeanitaguseis mais pärismaalaste kristianiseerimine?

Hispaanlane Kolumbus oli avastanud Ameerika (a. 1492) ja portugaallane Vasco da Gama meretee Ida-Indiasse (a. 1498); need avastused kuulusid seega puhtkatoliiklikele riikidele. Seepärast algatas katoliku kirik paralleelselt riikliku kolonisatsioonipoliitikaga oma suurepärast propaganda-misjonit. Iha vastavastatud maade aarete järele segunes põleva igatsusega kanda ristiusku ka paganate keskele. Seepärast leidus tolleaegsete misjonäride seas hulk õnne- ja varanduseküttе, et kerge võimalusega rikastuda.

Katoliiklik misjon ookeanitaguseis mais

Misjonitööd paganate keskel Ameerikas, Ida-Indias, Jaapanis ja Hiinas arendasid peamiselt frantsisklaste ja dominiiklaste ordu mungad ja jesuiidid. Ameerikas õnnestus jesuiitidel asutada indiaanlaste keskel Paraguais iseseisev riik jesuiitlikel aluseil, mis täielises sõltumatuses Hispaaniast eksisteeris kuni 1750. aastani.

Ees-Indias oli jesuiit Franz Xavier 1543. a. alates tegutsenud heade tulemustega. Juba 1549. a. rajas Franz Xavier katoliiklusele tee Jaapanisse. Kuna katoliku kiriku väline hierarhiline korraldus oma kloostrite, pühakute, munkade, nunnade, roosikrantside ja muuga väga lähedalt sarnleb budhismiga, õnnestus Xavieri järglasil jesuiitidel võrdlemisi kerge vaevaga asutada Jaapanisse katoliku kirik. Hiljem aga tekkis Jaapanis (a. 1587 alates) ristiusuvaenuline liikumine, mis tagakiusamistega 1640. a. paiku hävitas ristiusu Jaapanis täielikult.

Hiinas oli juba keskajal mõningaid misjonikogudusi, mis mongolite poolt täielikult hävitati (a. 1370). Itaallane Matth. Ricci († a. 1610) oli Hiinasse tööle asunud a. 1572 ja sinna rajanud misjonikiriku. Tal õnnestus hiinlaste seas usaldust võita ja seal töötada surmani.

Kahjuks ei saanud evangeelne kirik omalt poolt esialgu midagi ette võtta ookeanitaguste maade kristianiseerimiseks. Tal oli enese organiseerimisega palju tegemist ja ta pidi sealjuures jõudu pingutama, et oma olemasolu eest võidelda ja eluõigust säilitada. Seepärast võidigi evangeelses kirikus paganate kristianiseerimisele mõtelda alles siis, kui kõik võitlused olid võideldud ja Euroopa mõlemate võitlevate kirikute vahekorrad stabiilseks kujunenud.

Evangeelse kiriku misjonitöö algus

Esimesi misjonitöö algatajaid ev. luteri usu kirikus oli kahtlemata Halle ülikooli professor ja kirikuõpetaja August Hermann Francke († a. 1727), keda võime õigusega nimetada paganamisjoni isaks. Oma kuulsas õppeasutises Halles valmistas Francke ette esimesed misjonärid Plutschau ja Ziegenbalgi, kes Taani kuninga Friedrich IV toetusel läkitati misjonitööle tamuuli rahva keskele Trankebari Ida-Indias.

Kuid Francke ei piirdunud vaid paari misjonäri ettevalmistamisega. Ta jutlustas ja sisendas kõikjal inimestesse armastust ja huvi misjoni vastu, ühtlasi äratades kogudusi ohvrimeelsusele. Hallest on hiljem saadetud 60 misjonäri paganate keskele kuulutama eluvalgust Kristusest, maailma Õnnistegijast. Siin omandas koolis käies ka krahv Zinzendorf misjonivaimustuse, rajades hiljem ka vennastekoguduses paganamisjoni tööharu (a. 1732).

Põleva armastusega on vennastekogudus läkitanud oma misjonäre Põhja-Ameerikasse ja Lääne-India saartele; hiljem laiendasid nad oma tegevusvälja Lõuna-Aafrikas, Ees-Indias, Austraalias ja Gröönimaal eskimote juures. Viimaste keskel oli misjonitööd alanud juba (a. 1721) norralane Hans Egede, kes üle 15-aastase ennastsalgava töö tulemusena võis ristida esimese eskimo-perekonna, kellele peatselt järgnes teisi.

Otse kangelasliku ohvrimeelsusega peab praegugi väikesearvuline vennastekogudus ülal misjoniasutisi paganatemaal.

Uus misjonivaimustus XIX sajandil

Pietismi ajal tärganud misjoniarmastus aga kustus usuliselt tuimal ratsionalismiajal (1750—1800) peagu täiesti. Alles XIX sajandi algul, kui algasid kaugete maade uurimised ja leiutati soodsamaid liiklemisabinõusid ning samal ajal evangeelset kirikut läbistas uus usuline äratusliikumine, puhkes uuesti misjonivaimustus. Teatava õigusega nimetame XIX sajandit misjonisajandiks, sest tol sajandil võitis evangeelse kiriku misjon Kristusele umbes 20 miljonit pagant.

Misjoniseltsid

Evangeelset misjonitööd organiseerivad misjoniseltsid, mida juhib direktoorium, mis koosneb vaimulikest ja ilmlikest. Misjoniseltsi direktor on kogu töö vaimne juht, kelle poolt antud juhiste järgi töö-

tavad kohtadel misjonärid, kellele omakorda alluvad mitmesugused abijõud, kooliõpetajad ja halastajaõed, pärismaalasist abilised jt. Misjoniseltside ülal pidada on ka misjoniseminarid, kus noori misjonäre tulevasele elukutsele ette valmistatakse. Misjoniseminari võetakse vastu peamiselt neid, kel on vaimustust ja tahet paganate keskel evangeeliumi levitada ja kes ise elavate kristlastena on veendunud oma ülesande tähtsuses, et see on Kristuse enese käsk.

Õppetöö seminaris kestab 3—6 aastat, olenedes sellest, millise haridusega noormees kooli sisse astus. Selle järel saadetakse mitmekülgselt teadmistega varustatud misjonär paganate keskele. Tema elamisvõimaluste eest püüab misjoniselts ka edaspidi hoolitseda.

Kui palju on protestantlikul kirikul misjoniseltse ja elukutselisi töötegijaid misjoniväljadel?

Misjonitöö arvudes

Saksamaal on töötamas 25 misjoniseltsi 1292 misjonäriga, peamiselt ev. luteri usu kirikusse kuuluvusega. Aastal 1914 annetati kogu Saksamaal misjoni heaks 13 miljonit marka. Vanim neist seltsidest on vennastekoguduse misjoniselts (asut. 1732. a.) oma 59 misjonäriga. Kuulsamad on veel Baseli misjoniselts (asut. a. 1815) oma 196 misjonäriga ja Leipzigi misjoniselts (asut. 1836) oma 52 töötegijaga. Viimasel seltsil on tihedaid sidemeid ka meie kodumaa kirikuga.

Inglismaal on tegevuses 20 misjoniseltsi, kes peavad ülal 6820 elukutselist töötegijat.

Ameerika Ühendriiges tegutseb 19 misjoniseltsi 9048 elukutselise töötegijaga.

Hollandis on 15 seltsi 330 misjonäriga; Skandinaavia-riikides (Taanis, Rootsis, Norras) tegutseb kogusummas 43 misjoniseltsi 1489 misjonäriga. Peale eelmainitute on 4 misjoniseltsi Soomes 136 misjonäriga, Šveitsis 3 seltsi 109 misjonäriga ja Kanadas, Lõuna-Aafrikas ja Austraalias kogusummas 13 misjoniseltsi, kelle teenistuses on üle 1722 misjonäri.

Kõik eelnimetatud misjoniseltsid on oma tegevusharud laiendanud igasse maailmajakku, nii et evangeelne kirik täie õigusega võib pidada ennast

evangeeliumi valguse kandjaks paganate keskele ja tohib ainult paluda lõikuse Issandalt oma tööle õnnistust.

§ 14. Rooma-katoliku kirik a. 1648—1914.

Katoliku kiriku taastoibumine

Raskest hoobist, mille andis reformatsioonile katoliku kirikule, hakkas viimane peatselt liikumine toibuma. Trienti kirikukogul ilmnenud kiriku reformimise püüded (a. 1563), vastasutatud jesuiitide ordu (a. 1534) ja inkvisitsiooni taaselustamine — need seesmised ja välised abinõud pidid olema abiks, et evangeelsele kirikule kaotatud maid ja rahvaid paavsti alluvusse tagasi vallutada. Kõigile abinõudele vaatamata ei õnnestunud katoliku kirikul tõusvat protestantlust enam pidurdada.

Igal soodsal juhul avaldas paavst protesti Vestfaalia rahulepingu (a. 1648) vastu, milles oli lubatud evangeelsele kirikule täielik elamisõigus. Samuti olid paavstid toiminud Augsburgi usurahu (a. 1555) suhtes. Kõik need protestid jäid hüüdjaks hääleks.

Paavstivõimu kahanemine

Kasvav protestantism oli saanud jõuks, mille juures paavst pidi veenduma, et siin tema võimu piirid peavad lõppema. Paavst Innocentius III aeg, kus kogu Euroopa valitsejad pidid paavsti ülevõimu tunnustama, oli jäädavalt mineviku rüppe vajunud.

Isegi katoliku-usulised vürstid ja valitsejad ei tahtnud enam hästi tunnustada paavsti ilmlikku võimu. Nii sattus paavstiga tülli Prantsuse kuningas Louis XIV (1643—1715), kes tunnistas vaimulikud oma riigis enesele alluvaiks. Paavsti ägedast vastuseisust hoolimata laskis kuningas püstitada Prantsuse vaimulikkonnale Pariisis (a. 1682) „Neli põhimõtet gallia kiriku vabadusest“ *(Quattor propositiones cleri Gallicani)*, milles rõhutati:

1. paavstil puudub õigus ilmliku võimu taotlemiseks;
2. paavstivõim allub üldise kirikukogu autoriteedile ja otsuseile;
3. Prantsusmaal on kehtivusel veel vanad kirikuseadused, mille järgi toimitakse;
4. isegi usu- ja kõlbelisis küsimusis on paavsti otsus maksev vaid siis, kui üldine kirikukogu seda omalt poolt on sanktsioneerinud.

Sellist ennekuulmatut solvamist, mida Prantsuse kuningas oli oma piiskoppidega talle valmistanud, oli paavstil võimatu taluda. Kõik Prantsuse piiskopid ja kõrgemad vaimulikud astusid nüüd ametisse paavsti nõusolekut küsimata. Kuigi Louis XIV Nantes'i edikti tühistamisega (a. 1685) umbes 200 000 hugenotti sundis maalt lahkuma, ei suutnud ta paavsti viha lepitada. Iga paavst pidas ametisse astumisel oma pühaks kohuseks vande alla panna „Neli põhimõtet", millega kuningas oli piiskoppide määramise eesõiguse paavstilt enese kätte kiskunud.

Roomast lahti!

Viimaks andis Louis XIV järele ja tühistas „Neli põhimõtet gallia kiriku vabadusest" (a. 1693). Kuid neis põhimõtteis püstitatud loosung — Roomast lahti! — jäi rahva ja vaimulikkonna hinges helisema kustumatu mälestusena, mis leidis teostamist alles hiljem Napoleon I päevil (a. 1810).

Jesuiitide ordu tegevuse lõpetamine

Veel raskemasse olukorda sattus paavstivõim, kui katoliiklike riikide ja valitsuste tungival nõudel paavst pidi lõpetama jesuiitide ordu tegevuse (a. 1773).

Hulk maid oli jesuiitide kaasabil rooma kirikule tagasi vallutatud; sinna juurde arvamata veel teened, mida nad olid osutanud Roomale ookeanitaguseis mais misjoniväljadel paganate kristianiseerimisel.

Prantsusmaal „Pariisi verepulm" pärtliööl (a. 1572) ja Nantes'i edikti tühistamine (a. 1685) — kõik toimus nende algatusel. Saksi kuurvürst August Tugev oli (a. 1697) siirdunud jesuiitide mõjutusel katolitsismi, et pärida Poola kuninga krooni, ja ema vastuseisust hoolimata isegi evangeelse kuurvürstkonna pärija, alaealise printsi teinud katoliiklaseks. Salzburgi peapiiskop Maximilian ajas jesuiitide õhutusel (a. 1686) kesktalvel 1000 evangeelset oma maalt välja, kes ei tahtnud loobuda evangeelsest usust. Isegi nende varandus ja lapsed võeti neilt vägivaldselt. Hulk aastaid hiljem (1731—32) kordus Salzburgis sama nähtus, kus 20 000 evangeelset sunniti lahkuma, kellele Preisi kuningas Friedrich I avas oma riigis uued elamisvõimalused. Need olid ajad, kus inimesed oma evangeelset usku ja kirikut kalleimaks aardeks pidades olid valmis oma usu ning veendumuste eest kõigest loobuma, mis neile seni oli

kallis olnud. Suurte heitluste, kannatuste, pisarate, valude, palvete ja armastuse läbi on rajatud evangeelne kirik ning pärandatud meile ja tulevasile põlvile, et armastaksime niisama tuliselt oma kirikut, olles valmis oma evangeelse kirikuga koos kannatama, võitlema, langema või tõusma, surema või võitma. Selleks kohustab meid evangeelse kiriku võitlusrikas minevik, — meie usukaaslaste võimas usk ja õilis eeskuju mineviku päevilt!

Ordu lõpetamise põhjused

Olid jesuiidid rooma kirikut abistanud selliste „teenetega", milliseil põhjusil siis paavst pidi lõpetama selle ordu tegevuse?

Neid põhjusi oli mitmeid. Kõigepealt jesuiitide ordu oli ilmlikustunud. Üks tähtsamaid ordu ülesandeid oli paganatemisjon. Ida-Indias, Hiinas, Jaapanis ja Ameerikas olid nad misjoneerinud ja oma otseste ülesannete kõrval laskunud äritsemistesse, kuhjates kokku igasuguste sahkerdamistega suuri varandusi, kuigi ordu asutajad olid rõhutanud vaesust. Peagi paisus jesuiitide äri maailma turul niivõrd, et kõikjal võis leida nende kaubalaevu, täidetud rikkaliku laadungiga. Paraguais olid jesuiidid asutanud iseseisva riigi, kus nad võimu kasvamisel hakkasid isegi endid segama Euroopa riikide poliitikasse, mis tõi kaasa palju sekeldusi.

Teiseks oli jesuiitide moraal nn. probabilismi tõttu niivõrd langenud, et igasugused kuriteod, isegi ühe kuninga tapmine, leidis nende keskel õigustamist. Sellise madala jesuiitide moraali vastu astus teravalt üles Yperni piiskop ja professor Cornelius Jansen Belgias († a. 1638). Ta püüdis katoliku kirikut seesmiselt reformida, kusjuures ta käsitles kirikuisa Augustinuse teoseid, esile tõstes sealt peamiselt õpetust patust ja armust. Seda tekkinud opositsiooniliikumist nimetati jansenismiks. Väga kahjustavalt mõjus jansenism jesuiitide tegevusele siis, kui kuulus matemaatik Blaise Pascal († a. 1662) oma avalikes kirjades „*Lettres provinciales**)" paljastas halastamatu valjusega avalikkuse ees jesuiitide kahepalgelist moraali. Kuigi ordul õnnestus jansenismi veriselt maha suruda liikumise asukoha, Port-Royali kloostri hävitamisega (a. 1710),

---

*) „Provintsiaalkirjad".

olid Pascal'i kirjad siiski jesuiitide alustugesid niivõrd kõigutanud, et ordu ei suutnud sellest enam toibuda.

Kolmandaks mõjus laastavalt ka ratsionalism, mis 1750. a. paiku oli läbistanud juba kogu Euroopa ja tunginud isegi katoliku usu maadesse, jutlustades mõtte- ja südametunnistuse-vabadusest ning sallivusest teisitimõtlejate vastu. See käis jesuiitide põhimõttele küll risti vastu, kuid parata polnud midagi. Isegi paavst ei suutnud sellisele moodsale vaatele vastu panna.

Vahepeal oli katoliiklik Portugal astunud otsustava sammu jesuiitide tegevuse lõpetamiseks oma riigi piirides.

Paraguais olid jesuiidid mässu organiseerinud Portugali vastu, kes oli kärpinud nende liigset võimu. Kui nad veel olid toime pannud atentaadikatse kuninga kallal ja ajasid mitmel korral nurja peaministri reformikavad, ajas Portugal nad maalt välja ja konfiskeeris ordu varandused (a. 1759). Terve laevatäie jesuiite läkitas Portugali valitsus paavstile, kes võttis nad enda kaitse alla.

Prantsusmaal olid jesuiidid oma pangakrahhiga riigiohtlikuks tunnistatud (a. 1762) ja sunnitud maalt lahkuma. Hispaania, Napoli ja Parma toimisid samuti. Prantsuse kuningakoja pealekäimisel oli paavst Clemens viimaks sunnitud „kogu maa palvel" lõpetama jesuiitide ordu tegevuse oma bullaga *„Dominus ac redemptor noster"* (a. 1773). Kõik riigid kihutasid jesuiitide jõugud oma piiridest välja. Ainult Preisi- ja Venemaal anti neile veel elamiseks luba.

Järgnevad aastad tõid paavstivõimule üha langemisi ja uusi raskusi.

Austrias oli keiser Joseph II a. 1781 protestantidele uuesti elamisõigused andnud; samal ajal tahtis keiser vabastada katoliku kirikut paavsti eestkostmise alt ja ise oma riigis olla kiriku juhiks. Ladinakeelne jumalateenistus asendati saksakeelsega. Kloostrite tegevus lõpetati, välja arvatud need, kus tegutsesid koolid või haiglad. Kuigi Joseph II surma järel a. 1790 radikaalsemaid korraldusi veidi pehmendati, on nn. josefinism veel tänini Austrias taotlemas oma loosungit: „Roomast lahti!"

Uusi separatistlikke püüdeid

Saksamaal olid Mainzi, Trieri, Kölni ja Salzburgi peapiiskopid (a. 1786) otsustanud asutada paavstist sõltumatu Saksa rahvusliku katoliku kiriku. Selle kavatsuse said nurja ajada vaid Saksa piiskopid, kes viimsel minutil taipasid, et neil on kasulikum alluda paavstile, kes kaugel, kui peapiiskopile, kes ligidal.

Prantsusmaal pidi paavsti autoriteet palju kaotama suure revolutsiooni keerises (a. 1789) ja selle järelaastail.

Oma kirjas a. 1864 rõhutas paavst, et Prantsuse revolutsiooni ja kodusõja põhjused peituvad ratsionalismi taotlevas protestantismis. Kahjuks unustas paavst meeleldi, et Prantsuse revolutsiooni esile kutsusid just katoliiklikud jesuiidid ühes absolutistliku kuningavõimuga, kes maha rõhusid igasugused usulised ja kodanlikud vabaduspüüded rahva seas, püüdes kogu riiki ja rahvast valitseda ajast ja arust läinud keskaegsete põhimõtete järgi.

Esimene ateismi avaldus Prantsusmaal

Rahvuskonvent kõrvaldas (a. 1792) ametlikult ristiusu. Senine kristlik kalender asendati kodanliku kalendriga; kristlikud pühad keelati ära. Ristiusk asendati „mõistuseusuga"; selleks asetati Notre-Dame'i kirikusse mõistusjumalannale altar. Üks ilus pariisitar sai „jumalannaks". Kogu maal hävitati üle 200 kiriku. Kuid sel „jumalannal" oli lühike iga. Juba a. 1794 otsustas rahvuskonvent tunnustada „üht kõrgemat olendit" ja hinge surematust. Järgmisel aastal pääses usuvabadus jälle kehtivusele.

Revolutsiooniline Prantsusmaa tunnistas (a. 1798) paavsti kirikuriigi Rooma vabariigiks ja vangistas paavst Pius VI, kes suri peagi häbistavas vangipõlves.

Napoleon sõlmis (a. 1801) küll paavst Pius VII-ga konkordaadi, tunnustades uuesti kirikuriigi olemasolu, kuid, uuesti paavstiga tülli sattunud, vallutas ta kirikuriigi ja tõi vangistatud paavsti Prantsusmaale (a. 1812). Napoleoni languse järel asus paavst jälle Rooma, et kaotatud võimu uuesti kätte haarata.

Jesuiitide ordu taaselustamine

Esimene samm oma võimupüüete taotlemiseks oli jesuiitide ordu taaselustamine (a. 1814). Jesuiitide kaasabil on paavst Pius VII ja ta järglased lootnud, et veel kord saabub aeg, kus paavst võiks

olla *totius orbis caput* — kogu maailma pea, nagu keskajal Innocentius III päevil.

Oma ringkirjaga („*Syllabus*", a. 1864) oli paavst avalikult hukka mõistnud südametunnistuse-, teaduse- ja usuvabaduse, mis olevat kõigi segaduste ja revolutsioonide põhjustajaks.

Paavsti tunnistamine eksimatuks

Varsti pärast seda kuulutas Vatikani kontsiil välja paavsti eksimatuse (a. 1870). See tähendab, et iga õpetus, mille paavst on õigeks tunnistanud, on kohustav ja siduv kogu katoliku kirikule. Paavsti eksimatus usulisis ja kõlbelisis küsimusis kuulutati välja dogmana. Ühes sellega tunnistati paavsti autoriteet kõrgemaks igasugusest kirikukogust (see tähendab kurialismi võitu kontsiliarismi üle).

Vana-katoliku kiriku tekkimine

Katoliku-usuliste teoloogide keskel leidis paavsti eksimatuse dogma hulga vastaseid, kes eesotsas Müncheni kirikuajaloolase prof. Ignaz v. Döllinger'iga kujundas „vana-katoliku kiriku", millel on rohkesti poolehoidjaid Saksamaal, Austrias ja Šveitsis.

Kirikuriigi lõpp

Samal aastal, ainult mõned kuud hiljem, saabus Vatikani paavstiriigile lõpp. Itaalia rahvusliku ühinemisega üheks suurriigiks võeti paavstilt ilmlik võim ja Rooma nimetati uue riigi pealinnaks 20. sept. 1870. a. Paavstile jäeti elamiseks lossid, Vatikani Lateraan ja Castel-Gandolfo ning 3 miljonit liiri Itaalia riigikassast iga-aastast toetust. Paavst loobus raha vastuvõtmisest, elatas ennast usklike annetusist, tunnistades ennast vabatahtlikult „Vatikani vangiks" — lahkumata oma territooriumilt. Samuti toimisid kõik järgnevad paavstid.

Kultuurivõitluse algus Saksamaal

Saksamaal oli keiser Wilhelm I võidukalt lõpetanud sõja Prantsusmaaga (1870). Poseni peapiiskop Ledochowsky esines palvega, et võidukas keiser täidaks oma riigis katoliku-usuliste alamate soovi ja restaureeriks paavsti kirikuriigi. Kui keiser keeldus seda tegemast, asus riigipäeval katoliiklik partei, nn. tsentrum, valitsusega opositsiooni. Osalt peitusid opositsiooni põhjused ka selles, et ühendatud Saksamaa keisriks oli saanud protestantlik Preisi kuningas.

Partei hakkas kasvama silmanähtavalt ja riigi valitsemisse vahele segama. Siit arenes nn. kultuuri-

võitlus Saksa valitsuse ja katoliikluse vahel (a. 1872—1879).

Raudne kantsler vürst Otto von Bismarck, nähes opositsioonis riigivaenulist aktsiooni, otsustas katolitsismiga võitlusse astuda. Hakati seadusandlusega piirama katoliku kiriku riigivastast propagandat. Valju karistuse ähvardusel keelati kirikukantslist igasugune riigivastane propaganda.

Keelati jesuiitide ja teiste sama sihti taotlevate ordude tegevus kogu riigis (a. 1877). Kooli juhtimine ja järelevalve võeti riigis hooldamisele. Eriti kahjustavalt mõjusid kitsendused nn. „Maiseaduste" ilmumisega (a. 1873). Kõigilt vaimulikelt nõuti kirjalikult riigivõimule alistumist. Aastal 1877 oli 12 Preisi piiskopist ametis vaid 4. Vahekord teravnes veelgi kirjavahetuse tõttu paavst Pius IX ja keiser Wilhelm I vahel. Lõplik võit vaimulike üle jäi riigivõimul siiski saavutamata.

Lõpuks õnnestus paavst Leo XII-l (a. 1878—1903) sobitada rahu Saksa riigiga (a. 1887). Aegamööda tühistas riigivalitsus kitsendavad „Maiseadused." Kehtivusele jäeti vaid jesuiitide tegevuse keelu seadus. Alles Maailmasõja päevil (a. 1917) lubati puhtpoliitilisil põhjusil katoliku tsentrumi nõudmise peale jesuiitidele Saksamaal tegevusvabadus.

Evangeelne Liit

Vastukaaluks jesuiitide propagandategevusele Saksamaal on asutatud Evangeelne Liit (a. 1887), et kaitsta evangeelse kiriku rahva huve ja võidelda Rooma võimupüüete vastu. Selle Evangeelse Liidu liikmete arv ulatub üle ½ miljoni. Prantsusmaal lõpetati ordude ja kloostrite tegevus valitsuse poolt (a. 1903). Sellele järgnes riigi ja kiriku täielik lahutamine (a. 1905). Kirikul on vaid kultusühinguna oma tegutsemisõigused. Igasugune rahaline ja seadusandlik toetus riigi poolt on lõpetatud. Kiriku varandused on riigi omaks tunnistatud võimalusega vajaduse korral neid kasutamiseks anda „usu- ja kultusühinguile".

B. Evangeelse kiriku seesmine areng (1648—1914).

§ 15. Pietism. Spener, Francke, Zinzendorf ja vennastekogudus.

Pietism — ortodoksismi vastukaja

Ortodoksismiajal rõhutati puhast õpetust ja õigeusklikkust, mis oli seotud vaid välispidise kristlusega, millel oli nimi, kuid puudus sageli praktiline kristlik elu.

Sellisele ajastule järgnes protestantlikus kirikus vastupidine vaimne liikumine, mida nimetatakse p i e t i s m i k s *). Senise õigeusklikkuse asemel hakati rõhutama isiklikku südamevagadust ja kristliku elu õilsat eeskuju, mis on mõjuvam kui õigeuskliku sisuga jutlus.

Pietismi üldtunnused

Millised on pietismi üldtunnused?

1. Isiklik südamevagadus, mis on lahutamatus seoses isikliku pöördumisega;

2. teatav ükskõiksus ja paiguti isegi vaenlikkus kiriklike väliste vormide suhtes;

3. omaette osadusringide kujunemine kirikus eneses või paralleelselt kirikuga (*ecclesiola in ecclesia);*

4. kirjeldamatu suur armastustöö.

Võitlused jansenismiga

Kus tekkis pietism? Huvitav, et pietistlik liikumine pole läbistanud mitte ainult protestantlikku, vaid isegi rooma-katoliku kirikut, kus ta oli tuntud jansenismi ja kvietismi nime all.

Varsti pärast Yperni piiskopi Cornelius Janseni surma (a. 1638) avastati viimase raamat „Augustinus", kus vaga piiskop kuulsa kirikuisa Augustinuse patu- ja armuõpetusele toetudes teravalt oli hukka mõistnud jesuiitide kahepaikse langenud moraali ja nende vaated headele tegudele.

Jesuiitide nõudel pani paavst raamatu vande alla; sellele vaatamata levis raamat vagade katoliiklaste ringkonnis väga laialt — peamiselt Prantsusmaal ja Belgias. Port-Royali klooster Pariisi lähedal sai nende mõtteosaliste peakorteriks, keda hakati nimetama j a n s e n i s t i d e k s. Kuulus matemaatik

*) *Pietas* — vagadus.

Blaise Pascal oma kirjades *„Lettres provinciales"* polemiseeris jesuiitidega ja valmistas viimaseile ülepääsematuid raskusi, mis hiljem mõjus jesuiitide olemasolule saatuslikult. Jesuiidid hakkasid janseniste taga kiusama, mis lõppes Port-Royali hävitamisega (a. 1710). Jansenism oli maha rõhutud; jesuiidid jäid esialgu võitjaiks, kuid saadud haavadest ei suutnud nad niipea toibuda. Umbes samul põhjusil oli tekkinud XVIII sajandi pöördel Hispaanias nn. kvietism, mis samuti likvideeriti jesuiitide poolt.

Mõlemad liikumised, jansenism ja kvietism, on tekkinud rooma-katoliku kirikus hoopis erinevail põhjusil kui pietism evangeelses kirikus. Seepärast on need liikumised ka ilmelt, sisult ja tulemusilt üksteisest küllaltki erinevad. Nõnda võime küll mainida, et pietism kui usuline liikumine on sündinud ja kasvanud evangeelse kiriku pinnal.

Pietism reformitud ja ev. luteri usu kirikus

Kõige esiteks tekkis pietism reformitud kirikus, nimelt Hollandis. Kiriku ilmlikustumisega ja materialistliku maailmavaate levimisega tekkis Hollandis tõsiste kristlaste ringides elav tarvidus puhtama kristliku elu järele.

Gisbert Voetius († 1616) mõistis valjult hukka igasugused lõbustused, tantsud, kaardimängud jm., nõudes rahvalt eeskuju kristlikus elus. Jean de Labadie († 1674), endine jesuiit, siirdus hiljem kalvinismi. Jutlusis hindas ta kõrgelt vabakoguduste olemasolu, pooldades innukat piibli lugemist, osadusringide asutamist väljaspool kirikut, ettevalmistamata jutlustamist jm.

Pietism ev. luteri usu kirikus erines tunduvalt reformitud kirikus tekkinud ebatervest pietismist, mis oli paiguti kirikuvaenuline, pooldades nn. labadistlikke ringikesi, kus valitsesid poolkommunistlikud ideed ja separatistlikud põhimõtted kiriku suhtes.

Philipp Jakob Spener

Pietismi isaks ev. luteri kirikus on Philipp Jakob Spener (1635—1705). Sündinud Elsassis ja kasvatatud sügavas usuvaimus, õppis Spener usuteadust Strasbourg'i ülikoolis. Selle lõpetanud, sooritas ta pikema matka, kusjuures õppis tundma Genfis labadistlikke ringkondi, ilma sinna liikmeskonda astumata.

Ta kutsuti 31-aastaselt ülemõpetajaks Frankfurti Maini ääres. Siia tööle asumisel nägi ta esimest korda täielikult selleaegse evangeelse kiriku tuimenenud usuelu ja veendus kiriku hädades.

Siin ilmus tema kuulsaim teos *„Pia desideria"* („Vagad soovid" — tõelise evangeelse kiriku olude parandamiseks Jumala meelepäraseks eluks) a. 1675, mis avaldas suurt mõju evangeelsele kirikule kogu Saksamaal. *„Pia desideria"*

„Pia desideria" jaguneb sisult 3 ossa:

I. Ülevaade kiriku haletsemisväärsest olukorrast.
   1. Hingekarjaste usuline pealiskaudsus.
   2. Usu ja kirikuskäimise alahindamine rahva hulgas.
   3. Seetõttu perekonnaelu laostumine, joomine, riid, vägivalla kasvamine, nimekristlus kõikjal jne.

II. Usuelu paranemise võimalusi.

III. Kindlad ettepanekud kiriku- ja usuelu uuendamiseks.
   1. Rohkem jumalasõna tundmist; jumalateenistuste kõrval korraldada ka piiblitunde (*collegia pietatis*).
   2. Usklike seas rõhutada jälle üldist preestriametit ja ühes sellega ka harilikke elava usuga koguduseliikmeid rakendada jumalasõna kuulutamisele.
   3. Rõhutada, et kristlus ei seisne õpetuses ja teadmistes, vaid isiklikus südamevagaduses ja armastuses (peamiselt sihitud ortodoksismi vastu).
   4. Sallivus usuliselt teisitimõtlejate vastu.
   5. Jutlus ei pea demonstreerima jutlustaja kõnekunsti ja teadmisi, vaid teenima kogudust hingehoius.

*„Pia desideria"*s" püstitatud nõudeid hakkas Spener Frankfurdis teostama, korraldades piiblitunde *collegia pietatis*, mis elustasid tunduvalt Frankfurdis senist tardunud kirikuelu.

Olud sundisid Speneri Frankfurdist lahkuma. Ta asus Dresdenisse (a. 1686) kuurvürsti õukonna ülemjutlustajaks, kus ta jätkas jumalariigi-tööd endises suunas ja vaimus.

Speneri elutöö

Kui ta praostina 1705. aastal Berliinis suri, oli sellest kallimeelsest, sügavusklikust mehest lähtunud uus usuliikumine ev. luteri usu kogudustesse, mille mõju pole veel tänini lõplikult kadunud. Speneri koguduses kasvas välja noorsoole katekismuse õpetamisest praegune leeriõpetus, mida antakse noortele, enne kui nad esimest korda armulauale võetakse.

Oma viimseil tööaastail Berliinis oli Spener suurt hoolt kandnud äsja asutatud Halle ülikooli eest, et sinna ametisse saaksid usklikud õppejõud. See õnnestus Speneril küllaldaselt. Speneri surma järel sai Halle ülikool oma usklike õppejõududega, nagu Francke, Breithaupt, Thomasius jt., uueks pietismi keskuseks ja levitajaks. Spener oli ikka rõhutanud, et ta jätkab vaid usuisa M. Lutheri tööd, nõudes puhastatud õpetuse kõrval ka puhast, pühitsetud elu.

Kui ta 5. veebr. 1705. a. vaikselt Jumala rahus uinus, oli ta viimne soov, et ta riietataks valgesse surmarüüsse ja asetataks valgesse puusärki, põhjendades seda sellega, et ta oma eluajal on kiriku olukorra pärast küllalt leinanud, kuid nüüd sureb rõõmsas lootuses, et Kristuse kirikul on ees parem tulevik.

August Hermann Francke

Järgmiseks pietismiliikumise kandjaks oli August Hermann Francke (1663—1727). Sündinud Lüübekis linnasekretäri ja õigusteadlase pojana, kaotas ta varakult oma isa. Poja kasvatamine jäi vaga ema hooleks. Juba 10 a. vanuselt palus poeg enesele üksikut tuba, et segamatult viibida palves oma Issandaga. Õppinud juudi rabidelt heebrea keelt, luges ta ühe aasta jooksul algkeeles piibli läbi seitse korda. 16-aastaselt ülikooli astumisel pidi noor Francke seesmiselt palju kannatama oma kõrkuse ja ülbuse pärast, mida ta osutas kaasõpilasile oma suurte võimete ning vaimuannete tõttu. Ta õppis usuteadust, kuid sellele vaatamata jäi usulise elu arenemine temas seisma, sest iseteadvus oli hävitanud temas lapsepõlves päritud usalduse Jumala vastu.

Francke pöördumine

Kuid kord saabus ta ellu pööre. Lüneburgis jutlust ette valmistades tundis ta eneses äärmist tühjust ja ebakindlust. Põlvili langenud, palus ta Jumalat, et ta saaks rahu ja kindlust. Palve võeti kuulda. Uus, kirjeldamatu rõõm ja Jumala rahu

täitis ta senist rahutut hinge. Rõõmuga algas ta oma tööd sügavas usuvaimus, mis ilmnes peagi tema jutlusis ja hingekarjase-tegevuses.

Leipzigi ülikoolis loenguid pidades (alates a. 1689) leidis ta suurt osavõttu. Ta loengud, mis kandsid piiblitunni ilmet, nn. *collegia philobiblica*, mõjusid pietismi vastaseile nõnda, et Francke sun-

August Hermann Francke.

niti Leipzigist lahkuma. Ka Erfurdist pidi ta peagi samul põhjusil lahkuma.

Speneri eestkostmisel sai ta äsja asutatud Halle ülikooli idamaa keelte professoriks ja samal aastal kutsuti ta Halle eeslinnas asuva Glaucha koguduse hingekarjaseks. Mõlemaid ülesandeid täitis Francke ustavalt surmani (a. 1727).

Francke töö õnnistus

Oma sõprade ja mõttekaaslastega Breithaupti, Thomasiuse, Freylingshauseni jt. valmistas Francke ette noori usuteadlasi, kes kandsid Hallest oma tööpõllule uut elu, mille õnnistus läbistas kogu Saksa-

maa ev. lut. usu kiriku. Selle töö õnnistus ja mõju pole tänini veel lõplikult haihtunud.

Kuid veel jäädavama monumendi on Francke enesele evangeelse kiriku ajaloos püstitanud oma kuulsa Halle vaeslaste-varjupaiga asutamisega. See juhtus nõnda. Glaucha kogudus oli peamiselt töölisist koosnev vaene kogudus, kus vaesus, harimatus, teadmatus pühakirjast ja katekismusest hoidsid inimesi kinni kõlvatus ning jumalakartmatus elus. Francke püüdis kõigepealt korraldada vaestehoolekannet ja anda kogudusele õpetust pühakirja tõdedes. Kui ta ühel päeval vaeste laekast leidis 4 taalrit 16 krossi, mõtles ta: „See on auväärt kapital; sellega peab tegema midagi head; ma tahan asutada vaestekooli."

Vaestelaste-kooli asutamine

Aastal 1695 asutas ta kooli, kus paar kehvemat üliõpilast andsid päevas paar tundi õpetust vaestele, hooletusse jäetud lastele. Tasuks said üliõpilased Franckelt lõunasöögi. Kui Francke juurde tulid ka jõukamad koguduseliikmed ja kodanikud ning teda palusid ka nende lastele õpetust anda vastava tasu eest, nõustus Francke oma koolitegevust laiendama, üürides selleks ühe kõrvalmaja.

Vaestelaste varjupaik

Kahjuks aga rikuti sageli lapsel väljaspool kooli kõik, mis koolis head õpitud. Francke kavatses asutada alatise vaestelaste varjupaiga, milleks teda julgustas üks annetus. Ta söandas lubada ühele lapsele varjupaika ja täielist ülalpidamist. Aga kui ühe asemel oli neli soovijat, võttis Francke kõik neli vastu lootuses, et Jumal teda aitab. Järgmisel aastal oli varjupaigas ülal pidada 50 last.

Ta pidi ehitama varjupaigale ja koolile maja. Selleks aga puudus igasugune kapital. Ainult elav usk Jumala abisse oli tema kandejõud. Annetusi voolas igalt poolt, kust neid ei võidud aimatagi. Ta ise tunnistab sellest: „Nädalast nädalasse, kuust kuusse on Issand mulle raasukestena andnud, nagu kana poegadele teri, — niipalju, kui just hädasti vaja läks."

Peahoone harjale püstitati päikese poole tungiv kotkas pealkirjaga: „Kes Jehoovat ootavad, need saavad uut rammu ja lähevad üles tiibadega kui kotkad..." (Jesaja 40, 31).

Francke surmaaastal (1727) oli hulk maju juurde ehitatud, milles varjupaika leidis 130 vaestlast. 2000 õpilasele jagas õpetust 170 õpetajat. Peale selle sai 250 üliõpilast tasuta lõuna. Asutises oli apteek, raamatukauplus, trüki- ja köitekoda ning raamatukogu 18 000 köitega. Francke elutööl oli olnud Jumala õnnistus. Ta suri 8. juunil 1727. aastal. Tema abikaasa oli talt enne surma küsinud: „Sinu Õnnistegija on vist küll sinu ligi?"

Francke asutised arvudes

„Selles pole kahtlust!" vastas surija. Selles usus lõpetas ta oma pika väsitava töö. Tema hauakiri „Ta usaldas Jumalat" iseloomustab lühidalt tema vaga elu.

Milles seisneb Francke tähtsus ev. luteri usu kirikule?

Francke usuline ja pedagoogiline mõju

Ta nõudis nagu Spenergi isiklikku usku ja elavat eeskuju. Ta laitis tantsu, mänge, teatrietendusi, igasuguseid ehteid, rõhutades sellega täielikku eraldumist maailma asjust. Seetõttu omas Halle pietism veidi kitsarinnalist ilmet, mis paiguti pinda valmistas vaimulikule kõrkusele ja variserlikkusele.

Vaatamata sellele ühekülgsusele on Franckest lähtunud suur õnnistus kogu evangeelsele kirikule Saksamaal, mille mõju ulatus isegi meie kodumaale, põhjustades Hallest tulnud kirikuõpetajate kaudu meie kodumaa kirikus suurt usulist tõusu.

1. Oma mõjuva isiksusega kujundas ta tuhandeid usuteaduse üliõpilasi ümber elavaiks kristlasiks, kes seda meelsust kandsid ka kogudustesse.

2. Tema asutiste eeskujul tekkis kogu Saksamaal, Taanis, Norras jm. samasuguseid asutisi, mis tõendasid, et ristiusk pole paljas õpetus, vaid tegelik elu ja tegevus. Sisemisjonitöö algidusidki tuleb otsida siit.

3. Francke algatusel pandi a. 1710 alus esimesele piibliseltsile, mis levitas odavaid piibleid rahva sekka.

4. Esimesed ev. luteri usu kiriku misjonärid Ziegenbalg ja Plütschau on Francke ette valmistatud (a. 1706), kes pani aluse paganamisjonile, millisele tööle ta võitis suure poolehoiu ev. luteri usu kiriku rahva hulgas.

5. Kooli ja haridusolu korraldamise alal on Franckel suuri teeneid, mis moodustavad tähtsa osa

pedagoogika ajaloos. Francke püüdis igale seisusele ja elukutsele moodustada omatüübilist kooli. Kasvatust pidas ta koolis ja kodus õpetusest tähtsamaks. Ta viis esimesena kooli reaalained, nagu maateaduse, loodusloo, ajaloo jt. (reaalkoolid). Ta nõudis, et noorsugu kuni leerini peab koolis käima (sunduslik rahvakool). Koolis nõudis ta õpetajailt aine näitlikku käsitlemist, kateheetilist meetodit, mitte pähetuupimist. Kõikjal, kuhu ilmusid Halle pietistid, korraldati kooliolud Francke vaimus ja vastavalt tema nõuandeile. Väga palju, mida me praegusis koolioludes näeme kui enesestmõistetavat, on pärit Francke koolikorralduse päevilt. Francket on õigusega nimetatud esimeseks suureks geniaalseks organisaatoriks ev. luteri usu kirikus.

Krahv Nicolaus v. Zinzendorfi noorus

Krahv Nicolaus v. Zinzendorf sündis Dresdenis 1600. a. ministri pojana. Varakult kaotas ta surma läbi oma isa. Noore Nicolause eest hoolitses sügavusklik vanaema, milline asjaolu ei jätnud avaldamata edaspidist mõju noormehe elule. Juba varakult avaldusid noore krahvi elus usulised nähtused. Teda valdas alatine tahe ühenduses olla Jeesuse, oma Õnnistegijaga; selleks kirjutas ta sageli kirju, mida aknast välja viskas lootuses, et Jeesus need leiab.

Suuremaks kasvanud, hakkas ta mõtisklema, kuidas saaks kõiki jumalalapsi maailmas ühendada ühte osadusse, vaatamata nende seisusele, rahvusele või eri kirikuisse kuuluvusele.

Ta viidi õppima Hallesse Francke kooli, kus ta omandas suuri pietistlikke mõjutusi. Oma kaasõpilaste keskel ta asutas Sinepi-iva-ordu, mille liikmed kohustusid vabatahtlikult elama jumalakartlikku elu. Hooldajate soovil ta õppis ülikoolis õigusteadust. Oma õpingute täiendamiseks ta sooritas mitmeid reise välismaale, kus ta ei otsinud mitte oma seisukohale vastavaid lõbustusi ja hiilgavat seltskonda, vaid liikus peamiselt usklike ringkonnis, osa võttes nende jumalateenistusist ning palveosadusist.

„Issanda vari" Hutbergi mäel

Kodumaale siirdunud (a. 1721), nimetati ta Dresdenis valitsuse nõunikuks. Järgmisel aastal omandas ta ostu teel suure Berthelsdorfi mõisa Hutbergi juures, kus leidis ulualust hulk põgenikke Määrimaalt, keda katoliku kirik usutagakiusamise tõttu sundis oma kodumaalt lahkuma.

Varsti kogunes Berthelsdorfi üha rohkem usukannatajaid, kellele Zinzendorf lahkesti andis uusi elamisvõimalusi. Hutbergi järgi hakati Berthels-

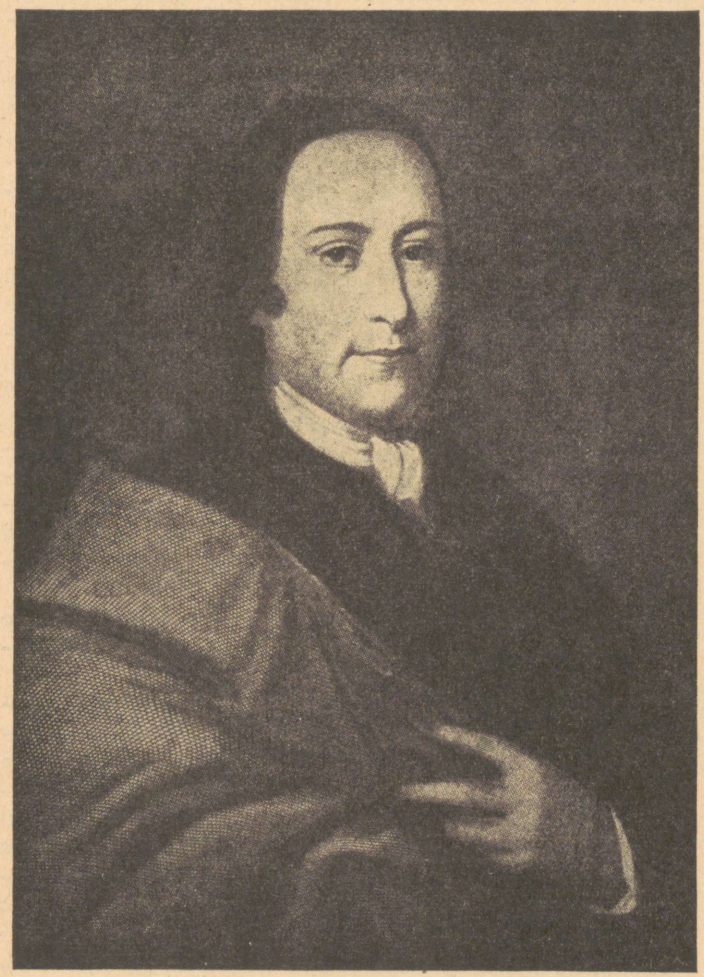

Krahv Nicolaus Zinzendorf.

dorfi asundust nimetama Herrnhut'iks (s. t. Issanda varjuks, varjupaigaks).

Järjest kasvav kogudus, mis koosnes peamiselt ärganud kristlasist, hakkas varsti vajama juhti, kes

pidi ühtlustama koguduse usulist elu. Olid ju põgenikud mitmelt maalt, mitmesse kirikusse kuuluvusega. Zinzendorf loobus riigiametist, et pühenduda täiesti uue koguduse rakendamisele. Ta püüdis kujundada usklikku tuumkogudust (*ecclesiola in ecclesia*).

Vennastekoguduse asutamine 1727. a.

Selleks asutas ta (a. 1727) vennastekoguduse, kutsus seal uuesti ellu algristikoguduse eeskujul piiskopiameti, koguduse vanemad, diakonid, asutas valju kirikliku kari ning korraldas hingehoidlikku järelevalvet koguduseliikmete üle. Kogudus jaotati nn. kooridesse: abieluliste, vallaliste, meeste, naiste, leskede ja noorte koor. Igas kooris oli erinev peakate, riietus ja välised eraldusmärgid. Jumalateenistusi rikastati mitmekesiste liturgiliste kaunistustega, koguduselauludega, armastussöömaaegadega, mõningate varajaste jumalateenistustega jt.

Ometi ei püüdnud Berthelsdorfi kogudus end millegagi lahku lüüa evang. lut.-usulisest maakirikust, vaid kujutas enesest ainult „usuliselt ärganute kogudust". Peagi levis vennastekoguduse põhimõte kaugele. Zinzendorf reisis väsimatult Saksamaal, Taanis, isegi meie kodumaal on ta sooritanud ühe matka (a. 1736), et majanduslikult abistada eestikeelse esimese piiblitõlke ilmumist.

Taani kuninga kaasabil pani Zinzendorf aluse evangeelsele misjonitööle Lääne-Indias ja Gröönimaal.

Zinzendorf vendade esimeseks piiskopiks

Sooritanud vastavad eksamid, ordineeriti Zinzendorf esimeseks vendade piiskopiks. Tema tegevus laienes üha kaugemale. Inglismaale ja isegi Ameerikasse pidi ta matkama, et asutada uusi kogudusi. Saksamaal oli vennastekogudusel esialgseid raskusi riigivalitsusega. Aga kui Herrnhut võttis omaks evang. lut.-usulise sisuga Augsburgi usutunnistuse, andis riigivalitsus (a. 1749) neile riikliku tunnustuse, võimaldades neil korraldada oma koguduse elu ev. lut. usu maakiriku liikmena ja osalisena.

Vennastekoguduses kaldusid mitmed paiguti ka liialdustesse. Kristuse veriste haavade ülistamised, liialdatud palved jm. tõrjusid sageli Jumala mõiste tagaplaanile, mille vastu Zinzendorf püüdis igati võidelda.

Spangenbergi mõjud

Zinzendorf suri a. 1760. Vennastekoguduse juhiks sai nüüd neljas pietismi suurkuju Spangen-

berg, kes puhastas vennastekoguduse mitmesuguseist liialdusist, mis koguduse sünniaastail kui paratamatu pahe oli mõjutanud üldist elu ja õpetust. Spangenbergi juhtimisel omandas vendadeühendus palju mõjukama ja stabiilsema ilme, mis hiljem aitas ev. lut. usu kirikul võidelda ratsionalismi- ja ateismilaine vastu. Sellele vaatamata kannab vennastekogudus eneses veel tänini Zinzendorfi usulist ilmet ja mõjutust.

Elav usk Issandasse ja palves isiklik osadus Jumalaga, südamlik suhtumine kaasinimestesse, haruldaselt hea kõnevõime, võrratu organiseerimisoskus — need on lühidalt Zinzendorfi iseloomustavad jooned. Siinjuures oleks veel mainida, et ta on loonud ligemale 2000 vaimulikku laulu, mis on praegugi lauldavamaid laule meie kirikus, nagu „Jeesus, meie eel!", „Süda seltsiks südamele!", „Kristus vereõigus ka" jne.

Vennastekoguduse levik

Kuidas kujunes vennastekoguduse organisatsioon hiljem?

Vendadeühendus oli levinud juba Zinzendorfi eluajal ka väljaspool Saksamaad, nagu Taanis, Inglismaal, Põhja-Ameerikas jm. Praegu on vendadeuniteet üleilmselt jagunenud 4 ossa. Ülemaailmset vendade-uniteeti juhib nn. kindralsinod, mis tuleb harva kokku ja tegeleb peamiselt misjoniala küsimustega, mis on kõigil ühine. Praegu omab vendadeühendus Saksamaal 23 kogudust; Inglismaa vendadeühendusse kuulub 34 kogudust ja Põhja-Ameerika kaks vendadeühendust omavad kokku 100 kogudust.

Pietism oli Saksamaal XVII ja XVIII sajandil võimsalt levinud Speneri, Francke, Zinzendorfi ja Spangenbergi kaudu linnast linna, kogudusest kogudusse, tungides isegi vürstikodadesse ja kõrgema seisuse ringkonnisse.

Ka XIX ja XX sajandil elas pietism visalt edasi, võideldes tagajärjekalt pealetungiva ratsionalismiga, kuni Napoleoni ajastul pietismi mõjul tekkis Saksamaal uus usuline äratusliikumine ning elustus taas usuelu ja vagadus nn. uuspietismi nime all. Selle mõjud avalduvad Saksamaal tänapäevalgi.

§ 16. Ratsionalism.

Ilmliku kultuuri algus Itaalias

Ristisõdade kurva fiasko lõpul oli paavsti ja kiriku mõju avalikus elus üha kahanemas. Itaalias võrsunud humanismi- ja renessansiaeg andsid keskaja lõpul vaimsele liikumisele suuna, mis pidi kultuuri, teaduse, kunsti ja kirjanduse peatselt vabastama kiriku eestkostmise alt. See tähendas, et igasugused vaimsed üritused lahkuvad tulevikus ristiusu teenimisest ja eestkostmisest ning ilmlikustuvad. Selline tendents ilmnes eriti Itaalias ja selle liikumise mõjul tundus keskaja lõpul usuliste küsimuste vastu huvi kahanevat. Uusaja tulekul seisis ristiusu kirik paratamatuse ees, et tuleb loobuda senisest mõjust ja seisukohast, mida ta oli omanud keskaja algul.

Õnneks suutis reformatsiooniliikumine veel paar sajandit säilitada huvi ristiusu ja selle põhiprobleemide vastu, sest tegeles ju usupuhastus usu- ja südametunnistuse-vabaduse küsimusega, sundides ühtlasi inimesi võitlema selle poolt või vastu. Võitlus katoliku ja evangeelse kiriku vahel paiskas esile suuri usumehi ja -kangelasi, tuues avalikku ellu uut vaimustust ja usulisi veendumusi, mille eest võideldes säilis huvi ristiusu ja kiriku vastu kuni r a t s i o n a l i s m i n i ehk v a l g u s t u s a j a n i, mille kestust piiritletakse ajaloos aastatega 1730—1814.

Ratsionalismi tunnused

Millised on ratsionalismi välised tunnused?

Ratsionalism põhineb eeskätt mõistusel ja kogemusel.

Kõigepealt hakkas ratsionalismi mõju avalduma poliitilises elus. Seni oli riik hoolitsenud oma kodanike hingeõndsuse eest, korraldades selleks hingehoidu. Nüüd hakkas riik hoolitsema oma alamate maiste hüvede eest, korraldades ja arendades selleks kaubandust, tööstust, tehnikat ja haridust.

Inimõiglust ei käsitletud enam seoses Jumalast määratud päritoluga, vaid lähtuti vaatest, kuivõrd õiglus ja seadusandlus vastavad praktilisele elule.

Teaduses ilmneb uus mõtlemisviis: seni piirduti vaid skolastika-ajastust päritud teleoloogilise käsitlusviisiga, kus tegeldi otstarbekohasuse ja sihipärasuse piiritlemisega, — ratsionalism aga asetab teaduslikes käsitlusis pearõhu kausaliteedi-põhimõttele.

Loodusteadus ja filosoofia seisavad lootusrikka tuleviku lävel, püüdes vabaneda ilmutusreligiooni autoriteedi mõju alt. Kogu ratsionalistlik liikumine on tulvil kriitilist, praktilist ja optimistlikku meelsust; maailm pole enam endine hädaorg, millesse tuleks suhtuda eitavalt, vaid parim, mida üldse võib kujutleda. Tugedes teadmisele, mõistusele ja tegutsemisele, taandub üha enam arusaamine inimese tundeelu väärtusest ja hingeelu seesmisest rikkusest. Kus veel eksisteerib tundeelu, seal näib see avalikkusele sentimentaalsena ja osalt isegi koomilisena.

Vaatamata neile väliseile üldtunnuseile, kus ratsionalistid suhtusid kirikusse ükskõikselt ja paiguti vaenlikult, ei tahtnud nad elada ilma kirikuta ja usuta.

Tunnustati nn. „loomulikku usundit", mis olevat loomu poolest igasse inimesse sisse sündinud; selles loomulikus usundis on Jumal, voorus ja hinge surematus kindlad, reaalsed väärtused, mida vaid tarvis inimmõistusele arusaadavalt tõestada.

„Loomulik usund"

Üksikud ratsionalistid-äärmuslased, nagu Voltaire ja Reimarus, kel puudus näiliselt igasugune arusaamine kristluse arenemisest ajaloo käigus, nägid kristlikus kirikus vaid inimmasside pimestamist, vürstide võimupüüdeid, keda abistasid neile sõnakuulelikud vaimulikud.

Ratsionalismi auks peab tunnistama, et inimesed vabanesid ebausust, astroloogiast, nõidusest ja igasuguseist posimisist.

Isiklik südametunnistuse-vabadus ja teisitimõtlejate sallivus pääsesid üha enam kehtivusele. Need eelmainitud põhimõtted läbistasid peagi haritlaskonna ja lihtrahva ning tungisid ka protestantlikku teoloogiasse, mõjutades seda umbes 1730.—1814. aastani.

Ratsionalismi hälli tuleks otsida Hollandist ja Inglismaalt.

René Descartes

1. Hollandis mainitagu René Descartes'i (1596—1650). Ta oli sünnilt prantslane ja siirdus hiljem Hollandisse.

Descartes möönis, et ainsaks tõhusaks abinõuks on kahtlus, mille kaudu saavutame kindla teadmise: kui kõik peaks põhinema valel, näilikul alusel, siis ometi „mõtlev mina" on kahtlemata reaalne *(cogito,*

ergo sum — ma mõtlen, järelikult ma olen). Kuna inimese mõtlemine alatiselt võib põhineda petlikul alusel, siis peab eksisteerima üks täiuslikum olend, kes juhib sellele inimese tähelepanu. See täiuslik olend on jumal.

Descartes omab skolastika järel esimest iseseisvat filosoofilist maailmavaadet, jättes küll oma süsteemi reservatisooni kristlikule vaatele ja jumala mõistele, kuid tegelikult suhtub täiesti ükskõikselt ristiusku ja ilmutusreligiooni.

Baruch Spinoza

2. Baruch Spinoza (1613—1677) võttis omaks esimese, tingimata ja kõiki asju põhjustava ürglause — see on jumal, kes tegeleb kõigis elunähtusis. Ainult jumalale kui kõigi sündmuste ürgpõhjusele tugeb meie mõtlemine. Jumal ja loodus on sama (*deus sive natura*); seesmiselt vaadeldes on see jumal, väliselt vaadeldes on see loodus.

Spinoza nõudis teadusliku mõtlemise vabastamist usudogmade mõju alt, nimetades ristiusku vaid armastusel ja vagal tundel põhinevaks nähtuseks, ning asetas piibli valju ajaloolise kriitika alla. Tema vaateid nimetasid ta kaasaegsed täiesti ateistlikeks.

Herbert Cherbury

Inglismaal on ratsionalismi eelkäijaks lord Herbert Cherbury (1581—1648), kelle arvates on igas inimeses sissesündinud mõistuseusk, mis põhineb 5 põhimõttel:

1. Usk ainsasse jumalasse;
2. teatav seesmine kohusetunne jumalat austada;
3. kohusetunne vagaks ja vooruslikuks eluks;
4. kohusetunne oma patte kahetseda;
5. usk jumalikku kättemaksmisse, mis osalt on olemas juba siinses, osalt sealpoolses elus.

Need viis vaadet olevat kõigis usutunnistusis ühised ja neist vaateist piisavat, et saavutada jumalariiki. Õige mõtlemisviisiga inimene ei saavat iialgi olla jumalat eitav ateist.

John Locke

John Locke (1632—1704) vaidles vastu Cherbury väitele, nagu oleksid inimeses sissesündinud ideed (näit. usk) juba olemas. Kõigilt ideilt, ka usult, tuleb nõuda, et nad põhineks kogemusel. Ilmutusreligiooni, s. t. ristiusku võib ainult niivõrd

tunnustada, kuivõrd ta on kooskõlas inimese mõistusega. Kristliku ilmutusreligiooni võrratu tähtsus seisnevat just selles, et ta kattub üleni kaine mõistusega. Locke jäi üldiselt truuks kirikudogmadele.

Deism Inglismaal

Hilisemad ratsionalismi esindajad Inglismaal vähendasid tunduvalt ilmutusreligiooni väärtust ristiusus, tunnustades küll jumalat kõigi elavate olevuste ürgpõhjusena, kuid väites ühes sellega, et maailma loomise järel kõik elunähtused ja sündmused maailmas arenevad ilma jumalata; neid juhivad vaid kindlad loodusseadused. Sellist maailmavaadet nimetati deismiks.

Ratsionalism Prantsusmaal

Prantsusmaal sai ratsionalismi kandjaks linnakodanlus, osalt ka aadlikud ja kleerus. Ainult Prantsuse kuningakoda jäi ratsionalistlike ideede suhtes täiesti eitavale seisukohale, kuigi need olid vallutanud peagu kõigi Euroopa riikide kunigakojad. Prantsusmaa on ratsionalismi ideed laenanud peamiselt Inglismaalt. Vaatamata oma algupärandi puudumisele viimistlesid prantsuse ratsionalistid võõrsilt laenatud ideed oma terava mõistusega ja lööklausetega rahvusvaheliseks liikumiseks, mis läbistas oma kirikuja usuvaenuliste ideedega kogu Euroopa, mõjudes kahjustavalt kristlusele ja kristlikule maailmavaatele.

Voltaire

Tüüpiliseks prantsuse ratsionalismi esindajaks on kahtlemata Voltaire (1694—1778), jesuiitide kasvandik, suure tegutsemisvõimega isik. Ta populariseeris inglise deismi ja loodusfilosoofia vaateid laiemais rahvahulgis. Voltaire, lähtudes deistlikest vaateist, tundis otse haiglast meelehead polemiseerida positiivsete usuliste vaadetega. Eriti suunas ta oma pilgu ja teravuse katoliku kiriku õpetuse ja selle sallimatuse vastu, andes sellega kogu prantsuse ratsionalismile radikaalse kirikuvaenulise ilme.

Voltaire'i arvates pole jumala olemasolu teoreetiliselt mõtlemise juures hädatarvilik, kuid puhtpraktilisil põhjusil on kasulik siiski uskuda jumala eksistentsi. Ometi ei luba ta end nimetada ateistiks. Ta olevat abistanud isegi ühe kiriku ehitamist.

Entsüklopedism

Edasi levitasid ratsionalismi Prantsusmaal Voltaire'i vaimus nn. entsüklopedistid eesotsas Diderot ja d'Alembert'iga. Nende väljaandel ilmus 35-köiteline entsüklopeediline teos, mis on tulvil usulist skepsist ja ateismi.

Materialism Entsüklopedistide usuline skepsis ja ateism kulmineeruvad täielikult materialismis, mida esindavad kirjanik de Lamettrie (1700—1751) ja saksa päritoluga parun Dietrich v. Holbach (1723—1789). Mõlemad mehed eitavad täielikult jumalat, hinge olemasolu ja hinge surematust. Mõtlemine on vaid orgaanilne närvisüsteemi töötamine. Pole olemas head ega kurja. On vaid kasu ja kahju; sellest seisukohast tuleb asju vaadelda.

Jean Jacques Rousseau Kaaluka reaktsioonina selliseile ühekülgseile entsüklopedistide ja materialistide seletusile mõjusid aga kahtlemata geniaalse, tundeküllase Jean Jacques Rousseau (1712—1778) vaated. Rousseau kui tundeinimene armastas loodust. Tema vaate järgi on looduses täielik õnne kooskõla, mille vahepeal vaid on hävitanud kultuur, riik ja inimene.

Rousseau soovitab kooskõlastada loodusega riigielu, noorsoo kasvatust ja religiooni. Loomulik religioon (jumal, vabadus, hinge surematus), mis mõistusega kooskõlas, saavutas oma kõrgustipu inimlikus hariduses. Kõlbeline kulminatsioon on meile antud Jeesuse Kristuse isikus.

Rousseau vaated avaldasid suurt mõju ta kaasaegseisse Prantsusmaal, hiljem levisid ta vaated ka Saksamaal.

Ratsionalism Saksamaal Samal ajal vallutas ratsionalism ka Saksamaa. Peab siinjuures tähendama, et protestantlikul Saksamaal omas ratsionalism hoopis tõsisemat, mõõdukamat ja teaduslikumat ilmet kui katoliiklikul Prantsusmaal. Kuna valgustusajajärk Prantsusmaal õõnestas katoliikliku kuninga absolutistlikku korda ja valmistas teed revolutsioonile, tõi sama liikumine Saksamaal esile hulga reforme ja sotsiaalse elu parandusi.

Gottfried Leibniz Ratsionalismi esimesi kandjaid oli siin Gottfried Wilhelm Leibniz (1646—1716), kes püüdis filosoofiliselt tõestada kristliku usu ja mehaanilise loodusteaduse ühtekuuluvust, kus jumal siiski valitseb. Ristiusu dogmadest pidas Leibniz küll kinni, kuid konfessionaalsete vahede üle puudus tal arusaamine, kaldudes kord protestantismi, kord jälle katolitsismi.

Suurt mõju avaldas ka kogu Saksamaale Preisi kuninga Freidrich Suure heatahtlik suhtumine ratsionalismi, kes ise oli mõjutatud Voltaire'i vaateist.

Kirikuvastasena tunnistas Freidrich Suur küll usku jumala juhtimisse, kusjuures ta oli tuntud materialismi ägeda vastasena.

Filosoof Christian Wolff († 1754) on populariseerinud Leibnizi mõtteid ja kandnud neid laiemate rahvahulkade sekka. Pedagoogikas nõudsid kuulsad kasvatusteadlased Basedow († 1790) ja Pestalozzi († 1827) Rousseau ideedest mõjutatuina kasvatustöös sõbralikku käitumist kasvandikuga, otstarbekohasemaid, näitlikke õpetamismeetodeid. Kõikjal rajati üldkasulikke asutisi, mis pidid teenima ühiskonda, nagu esimene kurttummade asutis Leipzigis a. 1778, eeskujulik vaeste varjupaik Hamburgis a. 1788, laste varjupaik, hoiukassa, kindlustusasutised, õpetajate-seminarid jne. Christian Wolff

Nõnda oli ratsionalism ajaliku elu küsimustes pakkunud inimestele mõndagi, rikastades neid uute väärtustega ja kõrvaldades avalikust elust vanu, iganenud kitsarinnalisi vaateid ning usulist sallimatust.

Kuid ratsionalism tungis peatselt teoloogiasse, püüdes ristiusku kooskõlastada mõistusega. Isegi ratsionalist tunnistas kristlikku usku, kuid ta nõudis selle kooskõlastamist kaine mõistusega. Mis ristiusus oli inimmõistusele raske tajuda, see heideti kõrvale. Nõnda kõrvaldati ristiusu-õpetusest Jeesuse ülestõusmine, imeteod, kolmainuse mõiste jm. Seevastu hakati rõhutama kristliku moraali tähtsust ja Jeesuse kõlbelise elu õpetust, mis pidi moodustama tsentrumi kristluses. Jeesus ise oli vaid tark õpetaja, üks inimsoo suurimaid ja õilsamaid ratsionaliste, kes suri oma veendumuste eest. Ta on sellega jätnud inimsoole ilusaima eeskuju. Ratsionalismi tungimine teoloogiasse

Ratsionalistide vaate järgi seisneb kristliku õpetuse ülesanne selles, et inimesi juhtida Jeesuse õpetust ja eeskuju järgima, et ennast kõlbeliselt parandada. Seda suudab inimene saavutada omaenese abiga. See meenutab juba pelagianistlikke vaateid, mille vastu kirikuisa Augustinus võitles tagajärjekalt.

Seepärast kujunes jutlus kirikus ratsionalismiajal kuivaks, igavaks moraalijutluseks, kus „unekupjad" pidid sageli kirikulisi uinakust äratama. Kirikulaulud kujunesid kuivaks, sisult pealiskaudseks, taotledes peamiselt moraalitsemise eesmärke.

Ratsionalismi „reformid“

Kahjuks ei lepitud ainult ratsionalismiaja produktsioonidega, vaid muudeti ümber isegi Lutheri ja Paul Gerhardti sügavasisulisi kirikulaule, mis olid seni evangeelse kiriku ehteks ja krooniks. Üks ratsionalistlik luuletaja andis välja a. 1758 ühe sellise „parandatud“ lauluraamatu, kust olid kõrvaldatud kõik piiblilikud usumõisted, nagu patukahetsus, pühitsemine, igavene elu, Kristus, Jumal jt.; nende asemele olid paigutatud uued mõisted: enese parandamine, kõlbeline jõud paranemiseks, parem maailm, voorus, inimeste sõber, jumalus jne.

Ka meieisa-palve „parandati“ vastavalt ajavaimule.

Näiteks kõlas meieisa-palve ratsionalismiajal „parandatud kujul“ järgmiselt:

Kõige kõrgem isa! Sinu austamine olgu meil üle kõige. Sinu suur valgustusasutis Jeesuse läbi levigu ikka aulisemalt ja laiemalt. Voorus elagu juba siin kui ka taevas. Hoolsuse juures anna meile leiba! Lepituse juures armu! Alatute võitluste eest kaitse meid! Viimaks lase kõik kurjus lõppeda! Üle kõige võimas, tark, hea oled Sina, — ole igavesti meie lootus!“

Nõnda oli ratsionalismiajal kirik oma kantsleilt jaganud rahvale praktilisi elukogemusi ja teadmisi enam kui kunagi varem. Lastekasvatus, põllutöö, majandus, karjandus, tervishoid — kõik leidsid käsitlemist kirikukantslist. Kuid kunagi varem ega hiljem pole tuntud evangeelses kirikus sellist puudust elava jumalasõna järele kui ratsionalismiajal. Viimaks pidi saabuma aeg, kus kirikus jälle aukohale seati evangeelium ristilöödud Õnnistegijast ja patuste lunastajast Jeesusest Kristusest.

§ 17. Kirjanduslik klassitsism.

Saksa teoloogid-ratsionalistid

Nagu eelpool mainitud, läbistas ratsionalism ka saksa teoloogia. Tähtsamaid ratsionalismiaja teolooge Saksamaal olid Johan Salomo Semler († 1791), Hermann Samuel Reimarus († 1768) ja Gotthold Ephraim Lessing († 1781).

S e m l e r püüdis teravalt eraldada teoloogiat religioonist, et sel viisil säilitada teaduse vaba are-

nemist, ilma et see tarvitseks olla usuga seoses. Suhtus valju kriitikaga piiblisse.

Reimarus pooldas inglise deistide vaateid. Ta väitis, et kõik, millel piiblis puudub ühendus filosoofia ja moraaliga, on hädaohtlik moraalile ning põhineb pettusel.

Nii näiteks seletas Reimarus usku Kristuse ülestõusmisse vaid oletusega, et jüngrid varastasid hauast Jeesuse ihu ja kuulutasid avalikkusele, et ta on üles tõusnud. Ka eitas ta täielikult igasugust jumala ilmutust kui imet.

Lessing oli oma kirjas „Fragmendid...“ arvustavalt suhtunud Reimaruse vaateisse, mistõttu pidi kannatama Reimaruse mõtteosaliste rünnakuid. Oma hilisemas teoses „Inimsoo kasvatus“ õpetas Lessing tundma religiooni jumalikku ürgpõhjust. Sellise ilmutusreligiooni (judaism — alamaste, kristlus — kõrgem aste) kaudu kasvatab jumal inimsugu. Oma mõistukõnes „Nathan Tark“ ta väitis, et ükski religioon pole ilmutuseta; seepärast ratsionalism oli tõuganud hulga inimesi täielikku uskmatusse, kes ei leidnud rahuldust külmas mõistuseusus.

Kuid XIX sajandi algul (1806—1813) tekkis evangeelses kirikus uus usuline ärkamine ja usulise elu taassüvenemine.

Ratsionalismi vastased

Juba varemalt oli leidunud kindlaid usumehi, kes jäid truuks vanadele piiblilikele tõdedele ning võitlesid julgelt ratsionalismi tardunud õpetuse vastu. Neist mainitagu sügava usuga Caspar Lavater'it († 1801), vaga Mathias Claudius't († 1815), Hamann'i († 1788) ja Jung-Stilling'it († 1817), kes oma kirjade abil püüdsid äratada kaasaegseis elavat armastust Kristuse vastu. Kuid neil meestel puudusid nimetamisväärsed tulemused. Ratsionalismiajastu võimutsemine leidis XVIII sajandi lõpul korraga mitu vastasvoolu.

Kirjanduslik klassitsism

Ajaliselt on neist vanim nn. kirjanduslik klassitsism, mida esindavad kirjanikud ja luuletajad: usuteadlane Johannes Gottfried Herder († 1803), Johann Wolfgang Goethe († 1832) ja Friedrich Schiller († 1805).

Herder oli kindral-superintendent Weimaris, hiljem Riias kooliõpetaja. Sügavasti vaimustatud piibli ja klassikalise vana-aja austaja, juhtis ta oma

teoseis luulelise iluga inimeste tähelepanu pühakirja ilusamaile kohtadele, eriti psalmides; sellega valmistas ta inimesi ette piibli paremale mõistmisele ja hinnangule. Ta väitis, et kristlus pole mingi paljas moraaliõpetus, vaid elujõud Jeesuses Kristuses, mis inimkonda harib ja edasi viib.

Herder kõrvaldas tarvitamiselt ratsionalistide „parandatud" vesistatud lauluraamatu, võttes tarvitusele vanad armsad, usuliselt sügavasisulised laulud.

Ka Goethe on sügavasti mõjutatud antiikmaailma luulest ja kunstist, mis läbistab tema loomingu teist perioodi. Goethe ja Schiller on mõlemad tolle aja inimestena küll kiriku ja ristiusu suhtes ükskõiksed, kuid siiski rõhutavad oma teostes kõike, mis on õilis, ilus, tõeline, tundeküllane. Nende loomingus peab külma mõistuse rõhutamine ruumi andma tundeelule. Oma elu teisel poolel on Goethe hakanud hindama kristlikku religiooni ja piibli väärtust üha enam, kui ta tunnistab: „Mida kõrgemale sajandid hariduses tõusevad, seda enam jääb piibel aluseks, millel baseerub kasvatus. Iial ei tohi me eitada kasvatust, mida piiblist oleme saanud..."

Ka kasvatusteaduses rõhutati ilutunde tähtsust. On selge, et ilutunne ja paljas mõistus ei sammu käsikäes.

Kriitiline idealism

Ajaliselt järgmine ja mõistuseajale kõige saatuslikum oli mõistusel endal põhinev vool k r i i t i l i n e i d e a l i s m. Nimetus „kriitiline" tuleneb sellest, et ka inimmõistusse ja selle saavutustesse tuleb suhtuda kriitikaga. Küll ei ole siin mõeldud kriitikat kriitika pärast, nagu Descartes'ile kahtlus oli kahtluse pärast, vaid on mõeldud jaatavat kriitikat. Idealismiks on voolu nimetatud seepärast, et see on vastuvool ratsionalismile, kus usaldatakse piiritlematut inimmõistust, samuti ka vastuvool materialismile, kus lõppastmeis ei tunnustata mingisugust vaimu mateeria kõrval. Ei rahulduta enam küsimuse vastamisega, mis on välismaailm meie ümber, vaid tungitakse ka inimese sisemaailma ja otsitakse ühendust inimese m i n a ja loodust kandva vaimu vahel. Viimase leidmine muudab meie maailmavaate usuliseks.

§ 17. Kriitiline idealism. Immanuel Kant (1724—1804).

Immanuel Kant

Selle voolu algatajaks ja suurimaks kandjaks oli mõtteteadlane Immanuel Kant. Ta sündis Königsbergis 1724. a. Õppis seal ja sai hiljem Königsbergi ülikooli filosoofiaprofessoriks. Kogu ta elu möödus ennastsalgavas suures töös, täpses elureegeldamises ja valjus endadistsipliinis. Ta suri 1804. a. Königsbergi ülikooli ette on asetatud tema mälestusmärk. Ülikooli tiibhoones on säilitatud tema töötuba, nõnda nagu see oli tema elupäevil. Tema elutäpsuse kohta kurseerib lause: „Kui Kant läks ülikooli, siis seadsid Königsbergi kaupmehed selle järgi oma kella.“ Tema kogutööd on välja antud 12 köites v. Rosenkranz ja Schuberti poolt, viimati ka kuningliku Preisi Akadeemia poolt a. 1903.

Kant'i võitlus Wolff'i populaarfilosoofia vastu

Kant algas võitlust Wolff'i populaarfilosoofia vastu, kus inimmõistus tunnustati „loomuliku teoloogia“ ja jumala tunnetamise küllaldaseks aluseks. Tema asetas tunnetusteoreetilise küsimuse: kas inimmõistus on üldiselt piiratud või piiramata suurus? Kas mõistusel on kõigis küsimusis viimne sõna öelda, nagu õpetasid ratsionalistid, või on mõistuse kõrval veel teisi tegureid? Õieti selle ühe, kuid väga suure küsimuse vastamisele pühendab Kant kogu oma elu. Ta jaotas selleks inimmõistuse kahte ossa: 1) teoreetiline mõistus, s. o. inimese tunnetamisvõime, teaduslik mõtlemine üldiselt, välismaailma taju, ja 2) praktiline mõistus, s. o. inimese kõlbeline käitumine, normide püstitamine nii üksiku kui ühiskonna elu jaoks.

„Puhta mõistuse kriitika“ 1781. a.

A. 1781 ilmus Riias tema esimene töö „Puhta mõistuse kriitika“. See on suur katse inimese teaduslikku mõtlemist, tunnetamist kriitika alla võtta. Kant'i lähtepunktiks on inimese mina, kusjuures ta kõrvale jätab looduse ja ajaloo ning väidab, et kõik tunnetused tekivad loova eeldusega inimese vaimus. Ta teeb vahet aprioorsete ja aposterioorsete nähtuste vahel; esimesed on tingimatud, kuna teised on tingitavad. Päike on *a priori*, kuna elu, mida see maailmas esile kutsub, on *a posteriori* (õppimine — *a priori*, number — *a posteriori*). Kõiki nähtusi tuleb aga korraldada kaemusvormes, aja ja ruumi

kategooriatega. Seega seob Kant teoreetilise mõtlemise inimese kaemuse ja kogemustega, püstitades lause: *Das Ding an sich ist unerkennbar, das Ding für uns ist erkennbar.*

Selle teosega on Kant jõudnud negatiivsete tulemusteni inimese teoreetilise mõtlemise suhtes. Nüüd astub ta julgelt vastu kõigile jumala olemasolu teoreetilisile tõestusile, vaieldes kosmoloogilise, ontoloogilise ja teleoloogilise tõestuse vastu. Olulisem on aga veel see, et ta astub vastu nüüd ka „loomulikule teoloogiale", mille oli püstitanud ratsionalism.

„Praktilise mõistuse kriitika" 1788. a.

A. 1788 ilmus ta teine töö „Praktilise mõistuse kriitika", kus ta käsitleb inimese kõlbelist teadvust ja jõuab ise jumala olemasolu kõlbelisele tõestamisele, kuna ta lähtub kõlblusseadusest. Ta püstitab küsimuse: miks inimene elab kõlbeliselt?, ja vastab siis: inimene ei ela kõlbeliselt eesmärgi pärast, ka mitte välise võimu ega autoriteedi pärast, vaid inimene elab kõlbeliselt seepärast, et inimeses on olemas absoluutne kõlbelise teadvus, mis on sõltumatu kalduvusist, kohustusist, iseloomu omapärasuset, sõltumatu isegi jumalast. Inimene on muide täiesti vaba, aga on seotud kõlbelise seadusega oma rinnas.

Kategoorilise imperatiiv

Seda nimetab Kant kategooriliseks imperatiiviks, mis nõuab vastupanematult alistumist. Sellest kõlbelisest seadusest järgneb inimese tahte autonoomia. Kant'i on õigusega nimetatud tahteinimeseks. Tema õpetas: kohustuse täitmine on voorus; vooruste hulgale peab vastama õnnelikkuse hulk, nii et vooruse ja õnnelikkuse kokkulangemine ongi ülim hüve (*summum bonum*). Et aga siin ses elus peagu kunagi voorus ja õnnelikkus täiesti ühte ei lange, siis tuleb selleks postuleerida sealpoolses, kus võib tulla nähtavale täielik harmoonia. Selleks vajab Kant jumala mõistet, et samastada vooruse ja õnnelikkuse mõisteid.

Kolm praktilise mõistuse postulaati

Seega tuletab ta oma kolm kuulsat praktilise mõistuse postulaati: vooruse, hinge surematuse ja jumala mõiste. Olgu ainult tähendatud, et jumal on Kant'ile puht-sealpoolne; siinpoolsuse jaoks on ainult kõlblusseadus; religioon on ainult moraalne teadvus. Kohustuste täitmine on Kant'ile jumalariik.

Ühte on aga Kant ilusasti tõestanud — et sinna, kuhu ei küüni igakord inimese mõtlemine, võib teda

viia tegelik kõlbeline elu, kust Kant tuletab ka oma kuulsa moraalse jumala tõestuse.

Inimese kõlbelise käitumise jaoks pakub Kant oma „Kommete metafüüsikas" kolm tegutsemisvormi. Ta õpetab: 1) et kategooriline imperatiiv on ainuke ja tingimatu, siis tegele ainult niisuguste maksumite järgi, mille alusel sa võid tahta, et sinu tegutsemine võib olla üldiseks seaduseks; 2) tegutse nõnda, et sinu tegutsemise maksumid sinu tahte läbi võivad olla üldiseks loodusseaduseks; — ja neist tuleneva praktilise imperatiivi ta väljendab järgmiselt: 3) tegutse nõnda, et sa näed inimsust nii enda isikus kui ka igas teises isikus kui otstarvet enda ette, mitte aga kui vahendit.

On pöördelise tähtsusega, et Kant just Prantsuse revolutsiooni lahtipuhkemisel kõlbelise seaduse pühadust õpetas ja kaitses. Järglased on edukalt töötanud nii mõtteteaduse kui usuteaduse alal. Mõtteteaduse alal jälgiti edasi tema mina-idealismi, nii Jacob'i, Fichte ja Schelling'i poolt. Usuteaduses arendati aga edasi tema kõlbelisi mõisteid, nagu see nähtavale tuli võitluses *rationalismus vulgaris*'e ja supranaturalismi vahel. Kant'i teene on suur, et mõistus pidi ruumi andma inimese tahtele, hiljem ka inimese tunnete paremale osale.

Usuline romantika

Ajaliselt hilisem ratsionalismi vastandvool on usuline romantika. Nimetus „usuline" tuleneb sellest, et selles voolus erilist rõhutamist leiab tunde joon, millega ligidalt seotakse, vahetevahel isegi samastatakse usku. Romantikaks nimetatakse seda voolu seepärast, et ka see oli algul puhtkirjanduslik, kuid leidis hiljem käsitlemist usuteaduses, eriti just katoliku kirikus. Selle voolu religioon on panteistlik, müstiline, kaldub tugevasti sisemuse rõhutamisele, ülistades keskaegset vagadusetunnet.

§ 18. Usuline romantika. Friedrich E. D. Schleiermacher (1768—1834). Uneeritud kirik.

Schleiermacheri elulugu

Selle voolu nimekamaks esindajaks on möödunud sajandi suurim usuteadlane Friedrich Ernst Daniel Schleiermacher. Ainult oma nooremas eas on ta usulise romantika esindaja, kuna küpsemas eas ta on sügavaim tundeteoloog, kelle nimega

nii ligidalt on seotud tundeteoloogia. Ta sündis Breslaus 21. novembril 1768. a. reformitud usu sõjaväejutlustaja pojana. Õppis vennastekoguduse seminarides Nieskys ja Barbys, mis mõjus temasse nõnda, et ta ennast hiljem sageli nimetas „kõrge astme herrnhuutlaseks". Usulised kahtlused elas läbi Halle ülikoolis, kus tol korral valitses ratsionalism. Viimane ei suutnud teda üldse köita. Mis aga teda sellest ajast mõjutas, oli tutvumine Kant'i teostega. Siis oli ta kodukooliõpetajaks krahv Dohna perekonnas ja hiljem ühe haigla jutlustajaks Berliinis. Sel ajal tõlkis ta Platoni teoseid, kust ta omandas teatud müstilis-romantilise joone, milleks tal aga varem oli palju eeldusi.

„Kõned religiooni üle..."

XVIII ja XIX sajandi vahetusel a. 1799 andis ta anonüümselt välja „Kõned religiooni üle haritlasile, eriti neile, kes usku põlgavad". Selles teoses esineb ta usuline romantika. Mis puutub ta edasisse elukäiku, siis olgu teada, et 1804. a. ta sai Halle ülikooli professoriks, kust 1809. a. tuli Berliini kirikuõpetajaks ja sai ühtlasi 1810. a. uuesti asutatud ülikooli üheks nimekamaks professoriks, olles kaasaegne mõtteteadlase Hegeliga. Tema tähtsaim töö „Ristiusu-õpetus evangeeliumikiriku põhialuste järgi" ilmus 1821. a., Melanchthoni kuulsa teose „*Loci communes*" 300. mälestusaastal. Schleiermacher suri 12. veebr. 1834. a.

Et tutvuda noore Schleiermacheri mõttemaailmaga, olgu lubatud pilku heita tema kõnedele religiooni üle.

„Apoloogia"

Esimese kõne pealkirjaks on „Apoloogia", usu kaitsmine usupõlgajate vastu. Eriti tahab ta usku kaitsta ratsionalismi ja isegi Kant'i moralismi eest. Ta ei lepi tolleaegsete nimetustega „mõistuspärane ristiusk", „loomulik usk" jne.

Religiooni olu

Ta võtab teises kõnes vaatluse alla religiooni olu ja lähtub esmalt eitavast seisukohast, et usund ei ole metafüüsika, mille all ta mõistab kõiki teoreetilisi teadusi; usund ei ole moraal, mille all ta mõistab kõlbelise tegutsemise normi; samuti väidab ta, et usund ei ole ka teaduse ja kõlbluse segu. Ta tahab kindlalt piiritleda teaduse, kõlbluse ja usu vahesid. Selleks võtab ta tarvitusele mõiste „universum", mille all ta mõistab mitte üksnes taevalaotust ja maailma-

ruumi, vaid kõike olemist, loodust ja ajalugu. Ta väidab, et mõtlemisega universumit põhjendada ja seletada on teaduse ülesanne, praktiliselt seda universumit kasutada, mõjutada, parandada on aga kõlbluse ülesanne; selle universumi kaemust ja tunnet ta nimetab religiooniks. Inimene on tema järgi passiivne ja aktiviseeritakse ainult usulise tunde kaudu. Usund on eriline provints inimese meelelaadis, selle tekkimine jääb saladuseks. See elamus ei lase end kirjeldada; iga keeleline väljend jääb ainult kahvatuks kujutluseks selle kohta. Universumi mõiste on olnud raskuseks paljudele, kuna Schleiermacher hilisemais väljaandeis on tarvitanud paralleelidena „jumal" ja „universum". „Ilmutus" on temale uus universumi vaatlus, „ime" on nimetus neile tõsiasjadele, mida avastab üksnes usuline olemus; „dogma" on usulise elamuse formulatsioon suurte usuliste isikute poolt.

Kasvatatavus usule

Kolmandas kõnes ta käsitleb kasvatatavust usule. Tema arvates on parimaks kasvatusvahendiks enesevaatlus, maailmavaatlus ja kunstimeel; eriti rõhutab ta viimast, millest jällegi ilmneb tema kaldumine romantikasse.

Kirik

Neljandas kõnes ta käsitleb kirikut. Ta püüab vahet teha nähtavate kirikute ja kiriku idee vahel. Eriti peab ta väärtuslikuks viimast. Ta süüdistab riiki, kes kirikut tahab muuta kasvatusasutiseks, et kasvatada riigile kõlbelisi kodanikke.

Usundid

Viiendas kõnes ta käsitleb usundeid. Usundite iseloomuks on, et nad algavad ajaloolise tõsiasjaga ja keskenduvad ühele tsentraalsele mõttele. Sääraseks mõtteks ristiusus on lunastus, mis on toodud vahendaja kaudu.

Väga iseloomustav on kogu kõnedele, et Schleiermacher ei tarvita Jeesuse Kristuse nime. Kuna ta oli vaimustatud Spinoza vaateist, siis on talle ette heidetud panteismi, mis noore Schleiermacheri suhtes on osaliselt õigustatud.

Täielik usuline küpsus esineb aga tema õpetuse süsteemis, kus ta otseselt ütleb, et ristiusus on kõik keskendatud Naatsareti Jeesuse poolt toodud lunastusele. Jeesus Kristus on temale ürgkujuline inimene, kelles asus täielik jumalateadvus ja kelle kaudu me teadlikuks saame absoluutse sõltuvuse tundest

jumalast. Vaga eneseteadvus ja jumalateadvus on ta õpetuse kandvamad mõisted.

Schleiermacher sai XIX sajandi usuteaduse kandvaks kujuks. Järgnevad voolud on enamikus kõik temast mõjutatud.

Unioon Preisi ev. luteri usu ja reformitud kiriku vahel

Schleiermacheri mõjul ja Preisi kuninga Friedrich Wilhelm III algatusel toimus Preisimaal 1817. a. reformatsiooni 300. aastapäeva mälestuseks reformitud ja ev. luteri usu kiriku unioon, mis hakkas kehtima 31. oktoobril.

Nimelt oli omaaegne Preisi kuningas Johannes Sigismund a. 1613 siirdunud ev. luteri usust kalvinismi, vaatamata sellele, et rõhuv enamik tema riigi alamaist kuulus ev. lut. usu kirikusse.

Nüüd püüdis kuningas Friedrich Wilhelm III oma riigis mõlemaid protestantlikke kirikuid ühendada üheks evangeelseks kirikuks, kus õhtusöömaaja küsimuses igale inimesele jääb südametunnistusevabadus armulaua-ande vastu võtta kas evang. luteriusulises või kalvinistlikus mõttes. Sealjuures ei nõutud kummaltki poolelt erilist taganemist oma usulistest seisukohtadest. Nõnda loodeti ühendust teostada kahe kiriku vahel, mis Lutheril ja Zwinglil Marburgis 1529. a. ei õnnestunud. Kuigi peatselt teostus unioon ka Nassaus, Baieris, Kurhessenis, Badenis, Hessen-Darmstadtis ja Anhaltis, jäi siiski üks osa tõsiluterlikke kogudusi, kes ei liitunud uue, nn. uneeritud kirikuga. Osa neist rändas kolonistidena Venemaale Volga-äärseile maile. Ka säilis väike osa kalviniste, kes ei soovinud ühinemist.

§ 19. Usulahud evangeelses kirikus.

Metodistid

Rooma-katoliku kirikus võrsunud pietistliku liikumise — jansenismi ja kvietismi olid hävitanud jesuiidid. Seevastu leidis pietism reformitud ja ev. luteri usu kirikus laialdast poolehoidu ning suuri usumehi, kes armastuse ja elava usuga rakendasid kõikjal tegelikku ellu pietismi õilsaid, praktilise kristluse põhimõtteid.

Kuna pietism eriti avaldas oma mõju ev. luteri usu kirikus suurte usumeeste Speneri, Francke, Zinzendorfi, Spangenbergi jt. kaudu, levis sellise vaga-

duse-liikumise mõju ka Inglismaal, peamiselt anglikaani kirikus nn. metodismina.

Inglismaa pietismi rajajaiks olid vennad John († 1791) ja Charles Wesley'd († 1788), kes üliõpilasina asutasid Oxfordis ringikese, mis koosnes peamiselt ärganud, pöördunud inimesist. Sellise usklike ringkonna sihiks oli ligimesearmastus, kodututе laste, haigete, õnnetute ja taasvabanenud vangide hoolekanne.

Kes soovis täisõigusliku liikmena sellesse osadusse kuuluda, pidi olema maailmast pöördunud. Pöördumine pidi omama mitmesuguseid väliseid tunnuseid, nagu nutt, õhkamine, hõiskamine jne.

Sellise kindlaks määratud meetodi tõttu pöördumisel hakati neid pilkeks nimetama „metodistideks". Liikumine kasvas võimsalt, eriti mõjuka äratusjutlustaja George Whitefield'i õhutusel, omades hulga tunnistajaid Inglis- ja Šotimaal ning Põhja-Ameerikas.

Suured teened on metodistidel paganamisjonitöös, piiblite levitamisel ja võitluses orjakauplemise ning alkoholi vastu. Praegu arvatakse metodistide arvu umbes 18 miljoni peale. Nad on anglikaani kirikust lahkunud ja korraldavad koguduste elu oma organisatsiooni kindla korra järgi.

Nõnda oli Inglismaal pietistlik liikumine mõjunud separatistlikult, välja viies anglikaani kirikust hulga usklikke, sügavama usueluga inimesi, nõrgendades sellega tuimenenud riigikirikut veelgi.

Mennoniidid

Ümberristijate teokraatliku riigi hävitamise järel reformatsioonipäevil Münsteris siirdus mõõdukam osa ümberristijaid piiskop Menno Simoni juhtimisel 1535. a. paiku Hollandisse, kus organiseerusid Menno Simoni valju korra järgi. Neid nimetatakse mennoniitideks. Kristuse mäejutluse mõjul loobusid nad vandest, sõjaväe- ja riigiteenistusest. Neid ristiti mitte varemalt kui 14 a. vanuselt. Valjult maailmast lahutatuna elasid nad sügavat usuliskõlbelist elu nagu „tõelised pühakud". Nende usuja mõttekaaslasi leidub Põhja-Ameerikas, Hollandis ja paiguti vähesel arvul ka Saksamaal.

Baptistid

Inglismaal kujundasid baptistid juba XVII sajandil independentidest iseseisva organisatsiooni. Nad pooldasid koguduse täielikku sõltumatust iga-

sugusest üldisest kiriklikust korraldusest; samuti nõudsid nad riigist lahutust. Ka loobusid nad kindlaks määratud jumalateenistuse-korrast ja erilisest jutlustajaametist. Iga mees ja naine, kes tundis end „vaimust juhituna", võis kõnelda koguduse koosolekul. Nõuti täiskasvanute ristimist, mis olevat ainuke piiblilik ristimine Mark. 16, 16 alusel *). Nad tunnustasid täiesti pühakirja autoriteeti oma elu ja õpetuse alusena.

Baptistid omavad suuri teeneid sise- ja välismisjonitöös. Nad levisid peamiselt Põhja-Ameerikas, kus neid tänini leidub kõige rohkemaarvuliselt. Läinud sajandil hakkas neid vähesel arvul levima ka Euroopas: Saksamaal (1834), Taanis (1839), Hollandis (1846), Rootsis (1847), Poolas (1850) ja mujal.

Nende koguarvu arvati 1926. a. umbes 10 miljoni peale, millisest arvust on Põhja-Ameerikas üle 8 miljoni, kuna ülejäänud osa jaguneb teiste maailmajagude vahel; sellest jääb väike osa ka Euroopa arvele. Baptismi peakantsiks oli ja on ikkagi Põhja-Ameerika.

Kveekerid Inglise revolutsiooni ajal tõusis rahva keskelt võimas äratusjutlustaja, keegi kingsepp George Fox († 1691). Tema pooldajad nimetasid endid „Sõprade seltsiks" (*Society of friends*). Nende vastased nimetasid neid kveekeriteks, s. o. värisejaiks. Neid kiusati Inglismaal taga. Nad siirdusid siis William Penn'i juhatusel Ameerikasse, asutasid Pennsylvania (= Penn'i laas) osariigi, milles teostati piiramatu usuvabadus. Nad tunnistavad jumalikku ilmutust Püha Vaimu läbi. Kuulutatakse seda, mida Vaim ütleb. Nad loobusid kirikust, kindlast jumalateenistuse korrast ja sakramentidest ning põlgasid igasuguseid maailma lõbustusi. Kveekerid ei paljasta pead teisi tervitades või kõnetades ja sinatavad vahet tegemata kõiki inimesi. Ameerikas leidub neid rohkem, Saksamaal õige vähesel arvul. Nende kogudused paistavad silma eriti armastustöö poolest.

Irvinglased Irvinglaste ehk „katoliku-apostliku usuühingu" asutajaks oli Londonis šoti äratusjutlus-

*) Mark. 16, 16: „Kes usub ja keda ristitakse, see peab õndsaks saama!"

taja Edward Irving († 1834). Ta jutlustas veendumusega, et Kristuse taastulemine on ligidal, ja tahtis restaureerida apostlite ajastu kirikut. Selleks seadis ta koguduses ametisse apostlid, prohvetid, piiskopid, presbüterid ja diakonid. Ka taaselustati usku, nagu omaksid apostlid erilisi vaimuandeid, näit. keelte rääkimist, prohvetlikke ennustusi, haigete tervistamisi jm.

Väliselt on irvinglaste jumalateenistus esinduslik, vaatamisväärne ja nende kirikud suurejooneliselt kaunistatud.

Nad levisid peamiselt Ameerikas; Inglismaal ja Saksamaal aga vähesel arvul. Uusi koguduseliikmeid enam vastu ei võeta, sest „Issand on suu kinni pannud, armuaeg on möödas". Nendeusulised veendumused on ka praegu seoses viimsepäeva ootamisega.

Päästearmee

Päästearmee (*Salvation army*) on asutanud William Booth (a. 1865), mis on tegelikult välja kasvanud metodismist. Oma korralduselt see meenutab sõjaväelist organisatsiooni, kus mehed ja naised kannavad vormiriideid ning neid käsutavad ohvitserid ja kindralid. Orkestriga ja trummide põristamisega püüavad nad meelitada uulitsailt patuseid oma palvekoosolekuile, kus neid püütakse pöördumisele viia.

Liikumine sai alguse Londonis. Nüüd on nende tegevus levinud kõigis mais. Eriti on neil suured teened vaeste kui ka kodututе inimeste abistamisel.

Mormoonid

Mormoonid ehk viimsepäeva pühakud on levinud Ameerikas Utahi osariigis Soolajärve ümbruses. Oma vaateilt nad sarnlevad ümberristijatega, oodates Issanda peatset taastulemist.

Liikumise asutaja oli Joseph Smith († 1844), kes mitmete visioonide põhjal a. 1830 andis välja „Mormoonide raamatu", paksuselt umbes pool Vanast Testamendist. Arvuliselt on mormoone Ameerikas umb. 500 000; Saksamaal leidub neid 3000 ümber, mujal riikides palju vähem.

Tõsised piibliuurijad

Selle liikumise alustajaks oli Pennsylvania kaupmees Charles Russel († 1916), kelle vaate järgi piibel sisaldab teatava maailmaplaani. Jumaliku maailmakava keskuseks on 1000-aastane rahuriik. Piibel on ettekuulutus tähendatud õndsus-

riigist. Rahuriigi kuulutuse liikumine algas Ameerika Ühendriikides a. 1874 paiku. Kümme aastat hiljem (a. 1884) asutas Russel „Vahitorni piibli ja traktaatideseltsi" asukohaga Brooklynis. See 1000-aastane rahuriik arvati tulevat kord 1914., kord 1925. a. Nüüd aga olevat see „edasi lükatud" 1980. aastani.

Nad püsivad arvamisel, et kristlikus kirikus on kõige enam silmakirjalikkust, milles olevat süüdi peamiselt vaimulik seisus. Nad olevat kohustatud paljastama kiriku pahesid. Nende õpetusest võiks nimetada järgmist: 1. Piibel on ainult 1000-aastase riigi tuleku ja õnnistuse ennustamine; 2. Jeesus on vaid ülim ingel, kes on loodud ja määratud Jumala asemikuks maa peal; 3. kolmainust eitatakse; 4. inimhing satub pärast surma teadvuseta olekusse; 5. jumalariiki kujutletakse endale poliitilis-maise valitsusena. Organiseeritud kristlaskond, riigijuhid ja tegelased olevat nende arvates saatana valitsuse all. Ka Rahvasteliidu isa olevat kurat-saatan, Briti riik ta ema ja teised rahvad ta ämmad.

Oma vaateid nad levitasid raadio ja kirjanduse kaudu. Eestis keelas Vabariigi Valitsus 1934. a. sellise riiklikku ühiskonda eitava nihilistliku propaganda ära; sama oli juba varem sündinud Rootsis ja Soomes. Eestis leidub selliseid mõtteosalisi umbes 30 isikut, keda juhib šotlane M. Baxter.

§ 20. Kultus uuema aja ev. luteri usu kirikus.

Hooned. Barokkstiil

Varsti pärast 30-aastast sõda hakati katoliku kirikute ehitamisel tarvitama nn. barokkstiili, mis oli tegelikult renessanss-stiili edasiarendamine.

Aastad 1650—1680 olid barokkstiili väljakujunemiseks, kuna aastaid 1680—1715 võiksime nimetada selle ehitusstiili õitsenguajaks.

Barokstiil ei kujuta enesest mingisugust ruumalade ümberkujundamist, vaid ainult olemasolevate vormide kaunistamist ja väljaehtimist; seega on see ainult puhtdekoratiivne stiil. Selle ehitusstiili tunnuseina mainitagu müüridest esilekerkivaid ümmargusi või teravaid võlve ning kõrgeid, kaugeleulatuvaid simsse; samuti on rikkalike figuuridega kaunistatud portaale ja aknaid ning müürides säilitatud

õõnsusis ja niššides asetsevad kujud. Kiriku seesmuses paeluvad vaataja silmi laemaalingud, mis kujutavad harilikult ingleid ja taevaliste hulki.

Kõige esimesena võtsid selle ehitusstiili tarvitusele jesuiidid. Tähtsamaid barokk-kirikuid on Salzburgi toomkirik ja Leipzigi Johannese kirik.

Barokk-stiilis toomkirik Fuldas (ehit. 1704.—1712. a.).

Rokokoostiil

Kuningas Louis XIV (1643—1715) ajastul kujunes Prantsusmaal barokkstiilile kaunis lähedaseks rokokoostiil, mis oli samuti puhtdekoratiivne stiil. Viimase õitseaeg kestis a. 1725—1770.

Kuulsamaid sellelaadilisi kirikuid on Peetri kirik Mainzis ja 14 pühaku kirik Banzis. Eelmainitud ehitusstiile hakkasid peagi kasutama ka protestandid, muidugi kohandades ruumalaliselt neid evangeelse jumalateenistuse tarvetega.

Samal ajal hakati ehitama nn. saalkirikuid, mille sisemuseks oli saalitaoline ruum, ümbritsetud koridoriga. Veel võiks mainida ristikujulisi kirikuid, mida armastatakse püstitada veel tänini; sellise ristikujulise kiriku tsentrumile püstitatakse kuppel, mis eriti kaunistavalt annab jumalakojale suurejoonelise ilme ja kuju. Läinud sajandi 40. aastate paiku võeti uuesti tarvitusele ka gooti stiil.

Vaatamata neile eelpool mainitud mitmesuguseile ehitusviisidele pole protestantlikus kirikus välja kujunenud eriliselt kindlat ehitusstiili. Ehitatakse ikkagi kirikuid selle järgi, milliseid nõudeid esitavad kohapealsed kogudused oma eluliste vajadustega ning kuidas nõuab seda linna või linnaosade arhitektooniline stiiliühtlus.

Vaatamata sellisele stiili ebaühtlusele on uuemal ajal püstitatud imekauneid ja väärikaid evangeelseid kirikuid, mis küllalt ka mõjuvalt sisendavad kirikulistesse palvemeeleolu ning osadustunnet Jumalaga.

Jumalateenistuse ajad

M. Luther oli kõrvaldanud hulga katoliiklikke kirikupühi, mis olid mõeldud peamiselt Neitsi Maria ja pühakute austamiseks ning mälestuseks.

Nende ärakaotatud pühade asemele võttis evangeelne kirik tarvitusele uusi tähtpäevi, mida hakati pühitsema kirikupühadena.

Kõigepealt u s u p u h a s t u s p ü h a, mis 30-aastase sõja ajal oli vahepeal ununenud, võeti uuesti tarvitusele a. 1667 alates. Seda pühitsetakse kõigis ev. lut. usu mais 31. oktoobril või sellele järgneval nädalapäeval Wittenbergis aset leidnud sündmuste mälestamiseks.

L õ i k u s e t ä n u p ü h a hakati pidama 1850. a. alates; meie kodumaa kirikus on see kindlaks määratud oktoobrikuu teisele pühapäevale.

P a l v e- ehk p a t u k a h e t s e m i s p ä e v on välja kasvanud eriliselt raskeist aegadest, mis kogudust juhib otsima Jumalalt halastust, andestust ja rahu sügava kahetsuse ja meeleparandamise kaudu. Saksamaa evangeelses kirikus pühitsetakse

palvepäeva 1893. a. alates. Praegu peetakse Saksamaal palvepäeva kaks korda aastas.

Meie kodumaa kirik pühitseb palvepäeva kannatamisaja esimese nädala kolmapäeval. Soome va-

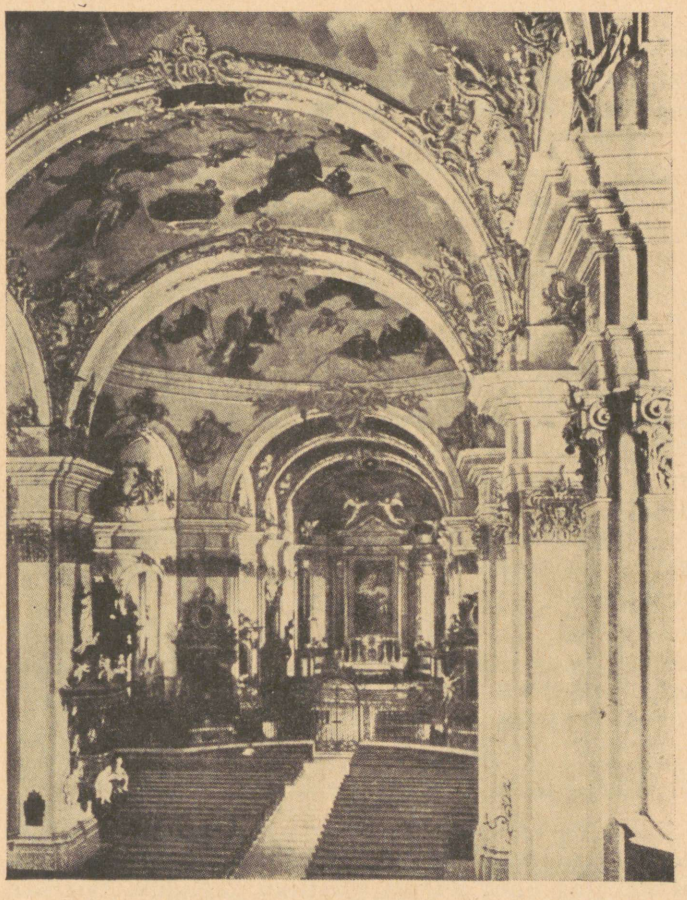

Barokk-stiilis St. Galleni kloostri kiriku sisemus (ehit. 1756.—1769. a.).

bariigi valitsus ja evangeelne kirik on tarvilikuks pidanud pühitseda isegi aastas 4 palvepäeva, arvestades selle päeva mõju ja sügavat mõtet.

Surnute mälestuspüha, mida pühitsetakse kirikuaasta viimsel pühapäeval, võeti esma-

kordselt tarvitusele Preisimaal a. 1816, mis hiljem on levinud kõigis evangeelseis mais. Surnutepühal mälestatakse surma läbi lahkunud omakseid ning tuletatakse meelde, et „Jumala rahval on veel üks hingamise aeg ees..."

Jumalateenistused

Peajumalateenistus evangeelses kirikus, mille keskuseks kujunes senise katoliikliku missa asemel rahvakeelne jutlus, elas ka hilisemail aegadel läbi teatavaid muudatusi.

Pietismiajal tõrjuti liturgiline osa peajumalateenistusel hoopis tagaplaanile. Äratusjutlused ja pikad, vabad palvused moodustasid jumalateenistuse tähtsama osa.

Ratsionalismiajastul kujunes jutlus sisult küll ümber õpetlikuks, moraliseerivaks, dotseerivaks ettekandeks, kuid liturgiale osutati endiselt vähe tähelepanu.

Kuid XIX sajandi algul ärkas usuelu taaselavnemisega ka uus arusaamine kirikumuusika ja liturgia tähtsusest jumalateenistuses, mis oma iluga oli rikastanud ja mitmekesistanud reformatsiooniaegset jumalateenistuse korda.

Usuelu süvendamiseks on reformatsiooniajastust alates tarvitusele võetud hulk kõrvaljumalateenistusi, nagu

1. p i i b l i t u n n i d, kus pühakirja loetakse ja osade kaupa seletatakse; sellised piiblitunnid algavad ja lõpevad palve ning lauluga;

2. m i s j o n i t u n n i d, milles käsitletakse paganate- ja sisemisjoni ülesandeid ning õhutatakse kristlikku kirikut armastustööle;

3. k a t e k i s m u s e t u n n i d, peamiselt noorsoo õpetamiseks, keda esimest korda armulauale võetakse ning ühes sellega kristliku koguduse täielisse osadusse;

4. l a s t e j u m a l a t e e n i s t u s e d, kus lapsi püütakse jumalasõnaga, kirikulauludega ning palve ja liturgiaga varakult viia ühendusse kirikuga.

Konfirmatsioon

Vanas kristlikus kirikus oli pärast ristimist aset leidnud salvimine ühes käte pealepanemisega, mille läbi ristitavale sai osaks Püha Vaimu and.

Sellest aktist kujunes hiljem välja iseseisev sakrament, nn. k o n f i r m a t s i o o n, mida toimetati lapse juures 7. ja 12. eluaasta vahel; selle talituse õigus oli vaid piiskopil. Ainult piiskopi isiklikul kaasabil võis kristlane rooma kiriku korra järgi saada Püha Vaimu andide osaliseks.

Luther ühes oma kaastöölistega kaotas evangeelses kirikus sellise „tühise ja ebauskliku tseremoonia", mis oli rahva silmis omandanud mingisuguse maagilise tähtsuse piiskopi kaastegevuse tõttu.

Evangeelne konfirmatsioon erineb täielikult rooma-katoliku kiriku konfirmatsioonist; see pole sakrament, vaid pühalik akt kui lahutamatu osa jumalateenistusest, kui leeriõpilasele enne jagatakse kristlikku õpetust evangeelses vaimus pühakirja ja usutunnistuse alusel, selle järel aga eespalves käte pealepanemisega õnnistatakse ta täisõiguslikuks koguduseliikmeks. Sellise evangeelse konfirmatsiooniga omab äsja õnnistatud kirikuliige õiguse osa saada Issanda armulauast, abielluda ja asutada kristlikku perekonda ning täita teiste laste juures ristivaderi kohustusi. Reformatsiooniajastul oli konfirmatsioon vaid kohati kehtivusel. Alles Speneri ajal võeti see kõikjal tarvitusele. Praegu on konfirmatsioonitalitus ev. luteri usu kiriku kogudusis armastatumaid ja pidulikumaid sündmusi.

Luther oli lihtsustanud rooma-katoliku kiriku laulatustalitust. Laulatus kujunes evangeelses kirikus vaimulikuks talituseks, kus jumalasõna alusel manitsetakse abiellujaid abielutruudusele ja -pühadusele ning selleks palutakse ühiselt Jumala abi ja õnnistust. Laulatustalitusega oli poolte vahel ühtlasi sõlmitud ka kodanlik abielu. **Laulatus**

Kui Saksamaal a. 1875 ja hiljem ka muis mais perekonnaseisu-seadusega kõigile abiellujaile tehti sunduslikuks kodanlik abiellumine, ei kaotanud laulatus evangeelses kirikus oma sisult midagi. Tsiviillepingu äralangemisega jäi laulatus ikkagi hardushetkeks, kus abiellujad tõotavad teineteisele vastastikku truudust ja armastust, milleks palutakse Jumala juhtimist ning õnnistust.

§ 21. Evangeelne kirikulaul.

Keskaegne kirikulaul

Kogu keskajal (590—1517) oli kirikulaul ladinakeelne. Laulda võis jumalateenistusel ainult preester altaril ja eriti selleks koostatud kirikukoor. Kogudus oli asetatud vaikivasse pealtvaataja ossa. Ainult hüüdega „Issand, halasta!" *(Kyrie eleison)* võis kogudus ühineda laulmiseks kooriga. Sageli kasutas kogudus seda võimalust sobival või ebasobival ajal, et laulda *Kyrie eleison*'it kirikupühil, protsessioonidel, palverännakuil kas või kümneid, isegi sadu kordi järgemööda. See oli peagu ainsaks vahendiks, mille kaudu koguduse kirikulaul säilis rahva mälestusis uusaja tulekuni. Kuigi Saksamaal keskajal tekkis kogumik rahvakeelseid jutustava sisuga vaimulikke laule piiblilugudest või pühakute legendidest, võis neid laulda siiski ainult vaimulike näidendite puhul, protsessioonidel või palverännakuil, kuid mitte kirikus jumalateenistusel.

Rahva laul kirikusse

Alles M. Luther kõrvaldas selle vea, andes rahvale võimaluse tagasi jumalateenistusest aktiivselt osa võtta. Ligi 1000 aastat pidi kogudus kirikus vaikides laulu pealt kuulama; nüüd avanes jälle võimalus Jumalat tänada ja kiita ühise koguduse- ja kirikulauluga.

Lutheri laulud

Selleks andis Luther a. 1524 välja „Kaheksa laulu raamatu", mis sisaldas 8 kirikulaulu, neist 4 Lutheri omad. Üldse on Luther luuletanud 36 kirikulaulu. Need jagunevad:

1. Tõlked keskaegseist ladinakeelseist hümnidest, nagu
   „Sind, Jumal, kiidame" — Ambrosiuse laulust *„Te Deum laudamus"*;
   „Kesket meie elu sees" — St. Galleni kloostri abti Notkeri laulust *„Media vita in morte sumus"*.
2. Muudetud vanad keskaegsed saksa vaimulikud laulud, nagu
   „Sind, Püha Vaimu, palume",
   „Kristus on meie patu eest..." jt.
3. Algupärane looming piibli aineil, nagu
   „Üks kindel linn ja varjupaik" (Psalm 46),
   „Su poole, Issand, südamest" (Psalm 130),

„Ma tulen taevast ülevalt“ (Luuka 2),
„Kui poleks Jumal meiega“ (Psalm 124).

5. Algupärased laulud vabalt valitud aineil, nagu
„Nüüd, ristirahvas, laulage“,
„Las oma sõna puhtasti“,
„Meil oma sõna kinnita“,
„Oh Jumal, vaata heldesti“ jt.

Lutheri laulude levik ja mõju

Lutheri lauludes kajastub usujõud, julgus, armastus ja sügav usaldus Jumala vastu. Uskumata kiirusega levisid need laulud rahva hulgas, neid lauldi suure vaimustusega.

Kui Braunschweigis a. 1527 kogudusele pealesunnitud katoliiklane dr. Sprengel lõpetas oma jutluse sõnadega: „Nõnda on siis selgeks saanud, et inimene võib õndsaks saada heade tegude läbi,“ tõusis kirikus üks linna kodanikke üles ja algas selge, valju häälega Lutheri laulu:

„Oh Jumal, vaata heldesti,
Sul olgu hale süda;
Kui pisut õigeid leitakse,
Meil vaestel on suur häda...“

Kogudus terves koosseisus hakkas nagu kokkuräägitult kaasa laulma. Sprengel lahkus häbiga linnast.

Neid juhtumeid oli palju, kus kogudused pealesunnitud rooma-katoliku usu vaimulikest teisiti ei vabanenud, kui et algasid jumalateenistuse või jutluse keskel korraga laulma Lutheri laule.

Lutheri laulu „Üks kindel linn ja varjupaik“ on lauldud paljudel tähtsail ajaloolisil sündmusil. Hugenotid laulsid seda laulu oma usu kinnituseks, kui pidid oma kodudest lahkuma, minnes võõrsilt uut kodu otsima. Gustav Adolfi sõdureile oli see armsaimaks lauluks ja lahingusse minekul kandvamaks seesmiseks jõuks.

Teisi reformatsiooniaegseid laulikuid

Teistest tähtsamaist reformatsiooniaegseist kirikulaulikuist nimetatagu Paul Speratus't († 1554), piiskoppi Ida-Preisimaal, kelle tuntud laul „Kõik kallis hinge õnnistus“ ilmus juba „Kaheksa laulu raamatus“, ja Nicolaus Decius't († 1529), kirikuõpetajat Stettinis, kelle laulud „Au, kiitus

olgu igavest" ja „Oh süüta Tall, oh Jeesus" on meie kirikus lauldavamaid ja levinumaid laule.

Ortodoksismiaja laulikuid

Ortodoksismiajastul tekkis ilus kogumik uusi kirikulaule. Kuigi neis puudub Lutheri vaim ja seesmine jõud, on ka sellest ajast pärit olevad laulud tänini kogudusis levinud. Arvestades tolle ajajärgu ülesandeid ja taotletavaid sihte puhta õpetuse alal, kannavad need laulud sisult kohati õpetuslikku laadi.

Selle aja tuntumaid kirikulaulikuid on Nicolaus Selnecker († 1592), kelle lauludest leidub meie lauluraamatus „Oh Jeesus, meie juurde jää" ja „Oh jäta mind Su omaks", ja Philipp Nicolai († 1608), ülemõpetaja Hamburgis, kes meie kirikulauluraamatut on rikastanud oma imekauniste lauludega „Nüüd paistab meile kaunisti" ja „Ärgake! Nii vahid hüüdvad".

Laulikud 30-a. sõja ajastul

Eri liigi vaimulikke laule moodustavad kirikulaulikud 30-aastase sõja ajal ja sellele järgnevail aastail, s. o. 1618.—1675. a. Sõjakoleduste ja vintsutuste tagajärjel kajastub tolle ajastu lauludes mõtteid ristikandmisest, selle õnnistusest, troostist, viletsusest ja Jumala abist ning ligiolekust. Sellest ajajärgust mainitagu meile tuntumate laulude autoreid, nagu

Johann Heermann († 1647), kelle sügavasisuline kannatamisaja laul „Mis oled sina, armas Jeesus, teinud?" on säilinud tänini kirikurahva seas lemmiklauluna. Teises meile tuntud laulus „Oh vaga Jumal, kes..." vihjab autor 4. salmis nähtavasti 30-aastase sõja koledusile ning 7. salmis oma peatselt liginevale elulõpule, kus ta palub, et Jeesus võtaks ta hinge enda kätte.

Johann Rist († 1667), oli kirikuõpetajaks Altona ligidal. Tema nimi esineb sageli meie kiriku lauluraamatus. Tuntumaid laule on temalt „Kui purustaja pikselöök" ja „Ärka üles, minu süda!"

Tähelepanu väärib kahtlemata ka Martin Rinkart († 1649), kirikuõpetaja Eilenburgis, kel sõjakoledusis valmis usujulge laul „Oh võtkem Jumalat", mis on tulvil tänu ja usaldust Jumala vastu. Laul olevat valminud 1637. aastal, kui Rinkart ühel aastal 4800 surnut oli maha matnud.

Sellesse ajajärku kuulub ka suurim ja sügavasisulisim ev. luteri usu kiriku laulik Paul Gerhardt (a. 1606—1676). Sündinud Gräfenhainichenis Kursaxenis, õppis ta usuteadust Wittenbergis, oli kodukooliõpetajaks ja hiljem Berliinis Püha Nikolai kiriku õpetaja. Berliinist sunniti ta valitsuse survel lahkuma, sest ta ei nõustunud vaikima usulisis küsimusis, kus oli tarvis ütelda otsustavat sõna. Olnud tükk aega ilma kohata, sai ta viimaks Lübbeni koguduse õpetajaks, kuhu jäi surmani (1676. a.).

Paul Gerhardt — suurim evangeelse kiriku laulik

Paul Gerhardt.

Paul Gerhardti eluteele langes valitsuse survel palju kannatuse varju; kuid ka sõjakoledused mõjusid, et see mees mitmest sulatusahjust läbikäinuna valmis elavale usule ja Jumala armu tundmisele.

Sellest tingituna on ja jääb Gerhardt suurimaks kirikulaulikuks, kelle loodud laulude arv ulatub 130-ni. Tema laulud ei kajasta küll mitte Lutheri seesmist vägevust ja hoogsust, kuid selle-eest elavat südameusku, vaikset ootamist Jumala ees, kindlat lapselikku usaldust ja jumalalapse kirjeldamatut rõõmu.

Mingisugune imelik, kirjeldamatu rahu asub hinge, kui lugeda selle elusaatusest vintsutatud usu-

mehe laule, mis on valminud inimsoo ajaloo pimedamal ja metsikumal ajastul, nagu „Mis vaevab Sinu südant?“, „Kes võib mind hukka mõista?“ „Kuis pean vastu võtma“, „Kuldpäikse ilu“, „Oh Jeesus, Sinu valu“, „Ma olen maa peal võõras“, „Nüüd hingvad inimesed“, „Oh palugem ja laulgem!“, „Oh vaata, inimene!“, „Eks mu kohus tänu teha“, „Mu süda, ärka üles!“ jt.

Ei jõua loetleda kõiki Paul Gerhardti laule, mis on levinud kõikjal ev. luteri usu kogudusis ja kodudes hinge kosutuseks, valu vaigistuseks ning usu kinnituseks.

Gerhardti kaasaegseid laulikuid

Gerhardti kaasaegseist võiks nimetada veel Johann Scheffler'it (varjunimega Angelus Silesius), † 1677. Ta tundis kaasa jansenismi liikumisele ja siirdus hiljem katoliku usku.

Ta on tuntud oma lauludega „Mu järel hüüab Jeesus Krist“, „Mu jõud, sind tahan armastada“, „Jeesus, tule minule“, „Arm, kes sa mind oled loonud“.

Ka Georg Neumark († 1681), bibliotekaar Weimaris, kuulub oma lauluga „Kes Jumalat nii laseb teha“ veel eelmainitud ajajärku.

Pietismiaja laulikuid

Spener oli äratanud tuimenenud kogudusis elavat usku. Nagu kogu pietism oma iseloomult, nii on ka tolle aja kirikulaulud sisult tulvil praktilist kristlust ja südamevagadust taotlevate sihtidega. Nad mõjuvad hinge kosutavalt ja usku kasvatavalt. Pietismiaja laulikud on

Joachim Neander († 1680), kirikuõpetaja Bremenis. Meie kirikus on temast säilinud laulud „Võta nüüd Issandat, vägevat kuningat kiita“ ja „Jumal, vägev valitseja“.

Johann Eusebius Schmidt († 1745), kirikuõpetaja Gotha ligidal. Tema võimas laul „Edasi, edasi, Siion, mine valguses!“ on meiegi päevil hulki vaimustanud, nagu möödunud aegadelgi.

Kuid pietismiaja laulikute suurkujuks jääb krahv Nicolaus v. Zinzendorf († 1760), vennastekoguduse asutaja. Ta looming ulatub kuni 2000 vaimuliku lauluni; suuremalt osalt on need levinud vennastekogudusis. Siiski on osa tema lauludest ka meie kirikus leidnud sooja vastuvõttu. Kes ei tunneks meil armsamaid Zinzendorfi laule „Jeesus, meie

eel", „Süda seltsiks südamele", „Kristuse vere õigus ka" jt.

4. Zinzendorfi kaasaegseist väärib veel tähelepanu Gerhard Tersteegen († 1769), kelle lauludest mõned on levinud ka meie kodudes, nagu „Ma kummardan Sind, armu vägi", „Ligidal on Jumal!" „Hõisake, taevad..." jt.

Kirikulaulud ratsionalismiajal

Ratsionalismiaeg möödus evangeelse kirikulaulu loomingus suurema viljakuseta. Nagu juba varem ratsionalismiajastut iseloomustatud, ei taotletud tollal sihte usu kasvatamiseks, vaid inimliku mõistuse ülistamiseks ja inimese maiste hüvangute soodustamiseks. Seepärast ei loonud ratsionalismiaeg kirikulaulude alal nimetamisväärset uut, vaid ainult vesistas ja „parandas" seniseid sügavaid usulise sisuga laule, kõrvaldades sealt mõisted: „Jumal, lunastus, õndsus, pattude andestus, igavene elu" jt., sealjuures pannes asemele „voorus, ilu, kohusetunne, ligimesearmastus" jne. Alles möödunud, s. t. XIX sajandi algul, kui evangeelset kirikut Saksamaal läbistas uus äratusliikumine, mille mõjud ulatusid isegi teistesse evang. luteri usu maisse, tuli selle usu elavnemise viljana nähtavale uusi sügav-usulisi laule, mis kajastasid jälle endiste aegade usku Jumalasse ja sõltuvust temast.

Tähtsamad uuspietismi laulikuist on

Uuspietismiaja laulikuid

Ernst Moritz Arndt († 1860), ajalooprofessor Bonnis. Tema lauludest on meile tuntud „Ma tean, mis mina usun", „Minge hauda kaevama", „Sa püha, kallis Jeesuke" jt.;

Karl Joh. Spitta († 1859), superintendent Hannoveris. Tema laul „Oh õnnis maja" on meil hästi tuntud;

Gustav Knack († 1878), kirikuõpetaja Berliinis. Matustel lauldakse tänini tema laulu „Las ma lähen!";

Luise Hensel († 1876) Paderbornist. Tema ilusaim õhtulaul „Väsind olen, hingata..." on paljudes perekondades lastele armsaimaks õhtupalveks enne magama uinumist.

Evangeelsete kirikulaulude tähtsus

Kõik eelmainitud kirikulaulikud on vaid enda kätte usaldatud talendiga püüdnud teenida evangeelset kirikut, rikastades meid oma usuliste tõekspidamistega, mida nad ise äraproovitud elutõena omaks

võtsid ja oma usulisest rikkusest jagasid ka oma kaasaegseile, aga samuti tõusvaile ja vajuvaile inimpõlvile.

Olles pakkunud lühikese ülevaate evangeelse kirikulaulu arengust ja kasvamisest, ei taha siinjuures ülistada laulikuid kui inimesi, vaid anda au Jumalale, kes oma Vaimu läbi lõi nõtrade inimeste kaudu selliseid usuaardeid, mis jäävad igavesti evangeelse kiriku kalleimaks ehteks.

§ 22. Praktiline kristlus: sisemisjon ja armastustöö XIX sajandil.

Evangeelne kirik — maailmale valguseks

Juba oma algaastaist alates oli evangeelne kirik saanud maailmale soolaks ja valguseks. Oli see Lutheri päevil või kurval 30-aastase sõja ajal — ikka oli evangeelne kirik pakkunud rahvale troosti ja lohutust, valgustanud ja soojendanud selleaegset õnnetut inimpõlve.

Kuid kiriku armastustöö muutus rikkamaks ja teguvõimsamaks pietismiajal (1675—1750), mis kajastas eneses kristliku elu uuenemist ja paranemist.

Esimesi vagusid evangeelse kiriku armastustöös

August Hermann Francke oli asutanud vaeslaste-varjupaiga Halles a. 1695.

Kuulus kasvatusteadlane Joh. Heinrich Pestalozzi asutas Šveitsis Burgdorfis kasvatusasutuse a. 1798.

Johann Friedrich Oberlin († 1826) töötas 60 aastat väsimatult oma koguduses Elsassis, rajades eeskujuliku vaeste-hoolekande ja väikelaste kooli.

Veel võiksime nimetada Johannes Falk'i († 1826), kes asutas Weimari lähedal päästemaja neile lastele, kes Prantsuse sõjas olid kaotanud oma isad.

Falk sündis Danzigis a. 1768 vaeste vanemate lapsena. Tema kodulinn võimaldas andekale noormehele omandada haridust Halle ülikoolis, kus ta õppis usuteadust.

Tööpõllule asumisel külastas ta enne oma kodulinna, et tänada oma heategijaid. Lahkumisel ütles üks raehärradest: „Johannes, sa oled meie võlglane. Sa pead selle võla tasuma! Ära unusta, et sa olid

vaene poiss! Ja kui üks vaene laps sinu uksele koputab, siis mõtle, et meie, hallipäised Danzigi raehärrad, koputame sinu uksele; ära aja neid ukselt minema!"

Asunud oma tööpõllule, tuli ta Prantsuse sõja keerises õnnetuid põgenikke abistama. Kui ta a. 1813 ühe lahingu järel Leipzigi all nägi suure hulga vaesestunud, kodutuid lapsi, kes näljaseina ja järelevalveta hulkusid linnast linna, siis meenus Falkile Danzigi raehärrade soov. Ta asutas organisatsiooni Sõprade Selts Hädas, kes hakkas orbe koguma ja hooldama. Esialgu õnnestus tal neid paigutada korralikesse perekonnisse täielikule ülalpidamisele. Kõigile hoolealuseile korraldas ta järjekindlalt pühapäevakooli. Peagi õnnestus tal Sõprade Seltsi kaasabil püstitada oma maja, kus leidsid varjupaika kõik kodutud noored. Viimased aitasid ise ehitustöil kaasa. Asutusele anti nimeks „Lutheri hoone".

Weimari kalmistul, kuhu on maetud Goethe ja Schiller, puhkavad ka suure töömehe Falk'i maised jäänused põliste roheliste pärnade all, kuid mälestus temast elab edasi.

Kõik eelmainitud mehed on ainult teerajajaiks sisemisjonitööle, mis XIX sajandi keskpaiku puhkes üha enam õitsele, rikastades oma õnnistusega kogu evangeelse kirikut armastust, tööd ja usku.

Francke, Pestalozzi, Oberlini ja Falk'i tegutsemine armastustöö alal kandis juhuslikku laadi.

Johann Hinrich Wichern — sisemisjoni isa

Päriselt sisemisjoni rajajaks oli Johann Hinrich Wichern, keda nimetatakse õigustatult sisemisjoni isaks.

Johann Hinrich Wichern sündis a. 1808 Hamburgis notari pojana. Kaotanud varakult oma isa, pidi ta juba 15-aastaselt perekonda hooldama. Sealjuures püüdis ta ise edasi õppida. Berliinis õppiski ta usuteadust. Juba siin õppis ta tundma kõrgemast soost usklikke inimesi, kes osutasid suurt inimsõbralikkust vaeste ja õnnetute abistamisel.

Prooviaastale määrati ta oma kodulinna Hamburgi, kus Wicherni hooleks jäi peamiselt pühapäevakooli korraldamise töö. Oma kaastöölistega hakkas ta külastama pühapäevakoolist osavõtjate kodu-

sid. Kohutav pilt avanes Wichernile ja ta kaaslasile: kisendav vaesus, jumalatus, usulis-kõlbelise elu langus, rõvedad kõned — kõik see mõjus laste hingesse mahakiskuvalt, lagastavalt, vaatamata sellele, mida nad õppisid pühapäevakoolis. Oli tarvis lapsi eraldada selliseist õudseist ümbruskonna mõjudest. Kuid kuhu neid panna?

Hinrich Wichern.

„Kare maja“ Selleks annetas üks jõukam Hamburgi kodanik ühe väikese majakese eeslinnas, kuhu Wichern 1833. a. asus elama oma ema ja kolme ulaka poisiga. Sama aasta lõpul oli majas juba 12 poissi. Varsti asus sinna elama veel teisi Wicherni mõttekaaslasi, kes olid ühinenud seltsiks kindla eesmärgiga, et kasvatada ulakaist, halbade elukommetega lastest väärtuslikke kristliku meelega inimesi. Seda maja hakati nimetama „Karedaks majaks“. Peagi kujunes „Kareda maja“ ümbruses päästeküla, kus lapsed said kasvatuse sõbralikes ja usklikes perekonnis. Perekonnaisadeks olid peamiselt Wicherni pühapäevakooli töökaaslased, kes laste päästeseltsi liikmeina olid asunud elama „Kareda maja“ ligidusse.

Laste päästeasutisega seoses kujunes välja ka nn. vendadeasutis, kus Wichern oma abilisist arendas välja tulevasi sisemisjonitöö tegijaid. Need hakkasid hiljem iseseisval tööpõllul töötama kas lastekodudes majaisadena, diakoneina või haigepõetajaina. Vendadeasutis

Ligi 15-aastase ennastsalgava töö järel õnnestus Wichernil a. 1848 Wittenbergis kirikupäeval mõjuva, südamesse tungiva kõnega võita sisemisjonitööle kogu Saksamaa evangeelse kiriku poolehoid. Seni oli vaadatud Wicherni tööle mitmelt poolt teatava kahtlusega. Nüüd aga moodustati sisemisjonitöö keskus, kus hakati juhtima kavakindlalt kogu evangeelse kiriku armastustööd. Kuna seni oli Wichern hooldanud peamiselt kodutuid, ulakaid, kurikalduvustega lapsi, et neist kasvatada kristlikke inimesi ning sellega vähendada sotsiaalseid viletsusi ja pahesid, hakkas ta hiljem veelgi oma tööd laiendama vangide hooldamise alal. Sisemisjoni-töö levimine

Ta oli suutnud läbi viia põhjapanevaid muudatusi vangide elus. Valvureiks said peamiselt tema vendadeasutisest pärit olevad inimsõbralikud ja haritud mehed. Vanglast vabanenuile võimaldati leida teenistust, et nad ei tarvitseks uuesti hakata varastama, tapma ja röövima.

Preisi kuningas määras Wicherni ministeeriumi nõunikuks ja võimaldas tal külastada ning kontrollida vanglaid kogu riigis. Wicherni tööl lasus kirjeldamatu õnnistus.

Kui ta kodumaa a. 1864, 1866 ja 1870/71 sõjakeerisesse sattus, oli Wichern jälle valmis abistama haavatud sõdureid ja põgenikke, kutsudes ellu vabatahtliku sõjaväelaste diakonaadi. Ka sõjaväljal saatis õnnistus Wicherni suurt armastustööd.

Kõrges vanuses suri Wichern a. 1881. Tema lihtsale hauakivile on kirjutatud ap. Johannese sõnad: „Meie usk on see võimus, mis maailma on ära võitnud."

Oma elutöödega on Wichern rajanud evangeelses kirikus jäädava mälestuse, mis elab edasi niikaua, kui meie kirikus osatakse veel hinnata armastustöö väärtust.

Milliseid tööalasid omab sisemisjon evangeelses kirikus? Sisemisjoni tööalad

Neid on mitut liiki:

1. Kasvatusasutised, vaestemajad, piibliseltsid, erilised traktaatseltsid ja üldised abistamisseltsid.

2. Usulis-kõlbelise taseme tõstmiseks kutsuti ellu lastejumalateenistusi, misjonitöö merimeeste, kelnerite ja sõdurite keskel ning vangide hingehoid. Siia juurde kuuluvad igasugused kristlikud noorte meeste ja noorte naiste ühingud; samuti elukutse järgi organiseeritud kristlikud ühingud (äriteenijad, raudteelased, trammiteenijad, käsitöölised) jm.

Usust võõrdunuile korraldatakse evangelisatsiooni- ja äratuskoosolekuid, samuti mitmesuguseid apologeetilise laadiga pühakirja-seletusi. Veel võiks mainida sel alal kristlikke hospiitse, tütarlaste öömaju, evangeelseid karskus- ja kõlblusühinguid, joodikute parandusmaju, magdaleeniume langenud naistele ja vabanenud vangide hooldamisasutisi.

3. Inimese väliste hädade vältimiseks on ellu kutsutud diakonissihaiglad, seegid, vanadekodud ja varjupaigad pimedaile, kurttummadele, langetõbiseile, idiootidele ja nõrgamõistuslikele.

Siia juurde kuuluvad ka lastekasvatuse alalt rinnalastekodud, lastekaitse-ühingud, laste päevakodud ja suvekolooniad. Viimased eriti suurlinna kehvemaile lastele.

Vaesuse vastu võitlemiseks on asutatud vaestehoolekandeseltse, palukeste pank jt.

4. Tööolude parandamiseks tegutsevad: tööteadete bürood, töökolooniad, igasugused kutse- ja majapidamiskoolid, kristlikud töölisühingud, tööliste hoiukassad, pühapäevarahu eest võitlevad ühingud jne.

Elisabeth Fry

Kuulsaks armastustöös sai Inglismaal Elisabeth F r y (1780—1845). Põlvnenud jõukast ja lugupeetud perekonnast, omandas ta hiilgavate vaimuannete tõttu hea ja mitmekülgse hariduse. Julge ratsutaja, hiilgava talendiga lauljanna, vaimukas ja seesmise intelligentsiga, sealjuures seltskonnas kõigi poolt tunnustatuna veetlevaks iluduseks — see oli nooruslik Elisabeth Fry. Kuid kõigele edule ja veetlevusele vaatamata jäi ta süda tühjaks ja rahuldamatuks.

Kuuldes kord kveekeri jutlust ta mõistis, mis tal seni oli puudunud. Nüüdsest peale tundis ta rõõmu ainult õnnetute abistamisest. Ta muretses

haigeile ravimeid, kehakatteid, seisis lohutajana surivoodite juures, kogus järelevalveta, kodutuid lapsi pühapäevakooli jne. Ta abiellus rikka kaupmehe Fry'ga; mees ei takistanud teda armastustöös.

Liigutava armastusega hooldas ta vaeseid nende väliseis hädades, abistades sealjuures neid ka hingehädades, sest väga sageli on inimeste välised hädad tingitud nende sisemisest hingehädast ja usupuudusest. Eriti suured teened on Elisabeth Fry'l vangide hoolekandes. Hirmsasti kohkus ta, kui ta esimest korda külastas Londoni naisvanglat Newgate'il. Kahes ruumis peeti kinni 300 naisvangi, vahet tegemata nende vanuse, seltskondliku päritolu ja kuritegevuse vahel. Algajad kurjategijad olid ühes põliste retsidivistidega.

Elisabeth Fry'le avanes kohutav pilt: korratus, äärmine räpasus, toores käitumine ja kohtlemine, mahajäetud olek, meeleheide, Jumala teotamine ja igasugused muud pahed olid siin esindatud. Ta ei saanud enne rahu, kui pikaajalise võitluse järel need pahed kõrvaldati. Ta asutas naisseltsi naisvangide eest hoolitsemiseks, reisis kogu maal, pidades kõnesid ja avades ministrite, vürstide ning viimaks ka kuninga silmad tõelikkuse ees. Selle tulemusena hakati vanglais eraldama algajaid kurjategijaid retsidivistidest, senise toore kohtlemise asemel hakati vahialuseid kohtlema inimväärselt, nõuti puhtust ja korda, korraldati vangide jumalateenistusi, piiblitunde ning muretseti neile lugemiseks head kirjandust jm.

Peagi nimetati seda kveekerlannat tema ennastsalgava töö tõttu „vangide ingliks". Tema hiilgav eeskuju leidis järeleaimajaid nii evangeelses kui ka katoliku kirikus.

Amalie Sieveking

Samal ajal tegutses Saksamaal Amalie Sieveking (1794—1859). Sündinud Hamburgis lugupeetud senaatori tütrena, oli tal juba varakult tung olla oma tegevusega kaasinimesile kasulik, et sellega sisustada oma elu. Ta oli piiblit ja Thomas a Kempis'e teoseid lugedes jõudnud ratsionalismist elavale usule. Juba a. 1823 valmis tal kavatsus asutada evangeelne halastajaõdede-ühendus, kuid see jäi esialgu teostamata. Kui aga a. 1831 Hamburgis möllas koolera, pakkus end Amalie Sieveking esimesena halastaja-

õeks koolerahaigete hospidalisse. Ta töötas mitu kuud ennastsalgavalt täiesti üksinda; siis nimetati ta kogu hospidali ülevaatajaks.

Varsti selle järel asutas ta mõtteosalistega naisühingu vaeste ja haigete abistamiseks. Selle ühingu elulähedane, praktiline kristlik armastustöö on praegugi sel alal töötavaile ühinguile elavaks eeskujuks.

Kui Amalie Sieveking suri (a. 1859), oli ta lasknud endale valmistada lihtsa vaeste kirstu, tähendades sellega, et ta surmaski tahab olla nende sarnane, keda ta elus väga oli armastanud.

Amalie v. Lasaulx

Katoliku kirikus tegutses samal ajal kallimeelne Amalie von Lasaulx (1815—1871). Noor, elav ja heade vaimuannetega neiu otsustas oma elu pühendada haigete põetamisele. Selleks astus ta 1840. a. halastajaõdede ordu kloostrisse. Tema tuba oli alatiselt täis abipalujaid ja hädalisi. Kõigile leidis õde Amalie abi kas või mõne lohutava sõnagagi. Väsimatult töötas ta (a. 1866) Böömi sõjaväljal haavatuid põetades ja neid ühtlasi hingehädades abistades. Ta osutas ühesugust armastust katoliiklasile ja protestantidele. Seesmise rahutusega märkas ta jesuiitide vahelesegamist halastajaõdede tegevusse. Kui paavst eksimatuks tunnistati (a. 1870) ja seda tunnistamist jesuiidid nõudsid ka temalt, eitas ta seda täie veendumusega, tunnistades sealjuures ennast ikkagi truuks katoliku-usuliseks. Suur oli orduõdede kurvastus, kui jesuiidid nende armastatud eestseisja ordust välja heitsid.

„Ketserit ei või meie ordumajas pidada," põhjendasid jesuiidid, heites haige Amalie v. Lasaulx uulitsale. Ta kannatas oma saatust vaikselt. Pisarsilmil ütles ta vaid: „Mu Jumal, mis on nad Sinu kirikust teinud!" Ta leidis ühes haiglas lahket vastuvõttu. Ka see ei mõjutanud teda oma veendumust muutma, kui temalt ära võeti ordu riided.

„Jumala ees jään ma ikkagi halastajaõeks" — ütles ta. Kui ta suri, keeldus katoliku kirik teda kiriklikult matmast. See oli kiriku tänu ta ennastohverdava ligimesearmastuse ja elutöö eest, mis talt enneaegu oli röövinud tervise ja jõu.

Theodor Fliedner

Järgmise suurkujuna evangeelse kiriku sisemisjonis võiksime mainida õpetaja Theodor Fliedner'it (1800—1864). Ta oli väikese Kaiserwerthi

koguduse õpetaja, kus enamik maaelanikest on katoliiklased. Oma reisidel Hollandis oli ta mennoniitide juures tähele pannud erilist hoolekannet vangide ja langenud naiste keskel. Fliedner otsustas taaselustada diakoniameti, mille tähtsust oli väga hinnanud juba algristikogudus. Ta asutas krahv Recke-Wollmar-Heiniga a. 1836 esimese evangeelse diakonissidemaja Kaiserwerthis. Diakonissid hoolitsevad haigete, vangide, vaeste ja kodututе laste eest. Praegu on Saksamaal 80 diakonissimaja umbes 15 000 diakonissiga, kuid tööpõld on palju suurem ja laialdasem kui töötegijate arv.

Friedrich v. Bodelschwingh

Sisemisjoni armastustöös ei saa nimetamata mööduda kallimeelsest õpetajast Friedrich vor Bodelschwingh'ist (1831—1910). Isa oli tal Preisis lugupeetud rahaminister. Noor Friedrich õppis ühes kroonprintsiga, pärastise Preisi kuninga Friedrich III-ga. Gümnaasiumi lõpetas ta hiilgavalt ja õppis hiljem ülikoolis filosoofiat ja loodusteadust. Selle järel siirdus ta oma suurde mõisa Pommeris, et hakata põllumeheks. Oma teenijaskonda püüdis ta kõigiti mõjutada kristlikule, jumalakartlikule elule. Aeg-ajalt hakkas teda valdama suur igatsus saada vaimulikku ametisse. Ta loobus mõisapidamisest, õppis usuteadust Baselis, Erlangenis ja Berliinis ning sai abiõpetajaks Pariisi a. 1858.

Mitmed viletsused sõjas a. 1864, 1866 ja 1870, kus ta tegutses sõjaväe-õpetajana, avasid ta silmad suurele inimkonna viletsusele ja kisendavale hädale. Ka isiklikus perekonnaelus tuli tal kanda rasket risti: lühikese aja kestel surid ta neli vanemat last üksteise järel. Kõik need läbielamused ja elujuhtumused juhtisid Bodelschwinghi otsima elu kõrgemaid eesmärke, millega süda jääks rahule. Kaasinimeste häda ja viletsust vähendada ja neid armastuses toetada pidi palju katsutud ja kannatanud mehele tagasi andma elumõtte ja -sisu.

Bielefeldi õpetaja kohale asumisel a. 1872 algasid ta elu viljakaimad aastad. Bielefeldi ligidal oli kohalik sisemisjoniselts asutanud ühe varjupaiga langetõbiseile lastele, kus neile jagati ka õpetust. Et aga koolilapsed olid võrsunud täisealisiks, vajasid nad nüüd teenistust ja ülalpidamist.

Betheli kolooniad langetõbistele

Bodelschwingh asutas õnnetute kodu, kus nad võisid töötada tervete juhtide järelevalvel. Peagi kujunes üksikelamuist terve koloonia, mille nimeks sai Bethel.

Meistrite ja kaastööliste juhatusel töötasid koloonias epileptikud aednikena, pagaritena, põllutöölistena, rätsepaina, kangruina, pesunaistena — peagu kõik elukutsed olid siin esindatud. Saabus mõnele töölisele haigusehoog, kohe toimetasid järelevalve teostajad õnnetu kõrvale, kuni haigusehoog möödus ja ta võis endiselt oma tööd jätkata. Väljaspool kolooniat oleks selline õnnetu silmapilk oma teenistuse kaotanud.

Õnnetud epileptikud olid lõpmatu õnnelikud, et nad Bethelis olid leidnud varjupaiga ja töövõimaluse. Praegu on Bodelschwinghi-nimelises Betheli-asutises 5000 õnnetut hoolealust, kes leiavad seal ulualust ja ülalpidamist. Betheli-asutis moodustab omaette alevi umbes 500 hoonega.

Bethel-Bielefeldi misjoniselts

Kuid õpetaja Bodelschwingh ei suutnud unustada, et ta kord oli tahtnud hakata misjonäriks. Kuigi tal nüüd see võimalus puudus, oli tal siiski soov paganamisjonit toetada. Selleks kutsus ta ellu Bethel-Bielefeldi misjoniseltsi a. 1886, mis tegutseb suure õnnistusega käsikäes Leipzigi misjoniseltsiga Ida-Aafrikas Tanga lähikonnas. Praegugi tegutseb seltsi kulul 8 misjonijaama 11 misjonäri juhatusel.

Tööliskoloonia Wilhelmsdorfis

Kuid Bodelschwingh ei tundnud väsimust. Ta kutsus ellu Wilhelmsdorfis tööliskoloonia, kus kõlbmatu maa muudeti viljakandvaks. Sajad ja tuhanded töölised leidsid tööd ja leiba, kes seni asjatult olid otsinud selleks võimalusi. Wilhelmsdorfi tööliskoloonia eeskujul tekkis mitmel pool hulk selliseid asutisi tööpuuduse vastu võitlemiseks.

Viimaks suunas Bodelschwingh kogu oma tähelepanu õnnetuile Berliinis, kes suurlinna hukutavais mõjudes olid kõlbeliselt sügavale langenud ning kaotanud teenistusvõimalused ja kodu.

Bernaus Berliini ligidal renditi seni kasutamata seisnud liivased maa-alad ja muudeti usina tööga viljakaks juurviljaaia-maaks, kuhu ehitati töölismajad igale töölisperekonnale. „Igale oma tuba ja oma kodu!“ see oli väsimatu töö loosungiks. Aastate kestel leidsid kõlbeliselt allakäinud elust pääsemist

tuhanded mehed, kes nüüd korralike, kristlike inimestena hakkasid uuesti hindama tööd ja kristlikku elu.

Oma õnnistusrikkale tegevusele võis Bodelschwingh veel tänuga tagasi vaadata oma 80 aasta sünnipäeval ja tänada Jumalat, kelle käest tuleb meie kõlblikkus, et tohime tema riiki ehitada siin maailmas. Kuid varsti, juba samal aastal (1910), lahkus ta igavesele unele. Mälestus temast aga jääb kustumatult püsima.

Kirjeldamatu õnnistus oli sisemisjonitööst väljunud kogu evangeelsele kirikule, mis oli tõestuseks, et kirik oli haigusest ja tegevusetusest toibunud, niipea kui ärkasid temas seni uinunud armastusejõud.

Gustav Adolfi Selts

Omaette imekauni peatüki moodustab evangeelse kiriku armastustöös Gustav Adolfi Seltsi ellukutsumine, mis asutati evangeelse kiriku eest võitleva suure kuninga 200 aasta surmapäeva mälestuseks. Gustav Adolfi nimeline selts püüab abistada majanduslikult ja moraalselt oma usukaaslasi neis maïs, kus katoliku kirik enamuskirikuna püüab takistada evangeelse kiriku elu ja levimist. Esialgu pidi selts tegutsema ainult Saksis. Kuid a. 1841 usupuhastuse pühal avaldas Darmstadti õuejutlustaja Zimmermann üleskutse kogu evangeelsele maailmale, kutsudes kõiki kaasa asutama puudust kannatavate koguduste abistamise seltsi. Peagi ühines äsja asutatud selts eelmisega evangeelseks Gustav Adolfi nimeliseks sihtasutiseks, mille asukohaks sai Leipzig. Apostel Pauluse sõnade järgi: „Tehkem head kõigile, kõige enam aga neile, kes meie usku on“ (Kaal. 6, 10) püüab selts kõikjal abistada, kus usuvennad kannatavad survet või majanduslikku kitsikust, ehitades uusi kirikuid, asutades evangeelseid koole või saates sinna hingekarjaseid ja kooliõpetajaid. Need koguvad laialipillatud usukaaslased kokku või toetavad neid ümbritsevate katoliiklaste mõjutuste vastu. Seni on rahalist toetust saanud umbes 7000 kogudust meie rahas umbes 160 miljoni krooni suuruses summas.

Gustav Adolfi Seltsi haruühingute ja osakondade võrk on levinud kõigis evangeelseis mais. Seltsi tegevus ei piirdu mitte ainult rahaliste toetuste jagamisega, vaid ta pakub ka kõlbelist toetust, kus

võimalik, püüdes lepitavalt ühendada eri seisukohtadel ja vaateil asuvaid protestante ühiseks, tugevaks evangeelseks koguduseks.

Gustav Adolfi Seltsi kõrval töötab veel „Ev. lut.-usuliste Jumalalaegas", mis samuti abistab nõrgemaid kogudusi, kuid ainult puht evangeeliumi-luteriusulisi.

Evangeelse Liidu tähtsus

Nagu varem nimetatud, asutati Saksamaal (a. 1887) Evangeelne Liit vastukaaluks jesuiitide propagandale, et kaitsta evangeelse kiriku ja rahva huve ning võidelda Rooma võimupüüete vastu. Evageelne Liit on oma rohkearvulise organiseeritud liikmeskonnaga alatasa valvel, et tagasi lüüa Rooma rünnakuid evangeelse usu kirikule.

Paavst Pius X entsüklika

Näiteks andis paavst Pius X 26. mail 1910. a. 1610. a. katoliku kiriku poolt pühakuks tunnistatud usupuhastuse ägeda vastase Karl Borromäuse auks välja entsüklika, milles ta reformatsiooni ja selle kandjaid laimas ennekuulmatu hoolimatusega. Ta kirjutas selles: „...Vahepeal tõusid esile kõrgid ja tasakaalutud mehed, Kristuse risti vaenlased; mehed maises mõttes, kelle jumal on nende kõht. Niisugused ei püüdnud mitte eluviise parandada, vaid eitasid usudogmasid, tekitasid kõikjal segadusi... põlgasid kiriku autoriteeti ja juhtimist... ning viisid kõlbeliselt allakäinud vürstide ja rahva meele järgi toimides kiriku õpetuse, korralduse ning distsipliini täielikule laostumisele... Nad nimetasid sellist usu ja kõlbelise elu segadust „uuenduseks" (reformatsiooniks) ja iseendid „vana korra reformaatoreiks". Tõeliselt olid nad korra laostajad, sest nemad ajasid Euroopas valitsusvõimud sõjajalale ja tülidesse ning valmistasid sellega uue aja tulekul teed lahkhelidele, Jumalast taganemisele jne...."

Selline ajaloo tõsiasjade sihilik võltsimine kutsus esile ägeda meelepaha ja protestide hulga evangeelse usu mais. Evangeelsel Saksamaal korraldas Evangeelne Liit hulga protestkoosolekuid. Loendamatuil rahvakoosolekuil, parlamentides, kirikupäevil ja kirikuis avaldati Evangeelse Liidu algatusel kogu evangeelsel Saksamaal ägedat protesti paavsti sellise „ajaloo tõlgitsemise" vastu. Isegi katoliku-usuline Saksi kuningas Friedrich August protesteeris julgelt Rooma sellise tegevuse vastu. Viimaks oli

paavst sunnitud väljakuulutatud entsüklika Saksamaal tagasi võtma, et vältida edaspidiseid pahandusi ja sekeldusi, mis ta oli esile kutsunud oma taktitu proklamatsiooniga.

Sisemisjon oma laialdase, mitmekülgse armastustööga, Gustav Adolfi Selts, „Jumalalaegas" ja Evangeelne Liit olid kasvatanud evangeelse usu mais armastust ja ohvrimeelsust jumalariigi töö vastu, mis sai õnnistuseks niihästi annetajaile kui ka neile, keda annetustega abistati. Paljudes riikides, kus evangeelne kirik peab elama ilma riikliku toetuseta, on kiriku kandejõuks ainult ohvrimeelsus ja armastus.

Sisemisjoni tähtsus evangeelses kirikus

A. Kiriku väline areng pärast Maailmasõda (1914—1937).

§ 23. Evangeelse kiriku seisund maailmas.

Versailles' rahulepingu põhjal 28. juunil 1919. a., kus keskriigid tunnistati liitlaste poolt võidetuks, sunniti Saksamaa loovutama osa oma maist, mistõttu Saksamaa protestantlik kirik kaotas umbes 3 miljonit oma liikmeskonnast.

Saksamaa evangeelse kiriku seisund

Nii liideti Elsass-Lotring Prantsusmaaga, Meemel ja ümbrus läks Rahvasteliidu valdusse, osa Preisist, Pommerist ja Posenist liideti Poolaga, Schleswig-Holsteini osa arvati Taani külge, kuna Danzig muudeti vabalinnaks.

Raskeid katsumisi tuli evangeelsel kirikul läbi elada eriti neis mais, kus katoliku usk enamuses, nagu Poolas ja Prantsusmaal. Aegamööda kohanes evangeelne kirik uute olude ja tingimustega. Saksamaal pidi kirik üle elama veel suuremaid vapustusi. Vaen ristiusu vastu, mis eriti hoogu sai Saksa revolutsioonist 9. nov. 1918. a., kasvas kohutava kiirusega, nõnda et 1919. a. evangeelsest kirikust 229 778 inimest välja astus. Kulminatsiooni saavutas kirikuvastane liikumine 1920. a., kusjuures 305 584 inimest pööras oma kirikule selja. Nüüd hakkas kirikust lahkunute arv järjekindlalt vähenema; 1927. a. leidus Saksamaal siiski veel 165 219 kirikust lahkujat. Ajavahemikus 1919—1927 leidus väljaastunuid

1 592 089; selle aja kestel leidus kirikusse tagasitulijaid vaid 148 262. Hiljem on kirikusse tagasitulnute arv jõudsasti kasvanud. Muidugi mõjutasid kirikust

Berliini toomkirik.

lahkumist kahtlemata revolutsiooniline marksistlik ajavaim, mis pärast sõda oli haaranud kogu Saksamaa, ning pahempoolne ajakirjandus.

Kuid just kirikuvastaste äge agitatsioon sünni-

tas kristliku kiriku teadlikus liikmeskonnas veel ägedama vastuaktsiooni. Kristlik kirik — evangeelne ja katoliiklik — ärkas tardumusest. Massilised miitingud, rahvakoosolekud, selgitavad loengud ja ajakirjanduse kaudu levitatud loosungid ühendasid kristliku maailmavaatega inimesi organiseeritud liitudeks ja ühendusiks, et üheskoos võidelda bolševismiga kaasaskäiva ateismi vastu.

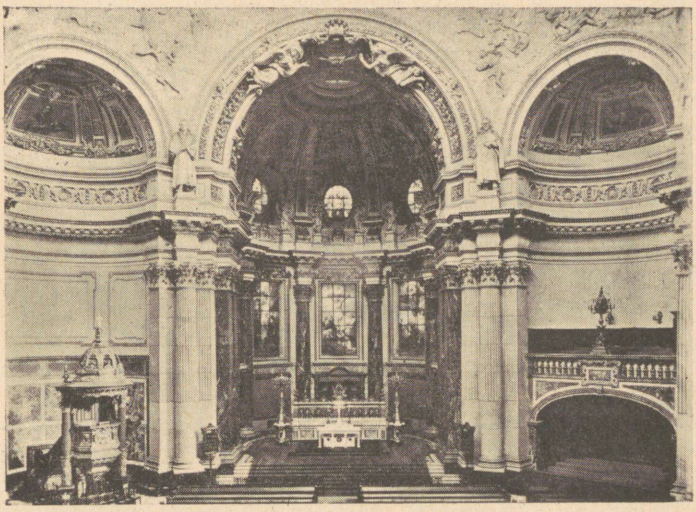

Berliini toomkiriku sisemus.

Nõnda tekkisid Saksamaa kõigis osariikides nn. Evangeelsed Rahvaliidud, Rahvakiriku Liidud, Kristlike Vanemate Ühendused jt. Enamik neist ühines a. 1922 ühiseks liiduks Üleriigiline Evangeelne Vanemate ja Rahvaühenduse Liit. Selles liidus on esindatud 18 osariigi maakirikut. Ustava järjekindlusega ja uuendatud jõuga tõstavad nad avalikku häält kristliku kiriku, kooli ja noorsoo kaitseks.

Saksa evangeelse misjoni seisund

Väga kahjustavalt mõjusid evangeelse kiriku armastustööle asjaolud, mis katkestasid Saksa misjoniseltside tegevuse Maailmasõja päevil. See kestis kuni a. 1925. Viie Saksa misjoniseltsi tegevus, kes seni olid töötanud Inglise maa-aladel, hävitati täielikult. Kõigis asumais, mis läksid Inglismaa valdusse, keelati lõplikult Saksa misjonäride tege-

vus. Õnneks võtsid Rootsi ja Ameerika misjoniseltsid senised Saksa misjoniseltside tööväljad oma hooldamisele, muidu oleks paljugi seni tehtud tööst laostunud. Kaua aega pärast Versailles' rahulepingut oli ikka Saksa evangeelseil misjonärel keelatud asuda endisile tööväljule. Veel raskema hoobi andis misjoniseltside tegevusele majanduslik kriis ja rahanduslik inflatsioon, mis vapustas kogu Saksamaa majanduselu ja ühes sellega ka kiriku ja organiseeritud misjonitöö majanduslikke aluseid.

Kuid aeg parandas mõnedki haavad. Aegamööda hakkasid seni tegevusetult seisnud misjonisõbrad uuesti organiseeruma. Osa misjoniseltse asus 1924. a. inglaste poolt antud loa põhjal endistele tööaladele, osa oli otsinud vahepeal uued tegevusväljad paganatemaal, et näidata ristiusu valgust.

Eesti evangeelne kirik

Ka Balti riikides tuli evangeelsel kirikul võidelda mõningate raskustega. Eestis võõrandati 1920. a. Asutava Kogu otsusega kõik kirikumaad, kaotati kiriku ülalpidamise maks (regulatiiv) ja otsustati usuõpetus koolidest välja heita. 1926. a. viidigi riigi ja kiriku lahutamine lõplikult läbi, kusjuures kirikule jäid vaid usuühingute liidu õigused.

Rahvahääletus otsustas 1923. a. usuõpetuse sundusliku ainena Eesti kooli tagasi võtta, kusjuures õpetamine sünnib riigi kulul, kuid on vabatahtlik õpilasele ja õpetajale. Hiljem parandati maareformi seadusega esialgset maadevõõrandamise otsust ning jäeti igale kogudusele omanduseks 50 ha maad.

Majanduslike raskustega ja pahempoolse ajakirjanduse ning samalaadiliste erakondade rünnakute vastu võideldes on Eesti ev. luteri usu kirik oma 847 600 liikmega siiski kõigi raskuste kiuste ennast väliselt ja seesmiselt suutnud korraldada ja sammub praegu tõusuteel lootusega vastu paremale tulevikule.

Kiriku juhiks on piiskop, kes teostab juhtimist kirikuvalitsuse, s. t. konsistooriumi kaudu. Kirik jaguneb 4 piiskoplikku vikaarkonda, mille eesotsas piiskoplikud vikaarid, ja 16 praostkonda, mille eesotsas praostid. Eesti ev. lut. usu kiriku liikmeskonnas leidub sakslasi 14 092 hinge ja rootslasi 3942 hinge; viimased on koondunud eri rahvuslikesse praostkonnisse.

Lätis oli evangeelse kiriku seisund märksa raskem. Sõja lõpul olid hulk kogudusi vakantsed, sest enamlased olid oma hirmuvalitsuse ajal mõrvanud hulga kirikuõpetajaid, kuna osa oli sunnitud põgenema. Umbes pool kogudusi oli ilma õpetajata. Tuli erakorraliselt ordineerida isegi isikuid, kel puudus kõrgem teoloogiline haridus, et aga täita vakantseid kogudusi. Väga valusana tundus Läti evangeelsele kirikurahvale riigivalitsuse konkordaat Vatikaniga, mille alusel võeti evang. luterlasilt Riia Jakobi kirik ja anti katoliku-usulisile piiskopikirikuks. Aja jooksul on ka Lätis evang. kirik saadud haavust toibunud. Lätlased ja sakslased ühinesid a. 1922 Läti ev. lut. usu kirikuks, mille eesotsas piiskop, kellele allub 14 läti ja 4 saksa praostkonda. Riigi poolt tunnustatud kirikukorraldus on kehtimas alates 29. nov. 1929. a.

Läti evangeelse kiriku seisund

Leedus on evangeelne kirik juba reformatsiooni-päevist (a. 1578) alates kannatanud katoliiklaste poolt rasket survet. Kui saabus viimaks Leedus usuvabadus (a. 1768), oli säilinud kuue evang. lut. usu koguduse kõrval veel 28 vaevalt hingitsevat reformitud usu kogudust kolme kooliga. Leedu vabariigi algpäevil organiseerus evang. lut. usu kirik (a. 1921) uuesti kolme sinodaalringkonda ühise konsistooriumiga.

Leedu evangeelne kirik

Esimesse sinodaalringkonda kuulub 20 000 leedulast, teise umbes 15 000 lätlast ja kolmandasse umbes 30 000 sakslast. Peale ev. lut. usu kiriku tegutseb Leedus reformitud kirik, omades 10 600 liiget, kellest osa on leedulased, osa sakslased ja poola aadlikud.

Poolas on rooma-katoliku kui enamuskirik teiste usutunnistustega võrreldes eesõigustatud seisukorras alates 17. märtsist 1921. a.

Evangeelne kirik Poolas

Rahvaloenduse andmete põhjal 1921. a. on Poolas kogu elanikkonnast rooma-katoliiklasi 17 355 000 hinge (63,5%), kreeka-katoliiklasi 3 031 000 (11,2%), protestante ainult 1 015 000 hinge (3,8%), mariaviitide usulahklasi ja poola rahvuskiriklasi kokku 2 874 000 (10,5%) ja umbes niisama palju juute. Protestandid on organiseerunud seitsmesse kirikusse, millest kolm on uneeritud, kolm ev. luterlikku ja üks reformitud ilmega. Viimasel ajal on evang. ki-

rik Poolas tugevasti organiseerunud ja kujunenud ilmselt ühtlasemaks ja tugevamaks usu- ja armastustöös.

Evangeelne kirik Rumeenias

Rumeenias ühinesid protestantlikud kogudused Bessaraabias ja Bukovinas elujõulise, õitsva Siebenbürgeni ev. lut. usu maakirikuga (a. 1921) ühiseks Suur-Rumeenia evangeelseks kirikuks, mille liikmete arv oli 1927. a. andmete põhjal 365 530 hinge.

Tšehhoslovakkia evang. kirik

Tšehhoslovakkias ühines tšehhi rahvuslik kirik reformitud kirikuga (a. 1918) üheks nn. tšehhi evang. vendade kirikuks. Viimane asutas Prahas Hus'i-nimelise teoloogilise fakulteedi, milles ette valmistatakse tulevasi kirikuõpetajaid. Selle kiriku liikmete arv on umbs 260 tuhat hinge. Saksa soost protestandid moodustasid (a. 1919) nn. saksa evangeelse kiriku 120 000-hingelise liikmeskonnaga, kuna slovakid kujundasid rahvusliku slovaki kiriku; viimase liikmete arv tõuseb 385 000-ni. Tähelepanu väärib reformitud kirik ka Slovakkias umbes 210 000 liikmega. Peale eelmainitute leidub veel vähemaid kirikuid, mille liikmete arv ulatub 10 000-ni.

Võrdluseks olgu nimetatud, et rooma-katoliku kirikul on Tšehhoslovakkias 10 384 833 hinge. Seega on evangeelse kiriku märtri Jan Hus'i sünnimaa rõhuvas enamuses katoliiklik.

Austria evang. kiriku seisund

Austrias, kus 1898. a. algas katoliiklaste seas liikumine loosungiga „Roomast lahti!", on evangeelne kirik üha kasvamas katoliiklusest ületulijate arvel. Kui näiteks 1920. a. leidus evangeelsesse kirikusse 6 392 juurdetulijat, siis on see arv järjekindlalt kasvanud. Viimaseil aastail teatakse mitmelt poolt tõestada, et ev. kirikusse siirdujate arv ulatub aastas juba 30 000—35 000 hingeni.

Ungari protestantlik kirik

Ungaris läks pärast Trianoni rahulepingut 4. VI 1920. a. suur osa maa-aladest naaberriikide valdusse. Seetõttu jäi Ungari piiridesse senisest 2 600 000 reformitud usulisest järele ainult 1 800 000 ja 1 300 000 ev. lut.-usulisest vaid vaevalt 500 000 hinge. Esimestel on usuteaduskond Debrecenis, kuna ev. lut.-usulisil on kõrgem usuteaduslik õppeasutis Sopronis, kus kogudusile vaimulikke ette valmistatakse.

Jugoslaavias, kus leidub vaevalt 500 000 ev.-usulist, on evangeelsed vaatamata valitsuse survele end organiseerinud 1920. a. üheks tervikuliseks kirikuks. Evangeelne kirik Jugoslaavias

Nõukogude Venes, kuhu pärast ta rajariikide eraldumist jäi siiski veel umbes 1 250 000 ev. lut.-usulist — peamiselt sakslasi, aga ka eestlasi, lätlasi ja soomlasi —, on evangeelne kirik raske risti all. Samuti kannatab kommunistliku terrori all ka veneõigeusu ja rooma-katoliku kirik; viimasel ajal isegi kõik usundid. Kommunism on ristiusule sõja kuulutanud. Jumalatute (bezbožnikute) liidu algatusel on kogu riigis hulk kirikuid muudetud usuvastaseiks muuseumeks, kinodeks, teatreiks, kuid on neid ka lammutatud ja hävitatud. Evangeelse kiriku seisund Nõukogude Venes

Nõnda on endisest Moskva 800 kirikust seni veel alles jäetud vaevalt paarkümmend; võimalik, et sedagi välismaalaste pärast, kes peatuvad peamiselt Moskvas, et nad veenduksid usuvabaduses Nõukogude Venes. Paljudes linnades pole avatud enam ühtegi jumalakoda. Tuhandeid vaimulikke on tapetud, Siberisse, Solovetskisse ja Põhja-Vene metsadesse sunnitööle saadetud, kus nad aegamööda häädusid raske töö, nälja ja külma käes. Vaimulikud, keda veel pole seni areteeritud, on peagu lindpriid: nad ei oma kodaniku õigust ja pole õigustatud saama toidukaarti.

Nero ja Rooma keisrite aegsed kristlaste vaenamised kahvatavad võrreldes praeguste kristlaste kannatustega Nõukogude Venes — selles töörahva paljukiidetud maapealses paradiisis. Koolides on usuõpetus keelatud; samuti on pühapäeva pühitsemine seaduse järgi kaotatud. Isegi jõulude pühitsemise keeld tehti 1929. a. teatavaks.

Rooma paavst, Canterbury peapiiskop ja teised ristiusu kiriku esindajad on tõstnud ägedat protesti sellise usu- ja südametunnistuse-vabaduse vägistamise vastu, kuid kahjuks seni minimaalsete tulemustega.

Loomulikult puudub praegu täpne ülevaade, kui palju veel leidub seal neid, kes on truuks jäänud oma tõekspidamistele ja oma evangeelsele kirikule. Küll võib aga oletada, et seal, kus ülekohus väga võimutseb, läheb paljude armastus ja usk külmaks.

Evangeelne kirik Soomes

Soomes on ev. lut. usu kirik majanduslikult ja ka vaimselt heas seisukorras. Suured äratusliikumised möödunud sajandil on kirikut elustanud usu- ja armastustöös. Soome kiriku armastusannid peavad ülal misjoniasutisi Aafrikas, Ambomaal ja Hiinas.

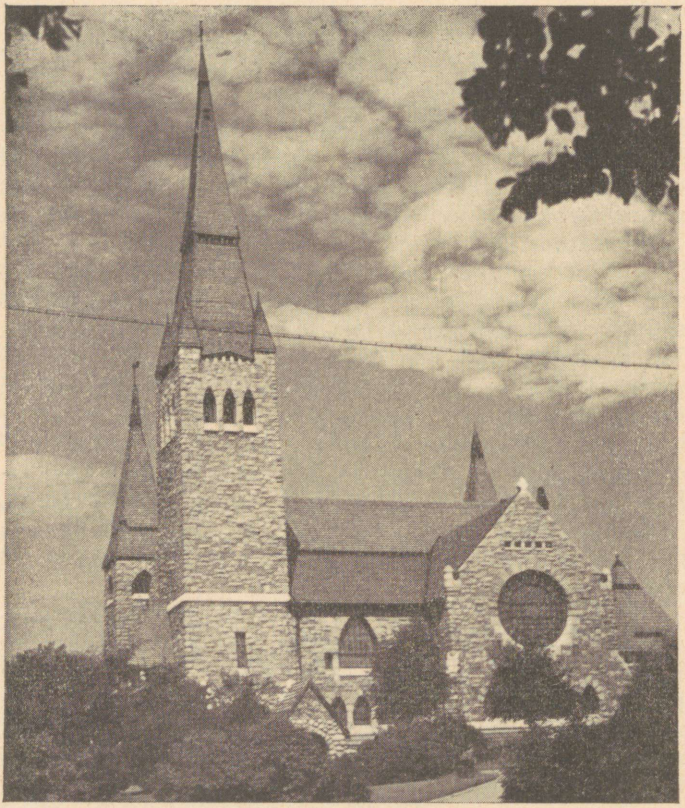

Tampere toomkirik.

Soome vabariigi umbes 3 600 000 elanikust on ainult 50 000 ap. õigeusku, needki peamiselt riigi idapoolses osas. Rooma-katoliiklasi leidub vaevalt 1000 hinge. Soome ev. lut. usu kirikut juhivad Turu, Viiburi, Tampere, Oulu ja Loviisa piiskopid. Viimane on ainult rootsi rahvusest piiskopkonna juhiks. Turu piiskop on ühtlasi peapiiskop.

Evang. kirik Rootsis

Rootsis, põlisel ev. lut. usu maal, tekkis möödunud sajandil raskusi separatistlike nelipühilaste liikumisega. Paljud usumäratsejad lahkusid kodumaalt ja siirdusid Ameerikasse. Hiljem vaibusid teravused riigikiriku ja märatsejate vahel.

Maailmasõja järelaastail on Rootsi kirik eriti juhtival kohal esinenud ev. luteri usu kirikute ühendamisepüüdeis oma kallimeelse, teovõimsa ja andeka peapiiskopi Nathan Söderblomi juhtimisel († 1931).

Norras

Norras on ev. lut. usu kirikus toimunud suured äratusliikumised möödunud sajandi algul ühe lihttalumehe Hans Nielsen Hauge († 1824) juhtimisel; selle mõjul kujunes ka Oslos ülikooli usuteaduskond sügavpietistliku-ilmeliseks. Kui nelipühilaste usumäratsejad Norrasse jõudsid, leidsid nad eest äratusliikumise mõjul seesmiselt tugeva, puhtal ev. lut. usu õpetuse alusel seisva kiriku, kus eksiõpetuse tulemused osutusid hoopis väiksemaiks kui Rootsis. Praegugi on ev. lut. usu kirik Norras seesmiselt tugev ja õpetuslikult puhas.

Taanis

Taanis on ev. lut. usu kirikus palju elavat usku ja armastust. Vaatamata katoliiklaste ja baptistide osavale propagandale on Taani elanikkonnast seni ikkagi 98 % ev. lut. kiriku liikmed.

Romaani rahvaste mais on protestantism viimasel ajal teinud otsustavaid edusamme.

Itaalias

Itaalias on protestantide arv (1910—1920) ajavahemikus 66 000-st kasvanud 123 000-ni. Isegi paavstlikus Roomas pühitseti mõne aasta eest äsja valminud uus ev. lut. usu kirik. Protestantidena tegutsevad Itaalias peamiselt valdeslased ja Plymouthi vennad. Valdeslasi abistab Gustav Adolfi Selts. Ka leidub Itaalias vähesel arvul metodiste ja baptiste.

Hispaanias ja Portugalis

Hispaanias ja Portugalis on protestandid saavutanud vabamaid tegutsemisvõimalusi; Hispaanias alates 1920. a.

Saksa saatkonna jutlustaja õp. Fliedneri organiseerimisel kujunes ühendatud Hispaania Evangeelne Kirik (*Iglesia evangelica Espanola*). Esimest korda leidis aset kirikukongress Madridis 1919. a. 1925. a. asutati kõrgem teoloogiline õppeasutis ev.-usu vaimulike ettevalmistamiseks.

Prantsusmaal

Prantsusmaal on protestantlikul kirikul kahjuks tulnud läbi elada suuri ainelisi raskusi juba 1905. a. alates, kui kirik riigist lahutati. Praegu on Prantsusmaal 1 500 000 protestanti, kes Lyon'is ,1919. a. ühinesid Prantsuse Protestantide Föderatsiooniks (*Federation Protestante de France*). Majandusliku kitsikuse tõttu on mitmed kogudused ühendatud ühe õpetaja juhtimisele, kuid osa kogudusi on täiesti vakantsed. Eriti kurvastavat pilti pakuvad Elsass-Lotringi kogudused, kus riigivalitsuse survel saksa

Altarimaaling „Ülestõusmine" Tampere toomkirikus.

rahvusest hingekarjased on sunnitud kohtadelt lahkuma. Tundub, nagu tahaks seal rahvusvaheline viha ja heitlus hävitada kristluse ja armastuse.

Inglismaal

Inglismaal on protestantism eriti Maailmasõja järelaastail vallutanud avalikus elus enam tähtsamaid positsioone kui kunagi varem. Juba enne Maailmasõda oli anglikaani riigikirik taotlenud ühendamispüüdeid teiste usutunnistuslike kirikutega. Kuna sõjas liitriigid koos kõrvuti võitlesid, vaatamata rahvuse ja usu erinevusele, süvenes rahvuste ja kirikute ühendamise mõte üha enam. Sõja lõpul tundis esmajoones kristlik kirik enesel kohustusi lähendada rahvaid ja riike kristlikus armastuses ja sõpruses, et sellega kindlustada tulevikus rahvastevahelist rahu.

Anglikaani kiriku ühendamispüüded

Anglikaani kirik Canterbury peapiiskopiga eesotsas sai selliste ühendamispüüete algatajaks. Selleks kutsuti Genfi kokku (1920) ülemaailmne konverents loosungiga „Kogu kristlus tahab jälle ühineda!" Koosolekust võttis osa 150 delegaati, kes

esindasid 40 rahvuse 80 kirikut. Järgmine maailmakonverents peeti Lausanne'is 1927. a. Liikumine kannab nimetust „Usk ja korraldus“ (*For Faith and Order*). Teine tähtsamaid üritusi, peamiselt anglikaani kiriku innustusel, oli „Maailmaliit rahvusvahelise sõpruse edendamiseks kirikute kaudu“ (*The World Alliance for promoting international friendship through the Churches*), millele alus rajati Konstanzis 2. augustil 1914. a. Liikumist õhutama on asunud Ameerika Ühendriiges asuv protestantlike kirikute liit *Federal Council of the Churches of Christ*, mis asutatud 1909. a. protestantide liitmiseks ja mille eesmärgiks on arendada misjoni-, armastus-, noorsootööd jne. Nimetatud kirikute liitu kuulub umbes 50 milj. inimest.

Ka hakkas sõja järel levima anglikaani kirikus liikumine, mis taotles katoliiklikku tendentsi. Olid ju protestantlikud inglased sõjas võidelnud koos katoliiklike prantslastega, belglastega, serblastega, itaallastega, venelastega jt.; seepärast kasvas loomulikult välja selline tarve teatava uniooni järele katoliku kirikuga. Ainult paavst ei nõustunud sellega, vaid nõudis, et kõik katoliseeriva tendentsiga protestandid peavad tingimusteta alluma paavsti autoriteedile. Sellega aga ei nõustunud omakorda Canterbury peapiiskop.

Evangeelne kirik Ameerika Ühendriikides

Ev. lut. usu kirik on Ühendriiges ennast organiseerinud nn. sinodaalringkonda. Need on Missouri-sinod (asut. 1847), Jova-, Buffalo-, Ohio- ja Wisconsin-sinodid. Kõik need sinodid ühinesid omavahel (1918), moodustades „Ameerika ühendatud ev. lut. usu kiriku“ (*National Lutheran Council*).

Loodame, et kõigist neist evangeelsete kirikute püüdeist praktilise kristluse alal lähtub õnnistus kogu maailma kristlaskonnale. Kõik need üritused ja ühendamiskatsed protestantliku kiriku poolt algatatuna on tõestuseks, et evangeelsel kirikul on maailmas täita veel suuri ülesandeid, sest ta on Kristuse tõdede kandja ja levitaja. See saab siis tõeks, kui surija Melanchthoni viimne soov täitub, et „Issand parandab kõik kiriku haavad“. See tähendab aega, kus lahutus kristlaste vahel on otsa lõppenud.

§ 24. Rooma-katoliku kirik 1914. a. alates.

Rooma-katoliku kiriku seisund Maailmasõja päevil

Maailmasõja algul suri paavst Pius X. Tema järglaseks sai senine Bologna peapiiskop, kes asus paavstitoolile Benedictus XIV nime all (1914—1928). Et Maailmasõjas mõlemal pool võitlesid katoliku-usulised riigid, tuli paavstil pidada diplomaatilist erapooletust; siiski kaldus ta poolehoid enam liitriikidele. Oli ju keskriikide poolel juhtival kohal protestantlik Saksa keisrikoda, kellega Vatikan juba vürst Bismarcki päevil oli võidelnud, suuremaid tulemusi saavutamata (kultuurivõitlus). Eriti kaldus paavst liitriikide poole 24. maist 1915. a., kui Itaalia kuulutas keskriikidele sõja. Kui paavst Benedictus XIV 1917. a. asjatult oli katsetanud rahusobitusega, osutas ta hiljem suurt tähelepanu armastustööle, et osaltki parandada raskeid sõjahaavu. Sõjavangide eest hoolekanne, haavatute põetamine, fondi asutamine sõja tallermaal hävitatud majade ja kodude ülesehitamiseks Belgias, Põhja-Prantsusmaal, Ida-Preisis ja Poolas ning sõdurite omaste abistamine aineliselt — umbes nõnda võiks kirjeldada katoliku kiriku ennastsalgavat armastustööd sõjakoleduste päevil. Neil põhjusil on rooma-katoliku kiriku mõju tunduvalt kasvanud kogu Euroopas.

Inglismaal

Inglismaal, kus katoliiklaste arv on umbes 1 ½ miljonit, nimetas valitsus protestantide vastuseisule vaatamata saadiku paavstitooli juurde (a. 1914).

Prantsusmaal

Prantsusmaal pehmendati tunduvalt endist 1905. a. kehtima pandud riigi ja kiriku lahutamise seadust katoliku kirikule soodustavas vaimus. Kui 1921. a. Prantsusmaa ja Vatikani vahel seati jalule diplomaatiline vahekord ja paavst tunnistas Prantsuse rahvuskangelase Jeanne d'Arc'i pühakuks, oli riigi ja kiriku vahekord palju paranenud, ühes sellega ka avalik arvamine ja suhtumine kirikusse. Ehkki sotsialistlik valitsus 1925. a. saadiku Vatikanist ära kutsus, on kiriku mõju avalikus elus üha kasvamas.

Poolas

Poola on Vatikaniga seotud tugevate diplomaatiliste sidemetega, samuti asub Varssavis paavsti nuntsiatuur. Isegi riigi põhiseaduses on selgelt väljendatud: „Poola vabariigis on rooma-katoliku usk teiste üheõiguslike konfessioonide seas esikohal."

Läti vabariigi valitsus sõlmis paavstiga konkordaadi a. 1921. Riias asutati konkordaadi põhjal uuesti katoliku-usuline peapiiskopkond eeskätt katoliku-usuliste Latgale elanike poolehoiu võitmiseks. Ev. luteri-usulisile võõrandati Riias Jakobi kirik, vaatamata evangeelse kirikurahva ägedale protestile, ja anti katoliiklasile piiskopikirikuks. Läti

Tšehhoslovakkias tekkis Austria-Ungari keisririigi lagunemise järel puht Tšehhoslovakkia rahvuslik katoliku kirik, olles enda täiesti vabastanud paavsti sõltuvusest. Jumalateenistusel tarvitatakse ladina keele asemel emakeelt ning preestreil lubatakse abielluda. Rooma-katoliku kirik kaotas selle rahvakiriku tekkimisega umbes 2 miljonit liiget. Tšehhoslovakkias

Suure edu saavutas katoliku kirik Itaalias, kui 11. veebruaril 1929. a. toimus Mussolini algatusel leppimine Quirinali ja Vatikani vahel; sellega oli lõpetatud 59 aastat kestnud vastuolu Itaalia kuningriigi ja paavsti vahel. Selles nn. „Lateraani-lepingus Püha Tooli ja Itaalia vahel" on kindlaks määratud: Kirikuriigi taaselustamine

1. Endine paavsti kirikuriik on restaureeritud umbes 44 hektaari suuruse maa-alaga Rooma linna piirides Vatikani nimetusega. Peale selle hulk kirikuid, losse, kloostreid Roomas, kuid väljaspool Vatikani territooriumi, kus ometi kehtimas paavstiriigi seadused Itaalia protektoraadi all.

2. Paavst on jälle ilmlik suverään.

3. Ühes sellega sõlmis Itaalia paavstiga konkordaadi, milles on fikseeritud, et a) katoliku usk on Itaalias riigiusk ja b) riik tunnistab täielikult katoliku kiriku abieluseadust (abielu on sakrament!), kusjuures vaimulik, kes sõlminud abielu kiriklikult, ka abielupooltele peab selgitama kodanliku abieluseaduse nõudeid ja siis viie päeva jooksul abiellumisest teatama riiklikule perekonnaseisuametile sissekandmiseks kodanlikku perekonnaregistrisse. c) Püha Tool saab 1870. a. võõrandatud kirikuriigi eest Itaalialt 1¾ miljardit riigi toetusena.

Selle lepingu alusel tõusis kahtlemata kogu maailmas paavsti võim ja autoriteet; see võimaldab paavstil kui suveräänsel riigivalitsejal arendada diplomaatilisi vahekordi riikidega, asutades neis saatkondi ja nuntsiatuure. Vatikan võib soovi korral astuda isegi Rahvasteliitu. Ka aineliselt kind-

lustatuna omab ta nüüd suuremaid tegutsemisvõimalusi.

Muidugi on ja jääb iseküsimuseks, kuivõrd paavsti politiseerimine ja diplomaatia õnnistuseks on katoliku kirikule jumalariigi levitamise töös. Seda näitab tulevik.

Hispaanias

Hispaanias, põlisel jesuiitide ja inkvisitsioonimaal, saabusid katoliku kirikule rasked päevad monarhia ja diktatuuri kukutamisega 1931. a. Vabariiklik valitsus hakkas teostama valju kontrolli vaimulike ordude tegevuse üle. Tuli ette juhtumeid, kus pööbel asus kirikuid ja kloostreid rüüstama ja vaimulikke tapma. Riigivalitsus lõpetas 1932. a. jesuiitide tegevuse ja saatis nad maalt välja. Praegune üle aasta kestnud kodusõda vabariigi valitsuse ja kindral Franco vägede vahel näib ennustavat Franco peatset võitu, ühes sellega katoliku kirikule jälle paremaid aegu ja lahedamaid tegutsemisvõimalusi.

Mehhikos

Mehhikos tuli katoliku kirikul üle elada suuri raskusi. President Calles algas 1925. a. suurt rünnakut katoliku kirikule: selles kultuurivõitluses sai kirik raskeid haavu. Alles 1929. a., pärast Calles'e lahkumist valitsusest, sõlmiti riigi ja kiriku vahel rahuleping, kuid selle kestus ja iga on teadmata.

Nõukogude Venemaal

Kõige raskemas olukorras on katoliku kirik Nõukogude Venemaal. Ühes teiste kristlike konfessioonidega peab ta kannatama ateistide ja kommunistide tagakiusamist. Hulk piiskoppe on saadetud Siberisse asumisele, preestreid vanglaisse ja sunnitööle Põhja-Venemaa metsadesse. Kuivõrd kirik oma liikmeskonnaga sellises olukorras veel arvuliselt püsib, selle üle puuduvad praegu andmed.

Saksamaal

Saksamaa ja Vatikani vahel algas diplomaatiline vahekord a. 1919 alates. Katoliiklikud ringkonnad osutasid sõja ajal oma abiga riigile suuri teeneid, seetõttu tühistas 1917. a. riigipäev jesuiitide tegutsemise keelu seaduse. Nüüd algasid jesuiidid jälle oma tegevust, tungides isegi protestantlikule maaalale ja asutades sinna koole (Charlottenburg) jm. Ka oli Hitleri võimuletulekuni (a. 1933) katoliiklik keskpartei üha kasvamas, kiskudes riigiametis positsioone enese kätte rohkem kui see vastas protsentuaalselt Saksa katoliiklaste arvule.

Versailles' rahulepingu põhjal kaotatud maade (Elsass-Lotringi, Ülem-Sileesia jt.) arvel on katoliiklaste protsent Saksamaal 36,7-lt langenud 33,5-le. Vaatamata sellele arendab Vatikan suurt süstemaatilist propagandat katoliikluse kasuks. Seda näitavad kujukalt alljärgnevad andmed: Endises Austria-Ungari keisririigis oli 30 milj. katoliiklase teenistuses ümmarguselt 10 000 preestrit ja 15 000 orduvenda ja -õde. Seevastu evangeelsel Saksamaal, kus leidub 20 miljonit katoliiklast, on kiriku teenistuses 22 091 preestrit ja 81 692 orduvenda ja -õde; sealjuures on 40 miljoni protestandi teenistuses ainult 17 385 evangeelset hingekarjast. Olevat juhtumeid, kus Vatikan nõudvat protestantidelt tagasi neid kirikuid, mis läksid 400 aasta eest reformatsioonipäevil evangeelsete valdusse, kuigi kogu elanikkond oli siirdunud evangeelsesse usku. Rajades uusi piiskopkondi protestantlikule territooriumile loodab katoliku kirik Saksamaal tagasi võita 400 a. eest kaotatud positsioone, mis küll iialgi ei teostu. Kuigi evangeelsel kirikul puudub ühtlane organisatsioon, on temas siiski seesmist ühtlust ja tugevust evangeelses vaimus.

Saksamaa katoliku kirik arvudes

Kõik need nähtused kohustavad ajamärkidena evangeelseid Saksamaal üha enam oma ridu koondama võitluses evangeelse usu eest, mis reformatsiooni päevil on kätte võidetud kannatuste, palvete, võitluste ja pisaratega.

Evangeelse kiriku tulevikukohustusi

Kõik evangeelsed noored ja vanad peavad innuga kaasa töötama kiriku üritusile vastavalt oma andeile ja võimeile — Evang. Rahvakiriku Liidus, Kristlike Vanemate Ühingutes, Gustav Adolfi Seltsis, sise- ja välismisjoni-seltsides, Evangeelses Liidus, Evangeelseis Noortemeeste ja -naiste Ühinguis, Ev. Lut.-usuliste Jumalalaekas, piibliringes, kirikukoorides jne. Kõik need ülalloetletud evangeelse kiriku ettevõtted püsivad elujõulistena vaid siis, kui nende tegelaskond koosneb teadlikest kirikuliikmeist, kellel on elav usk südames. Nimekristlaste tööl puudub õnnistus.

§ 25. Kreeka-katoliku kirik.

Hommikumaa kiriku ajalooline areng

Kui VII oikumeeniline kirikukogu Nikaias (a. 787) Johannes Damascenus'e mõjul otsustas omaks võtta piltide kummardamise, olid ühtlasi hommikumaa kiriku dogmaatilised vaated Kolmainust ja Kristuse isikust peagu välja kujunenud, millel baseerus kogu kiriku kultus ja vagadus. Suured heitlused õpetuslikes küsimusis ja usulisis vaateis, mis läbistasid õhtumaa kirikut, möödusid hommikumaa kirikust puutumatult. Alates VIII sajandist pole hommikumaa kirik teinud nimetamisväärseid edusamme ei põhimõttelisis küsimusis ega ka kiriku väliseis korraldusis. Kõik on ka jäänud juba VIII sajandil väljakujunenud vaadete tasemele. Pärast suurt skismat õhtumaa kirikuga (a. 1054), mis lähtus mitte niivõrd usuliste vaadete ja põhimõtete erinevusest kui puhtpoliitilisist võimupüüdeist, on hommikumaa kirikus sajandite kestel tekkinud terve rida iseseisvaid maakirikuid, mis pole kaugeltki sellises sõltuvuses Konstantinoopoli patriarhist kui õhtumaa kirik Rooma paavstist.

Kreeka-katoliku kiriku omapärasusi

Hommikumaa, s. t. kreeka-katoliku kirik põhineb mitmesuguseil omapärasusil, näiteks:

1. kirik on tihedate sidemete läbi riigivõimuga seotud;

2. kiriku vagadus ilmneb peamiselt suurejoonelises riituses;

3. jumalik tarkus ja vägi on varjul kiriklikus liturgias, seepärast on liturgia omapäraselt müstiline;

4. olles kindlas teadvuses, et liturgia ja sakramendid põhinevad „apostliku" kiriku alusel, mis täidetud jumaliku väega, on kirik end hakanud nimetama „õigeusklikuks" (ortodoksism). Neil põhjusil on tagasi lükatud igasugused uuendused kui ka ühendamiskatsed protestantidega. Usupuhastusel pole olnud kreeka-katoliku kiriku mais nimetamisväärseid tulemusi.

Vene-õigeusu kirik

Väärikat seisukohta kreeka-katoliku usu kirikus on evinud vene-õigeusu kirik, mille tähtsus alates Konstantinoopoli langemisest türklaste kätte (a. 1453) üha kasvas. Moskva metropoliit saavutas (a. 1589) patriarhi tiitli, vabanedes seega täielikult Konstantinoopoli patriarhi sõltuvusest.

Tsaar Peeter Suur lõpetas Venemaal patriarhaadiameti (a. 1721), asetades vene-õigeusu kiriku Püha Sinodi alla, mille eesotsas asus tsaari poolt määratud ülemprokurör.

Patriarh Nikon (1652—1658) võttis ette mõningaid reforme liturgias, kõrvaldades ühtlasi hulga vigu käsiraamatuis, mis olid tekkinud ümberkirjutusil. Osa õigeusklikke keeldus neid reforme omaks võtmast ja lahkus üldkirikust, millest kujunes vanausuliste (staroveride) usulahk.

Patriarhiameti taaselustamine

Kui Venemaal tsaristlik riigikord a. 1917 kukutati ja kadettide partei asus juhtima demokraatlikku vabariiki, otsustas kirikukontsiil juba sama aasta augustis uuesti ellu kutsuda patriarhiameti, mis oli Peeter Suure päevil likvideeritud. Vene-õigeusu kiriku patriarhiks valiti senine Moskva metropoliit Tihhon. Kuid sama aasta (1917) oktoobri revolutsiooni järel saabusid enamlaste valitsuse all kogu Venemaa kristlikule kirikule hirmsad katsumisajad. Eeskätt pidi kannatama enamlaste viha all vene-õigeusu kirik kui senine tsarismi tugi.

Kiriku seisund enamlaste ajal

Järgmisel aastas (1918) viidi läbi riigi ja kiriku täielik lahutamine. Koolidest kaotati usuõpetus. Tehti kohustuslikuks kodanlik abielu. Kiriku- ja kloostrivarandusi hakati võõrandama, põhjendades, et see on rahva varandus, mida tuleb tarvitada rahva hüvanguks jne.

Neil põhjusil pani patriarh Tihhon enamlaste valitsuse kirikuvande alla. Nüüd algas vene kiriku õudne tagakiusamine. Aastate 1919—1921 vahemikus surmati 11 peapiiskoppi ja umbes 8000 preestrit ja munka. Kirikuid võõrandati tantsulokaalideks, kinodeks ja usuvastaseiks muuseumeks. Osa neist hävitati täielikult (Moskva Lunastaja kirik, Iveri Jumalaema kirik jt.). Patriarh Tihhon vangistati ja mõisteti surma (a. 1922), kuid vabastati 1923; ta suri piinade ja vintsutuste tagajärjel a. 1925. Tema järglane Sergius oli algul tuntud ägeda enamlaste vastasena, kuid andis hiljem (a. 1927) enamlaste survele järele, lubades riigivõimule sõnakuulelikkust ja lojaalsust.

Marx'i teooria materialism on saanud Nõukogude Venes riiklikuks dogmaks ja loonud omapärase „eetika", mis on sobiv ainult kommunistlikule re-

žiimile. Süstemaatiline usuvastane propaganda, mida arendab ateistide liit, on läbistanud tänapäeva vene kunsti ja kirjanduse. Juudas Iskariotile on püstitatud mälestussammas juba mitmes linnas!

Ristiusu kirik on aga väliselt oma terviku kaotanud; tema organisatsioon on purustatud. Kuigi leidub veel paiguti sulgemata ja võõrandamata kirikuid, tuleb kogudusil nende kasutamise eest tasuda rasket maksu, mida kõrgendatakse alatasa, kuni kogudus on sunnitud kiriku kasutamisest loobuma. Kirikul on keelatud oma liikmeid maksustada. Kristlikku usuõpetust on keelatud anda noorsoole enne 18 a. vanust. Vaimulikud ei oma riigis kodaniku õigusi. Kristlik abielu ja perekonnaelu on hävitatud, pühapäeva pühitsemine kaotatud. Kiriku organisatsiooni lagunemisel on tekkinud enamlastesõbralik nn. elav kirik ja selle kõrval mitmed usulahud.

Alles pärast kiriku organisatsiooni ja ühtluse purustamist (mida abistasid tunduvalt usulahud) asusid enamlased lõplikult ristiusku hävitama 1929. a. alates.

Paavsti ja Canterbury peapiiskopi valjule protestile vaatamata kestab Nõukogude Venes kristlaste tagakiusamine edasi, mis ületab oma meetodeilt kaugelt Rooma keisrite aegsed sadistlikud vaenamised.

Praegu puuduvad vene-õigeusu kiriku üle igasugused statistilised andmed. Ainult üksikud siia saabunud teated räägivad suurest usulisest tõusust, mis läbistavat kogu vene-õigeusu kirikut, vaatamata õudsele tagakiusamisele ja raskele ristile. Senise rituaalse vabaduse asemele on astumas elav südamevabadus — praktiline kristlus, mis järjest vabaneb väliste kommete teenistusest.

Ka on enamlaste kirikuvastane vaen ühendanud ja lähendanud kõiki ristiusulisi, niihästi õigeusklikke, protestante kui ka katoliiklasi ühiseks pereks, et ühiselt võidelda ühiste usuvarade eest.

Venemaa kiriku vaimne pale on praegu veel lõplikult välja kujunemata. Võimalik, et see tulevikus tagakiusamise ja kannatuse sulatusahjust väljatulnuna sammub oma elava usu ja armastusega maailma kristlaskonna esirinnas. See kõik seisab Ju-

mala käes, kes juhib oma targa nõuga maapealset ristikogudust risti alt võidule, selgusetusest sihile.

Balkani riikides on kreeka-katoliku kiriku tähtsus järjest tõusnud, eriti sellest ajast alates, kui Euroopast tõrjuti Väike-Aasiasse muhamediusulised türklased, kes seni olid Balkanimail kristlasi veriselt taga kiusanud. Kui Süüria läks Prantsusmaa ja Palestiina Inglismaa valdusse, kaotasid türklased õiguse sealsete patriarhide valimisil kaasarääkimiseks. Balkani riikides

Ka Türgis eneses on islamil tulnud raskustega heidelda. Maailmasõja lahtipuhkemisel 1914. a. asus Türgimaa ühes keskriikidega liitriikide vastu, kutsudes üles kogu islami-maailma „püha sõtta" kaasa tulema, mis aga ebaõnnestus. Muhameedlasi võitles niihästi liitlaste kui ka keskriikide poolel. Sõja lõpul, kui keskriigid kokku varisesid, asus laostunud Türgimaa etteotsa Kemal Paša (Kemal Atatürk), kes oma riiklike reformidega moderniseeris ka Türgimaa. Riigi ja mošee vaheline lahutus viidi läbi, 1924. a. saadeti kaliifid maalt välja, 1925. a. lõpetati kloostrite tegevus. Koraanile valmistati uus tõlge ja kaotati mitmed senised islami kombed jne. Nii kaotas islam ristiusu-maade lähikonnas oma seesmise jõu; ühes sellega nõrgenes ka väline võim, mille all hommikumaa kirik oli sajandeid kannatanud kirjeldamata surutisi. Türgis

Ühes Türgiga varises kokku ka Austria-Ungari keisririik; suur osa selle maist läks Jugoslaavia ja Rumeenia valdusse. Neis riikides kujunes kreeka-katoliku kirik tähtsaks teguriks. Jugoslaavias asutati 1921. a. iseseisev patriarhaat; samuti toimus see Rumeenias 1925. a. Jugoslaavias ja Rumeenias

Samal aastal (1925) vabanes ka Poolas autokefaalne (iseseisev) kreeka-katoliku kirik Vene patriarhi eestkostmise alt. Ka Soomes, Eestis, Lätis ja Leedus asuvad kreeka-katoliku kirikud vabastasid endid Moskva patriarhi alt ja muutusid autokefaalseks, kuuludes ühendusse vaid Konstantinoopoli patriarhiga. Poolas

Georgias oli kirik saavutanud autokefaalsuse juba 1927. a. Ukraina kirik oma 24-miljonise liikmeskonnaga moodustas autokefaalse kiriku 1921. a.; kiriku patriarh asub Kiievis. Georgias

Armeenia kirik

Lõpuks tuleks veel mainida Armeenia kiriku õnnetut saatust. Armeenia rahvuskirik oli mitmesuguseil põhjusil eraldunud kreeka-katoliku kirikust juba V sajandist alates ning islamiga kokku puutudes palju kannatanud vaenu ja tagakiusamisi.

Türgi rahvusliku liikumise tõttu sattusid riigi piires asuvad Armeenia kristlased tagakiusamise alla. Umbes 1,2 miljonit armeenlast saadeti 1915. a. asumisele Araabia kõrbe, kus õnnetud peagu kõik hukkusid. Kuid 1920. a. algas uus kristlaste vaenamine. See tabas ühes armeenlastega ka Väike-Aasias asuvaid kreeklasi, keda surmati tuhandete viisi. Umbes 600 000 armeenlast päästis põgenedes oma elu ja siirdus Kreekamaale, Egiptusesse, Euroopasse ja Ameerikasse. Tänini säilinud armeenlased, arvult umbes 120 000 hinge, asuvad peamiselt Süürias. Türgi piires on armeenia kristlaskond välja suremas.

B. Evangeelse kiriku seesmine areng pärast Maailmasõda.

§ 26. Uuema aja usulisi voole.

Usulised voolud uuemal ajal

Et mõista olevikku, selle püüdeid ja võitlusi, selleks tulebki tunda minevikku, neid jõude, mis on tinginud järgnevaid võitlusi. Vaimupõllul idaneb seeme aeglaselt; seal ei suuda veel paljud lõigata enda külvatud seemet, vaid enamasti tuleb lõigata seda, mida on külvanud eelmine põlv.

XVIII sajand oli külvanud ratsionalismi, aga see oli sajandi möödumisega purunemas. Esimene vastulöök tuli klassitsismist ja Kant'i kriitikast. Saades nagu julgustust mõtteteadusest, tuli ratsionalismile vastulöök ka usuteaduses. Peale Schleiermacheri kooli nimetame veel lühidalt 7 voolu, millest 5 kuulub möödunud, kaks viimast käesolevasse sajandisse:

1. Fr. H. R. Frank ja tema kool,
2. Albrecht Ritschl ja tema kool,
3. piblitsism,
4. konfessionalism,
5. usundilooline vool,
6. dialektiline teoloogia,
7. konferentsianism.

Erlangeni kool

XVIII sajandi teine silmapaistev isik usuteaduse alal oli Tübingeni professor Franz Hermann

Reinhold Frank. Mis puutub temanimelisse kooli, siis ei valitse selles säärane ühtlus kui Schleiermacheri koolis. Tavaliselt on see tuntud asukoha järgi ja seda nimetatakse Erlangeni koolìks. Teise nimetusena on tarvitusel elamuseteoloogia, kuna selles rõhutatakse usuelamusi.

Fr. H. R. Frank sündis 25. III 1827. a. Altenburgis; õppis Leipzigis mõtte-, keele- ja usuteadust. Juba esimesel poolaastal ülikoolis elab üle pöördumise. Ise märgib, et ta on pöördunud „vagast ratsionalismist" usule. Ta jäi Erlangeni ülikooli prof. kuni surmani. Suri 7. veebr. 1894. a.

Frank'i süsteemid

Oma õpetuse on ta kokku võtnud kolme suurde süsteemi:

1) süsteem kristlikust tõesusest,
2) süsteem kristlikust tõest,
3) süsteem kristlikust kõlblusest.

Kogu õpetuse keskuseks on usulise elamuse mõte. Kristlane tajub usukogemuses, et ta on uueks saanud, et ta on uus mina. Seda muutumist, niikaugelt kui see on tingitud meist väljastpoolt, nimetab ta taassünniks; niikaugelt aga, kui muutumine sünnib inimese enda tahtel, nimetab ta seda pöördumiseks. Need mõisted on Frank'ile väga olulised.

Inimese muutumise juures ta õpetab kolmesuguseid usuobjekte: a) siinpoolsed usuobjektid (immanentsed), mille all ta mõtleb inimese patuolukorda ja loomuliku tahte mõttevabadust. Uue elu sisuks aga on usk ja kõlbeline tahtevabadus. Samuti arvab ta, et ratsionalistide mõte ei kattu kristlikuga, kuna esimene on ainult loogiline järeldus, teine aga on igavene elu. b) sealpoolsed usuobjektid (transtsendentsed), mille all ta käsitleb õpetust Jumalast ja Kristuse lunastusest. Ta vaidleb panteistidega, kes salgavad jumala isiksust. c) eeldatavad usuobjektid (transsentsed). Neiks peab ta jumalasõna, kirikut ja sakramente. Need annavad meie usukogemustele väärtuse.

Nimetatud usuobjektid on ta õpetuse põhiideed, mille aluseks jääb viimselt isiku taassünd ja pöördumine uuele elule. Tema õpetus on tunduvalt mõju-

tanud meie vanema põlve kirikuõpetajate usulisi vaateid ja ta koolil on olnud palju nimekaid esindajaid.

Vahendusteoloogia

Erlangeni kooli kõrval nimetatakse ka Halle kooli, mis aga rohkem on tuntud nimetuse all vahendusteoloogia. Nimi on tuletatud sellest, et püütakse pehmendada vastuolusid ratsionaalse ja positiivse teoloogia vahel. „Õige vahendus" oli nende juhtsõnaks. Piiblile nõutakse ajaloolist kriitikat ja usule lubatakse alles jätta ta tundeelu-joon. Oma uniooni nõudes nägid nad kohustust evangeeliumi vastu. Nad on praktilise kristluse esimesed rõhutajad. Usulissotsiaalsed liikumised on selle vooluga ligidalt seotud. Nimekamaist usuteadlasist seisab sellele voolule ligidal Albrecht Ritschl.

Ritschli kool

Albrecht Ritschl sündis Berliinis 1822. a. Juba ta isa oli luteri kiriku superintendent. Õppis Bonnis, Heidelbergis, Tübingenis, hiljem professoriks Bonnis ja Göttingenis. Suri 1889. a.

Ta nimekaim töö on „Kristlik õpetus õigeksmõistmisest ja lepitusest", kolmes köites. Ta väljub õigeksmõistmiseõpetusest, mis on kõige olulisem ka Lutheri teoloogias. Religioon on talle „eneseotsustus" usu üle, rõhutades usaldust, mis osaks saanud Jumala ilmutuses. Ristiusku võrdleb ta ellipsiga, kus on kaks tulipunkti: üheks on „Jumal on armastus" (see on ühtlasi kogu Ritschli õpetuse motoks), teiseks on „jumalariik".

Ritschlile on Jumal peamiselt armastuse Jumal. Temale ei ole religioon enam paljas tunne, vaid jõud, vägi, mis Kristuses meid teeb isandaks selle maailma üle. Tema sügavam veendumus oli, et meie omame usku ainult siis, kui selle järgi elame. Teda kannab tugev ajalooline positivism, kuid säärane, kus on koht ka Jumala ilmutusel. Ta on olnud pioneer järeltulevale ajale. Liberaalsed voolud on teda pidanud enda eelkäijaks, kuid on oma kirjutisis teda sageli tõlgitsenud ühekülgselt.

Peale isikute ja otseselt nende nimedega seotud koolide on usuteaduses tähtsad ka õpetuslikud voolud.

Piblitsism

Piblitsism on vool, mis on kõige ligemas seoses piibliraamatu ja selle tundmisega. See vool on siis ikka esile tõusnud, kui teised voolud piibli kõrvale heitsid või seda vääriti tõlgitsesid. See on eriti

evangeelses kirikus üheusuliselt esinenud sügavama vooluna. XVII sajandil tekkis see vool ortodoksismi puhta õpetuse voolu kõrvale. See vool hindas siis piiblit niivõrd, kui see vajalik oli Jumala tõestuste leiutamiseks; piblitsistid tulid ja rõhutasid piiblit kui seda, mis viib pöördumisele ja vagadusele. Tol alal oli tähtsamaks Johann Albrecht B e n g e l (sünd. 1687, † 1751), keda peetakse ka selle voolu isaks.

XIX sajandil on üheks raskemaks küsimuseks usu- ja mõtteteaduse vahekord. Kui usku hakati käsitlema jällegi kui ühte mõtteteaduse madalamat ala, siis tõusis esile XIX sajandi piblitsistlik vool, kus seati eesmärgiks usuteadus lõplikult vabastada mõtteteadusest ja vastava aja haridusest ning seda siduda ja põhjendada üksnes pühakirjaga. Selle voolu tähtsamaks esindajaks oli Johann Tobias B e c k (sünd. 1804, † 1879). See vool ei ole end kunagi tahtnud siduda isikutega, vaid ikka ja ainuüksi pühakirjaga. Ka tänapäeval on paljudes maades piblitsistlik teoloogia tugev, kuid rohkem kui teaduses viljeleb see vool vagaduses.

Konfessionaalne vool luterlikus kirikus tõusis esile siis, kui tekkis liikumine „Lahti Roomast". Selle voolu esindajad on enamikus veel ratsionalistid, keda kandis rohkem rahvuslik uhkus kui usuline sügavus. Võiks mainida Tartu ülikooli prof. E. W. Christ. S a r t o r i u s't, kes oma „Püha armastuse õpetuses" ja „Augsburgi usutunnistuse apoloogias" rõhutas, et luterlus üksi on ise unioon ja seepärast tuleb kõrvaldada kõik unioonipüüded teistega. **Konfessionalism**

Suureks vaidlusalaks on ka vaimuliku ameti küsimus, kuna ühed rõhutasid üldist preesterluse mõistet ja eitasid igasugust vaimulikku ametit. Kohati seati piiskoppide asemele sisse superintendendid. Teine osa aga jaatas vaimuliku ameti küsimust. Siia kuuluvad Thomasius, Philippi (Tartu), Theodosius Harnack (Tartu), Kurtz (Tartu), Keil (Tartu).

Usundilooline vool seadis äärmuslikule usutunnistuslikule voolule vastu teise äärmuse. Algataja on Paul de L a g a r d e, orientalist. Ta oli hiline müstik, kuid uusromantik. Ei poolda Jeesuse kui isiku õpetust, ei salli kirikut, vihkab Lutherit. Temaga koos nimetaksin ka Franz Okerbeck'i, kes vih- **Usundilooline vool**

kas usuteadust ja nägi just selles ristiusu kõige suuremat vastast. Esmalt rohkem filosoofiline, kuid muutus hiljem teoloogilisemaks.

Adolf Harnack tõstis esile küsimuse ristiusu absoluutsuse kohta, — kas on ta seda relatiivselt või objektiivselt, ja vastas ise, et ristiusk on relatiivselt absoluutne. Siia kuulub ka Ernst Troeltsch († 1923), kes aga oli rohkem sotsioloog kui teoloog.

Dialektiline teoloogia

Viimane sõna tänapäeva usuteaduses on dialektiline teoloogia, mida mõned nimetavad selle algataja nime järgi ka Karl Barthi teoloogiaks. Samuti esineb nimetus „Šveitsi kool", mis oleks geograafiline, kuna enamik selle esindajaid on pärit Šveitsist. Sageli esineb nimetus „kriisiteoloogia" ehk „pärast-maailmasõjaaegne teoloogia". Siin võib mõiste „kriis" tähendada kaht, — pöördepunkti ühes haiguses nimetatakse kriisiks, samuti aga ka suunamuutmist vaimses liikumises. Kriisi sügavam mõiste on aga otsustus, kohus. Inimene, maailm, usk, kirik — kõik on kriisiteoloogia järgi kohtu all ja nimelt Jumala Sõna kohtu all. Tuntum on nimetus dialektiline teoloogia. Barth ise arvab, et niikaua kui meie oleme siin maailmas, me ei saa teoloogias tarvitada teist meetodit kui dialektilist. Üksikud on seda nimetanud ka „Jumala Sõna teoloogiaks", kuna suurem osa Barthi õpetusest käib Jumala Sõna kohta. Barth rõhutab, et on täitmatu kuristik inimese ja Jumala vahel, seepärast ei saa teoloogias asjade mõõduks olla inimene, vaid ainult Jumal, kes on Jumal ja kes on rääkinud oma Sõna.

Karl Barth

Karl Barth on sündinud Baselis 1886. a. prof. Fritz Barthi pojana. Õppis Berliinis, Bernis, Tübingenis ja Marburgis.

1909.—1921. aastani oli kirikuõpetaja Šveitsis. Lahkus kirikuõpetaja-ametist seletusega, et ei saa kuulutada üksnes Jumala Sõna. 1921. a. ta kutsuti Göttingeni honoraarprofessoriks. 1925. a. asus Münsterisse ja viimaks Bonni ülikooli. 1935. a. sunniti poliitilistel põhjustel Saksamaalt lahkuma ja kutsuti tagasi Baselisse, oma sünnilinna professoriks. 1938. a. mais anti talle Oxfordi audoktori tiitel.

Tema kaaslaseks on Emil Brunner, kuigi rohkem iseseisev.

Selle voolu vaated on levinud väga laialdaselt; see on vool, mis on läbinud peagu kogu maailma umbes 20 aasta jooksul ja on toonud endaga kaasa palju väärikust ja sügavaid probleeme.

Konferentsianism — see on teine tüüpiline joon XX sajandi 4-le esimesele aastakümnele. Kohe pärast Maailmasõda, osaliselt juba enne ja sõja ajal valmistati ette COPEC-konverentsi (*Conference on Christian Politics, Economic and Citizenship*), mis

Konferentsianism

Ev. luteri usu kirikute I ülemaailmne konvent Eisenachis 1923. a.

peeti Birminghamis 1924. a. Kutsuti ellu uurimiskomisjon Genfi, mis õnnistusrikkalt edasi töötab.

Ei saa vaikides mööduda ka praktilise kristluse maailmakonverentsist „Elu ja töö" („*Life and Work*"), mille algatus kuulub Rootsi peapiiskopile Nathan Söderblomile. Eeltööd algasid selleks juba 1914. a.

Ülemaailmne konverents leidis aset Stokholmis 19.—30. augustini 1925. a., millest võttis osa 600 delegaati kõigist kirikuist; ainult rooma-katoliku kirik loobus ametlikult osavõtmisest. Konverentsil käsitleti rohkem ühiseid sotsiaalseid probleeme, mille lahendamist oodatakse kristlikult kirikult; õpetuslikes küsimusis vaidlemine ja vastastikune tingimine jäeti hoopis kõrvale. Maailm oma raskusis ootab kirikult enam praktilist kristlust kui õpetuslikke vaidlusi.

Hiljem jätkusid konverentsid Bernis (1926), Prahas (1928), Eisenachis (1929) ja Oxfordis (1937). Usu ja kiriku korralduste küsimuste jaoks kutsuti eraldi kokku 1927. a. Lausanne'i konverents „Usk ja korraldus" (*„Faith and Order"*).

1937. a. suvel jätkati nende tööd Oxfordis ja Edinburghis, mida juhtis Yorgi peapiiskop dr. W. Temple. Hiljem kavatsetakse mõlemad konverentsid ühendada.

Kirikute-vahelise sõpruse edendamise ja kirikute lähendamise püüdeid on õnnistusrikkalt juhtinud inglise kirik järjekindlalt juba 50 aastat, alates 1888. a. Londonis peetud Lambeth-konverentsiga, kus esmakordselt välja töötati kirikute uuesti lähendamise alused. Neiks on: pühakiri, usutunnistused, sakramendid ja vaimulik amet, mille alusel läbirääkimisi on peetud vana-katoliku kirikuga, hommikumaa katoliku kirikuga ja protestantlike kirikutega.

Kuid üle kõigi voolude ja liikumiste seisab Jumala ainusündinud Poeg ja meie, inimeste Lunastaja ja Õnnistegija Jeesus Kristus. Jumala Püha Vaim on puhastanud ja pühitsenud meie maapealset kirikut. See, mis on Püha Vaimu töö ja vili, see on jäänud ja jääb edasi, kuna mõndagi meie, inimeste tööst on kadunud ja kaob ühes meiega.

Kirikulooliste sündmuste aja tabel.

I. Kristlik vana-aeg (33. a. — 590. a. p. Kr.).

Aasta	
33	Kristuse ristilöömine ja kristliku kiriku asutamine.
37	Pauluse pöördumine.
50—52	Ap. Pauluse I misjoniteekond Väike-Aasiasse.
53—55	Ap. Pauluse II misjoniteekond V.-Aasiasse, Makedooniasse ja Kreekamaale.
56—60	Ap. Pauluse III misjoniteekond V.-Aasiasse, Makedooniasse ja Kreekamaale.
60—62	Ap. Pauluse vangipõlv Keisareas.
62—64	Ap. Pauluse vangipõlv Roomas.
64	Nero-aegne kristlaste tagakiusamine.
64	Ap. Pauluse ja Peetruse surm.
70	Jeruusalema hävitamine.
95	Kristlaste tagakiusamine keiser Domitianuse ajal.
64—96	Kristlaste tagakiusamise I periood (keisrid Nero, Domitianus).
115	Antiookia Ignatiuse märtrisurm.
150. paiku	Gnostitsism.
156	Smürna Polycarpose märtrisurm.
160. paiku	Montanism.
116	Apologeet Justinuse märtrisurm.
170	Pühakirja kanoniseerimine.
202	Lyon'i piiskopi Irenaeuse surm.
222	Kirikuisa Tertullianuse märtrisurm.
112—250	Kristlaste tagakiusamise II periood (keisrid Trajanus 98—117; Hadrianus 117—138; Marcus Aurelius 161—180; Septimius Severus 195—211).
258	Kirikuisa Cyprianuse märtrisurm.

250—311	Kristlaste tagakiusamise III periood (keisrid Decius 249—251; Valerianus 253—260; Diocletianus 284—305; Galerius).
303—311	Kristlaste tagakiusamine haripunktil.
313	Milaano edikt.
303—337	Constantinus Suur.
323—337	Constantinus Suur ainuvalitsejana.
325	I oikumeeniline kirikukogu Nikaias. Ariuse ja Athanasiuse tüli.
356	† Antonius, munkade esiisa.
361—363	Keiser Julianus Apostata.
354—430	Kirikuisa Augustinus.
387	Augustinuse pöördumine.
379—395	Keiser Theodosius I ajal ristiusk riigiusuks.
420	† Hieronymus — Vulgata-tõlke autor.
440—461	Leo I Suur, esimene paavst.
451	Kalchedoni kirikukogu.
449	Vana-briti kiriku lõpp Inglismaal.
476	Lääne-Rooma riigi kokkuvarisemine.
496	Piiskop Remigius ristib Chlodovechi.
529	Benedictus Nursiast koostab esimesed mungareeglid Õhtumaal. Monte Cassino klooster.
529	Viimase paganliku filosoofide kooli sulgemine Ateenas.

II. Kristlik keskaeg (590.—1517. a.).

590—604	Paavst Gregorius Suur.
615	† Columba, iiri-šoti munkade juht. Lõuna-Saksamaa ja Šveitsi kristianiseerimine (Gallus, Fridolin, Kilian, Willibrord jt.).
622	Muhamedi põgenemine Mekkast Medinasse.
680—754	Bonifatius — Saksamaa apostel.
732	Karl Martell lööb araablasi Tours'i lahingus.
741—768	Pippin Lühike.
768—814	Karl Suur.
800	Karl Suure kroonimine Rooma keisriks.
814—840	Ludwig Vaga.

843	Frangi riigi esimene jaotamine Verdunis.
858—867	Paavst Nicolaus I. Pseudo-Isidoriuse dekretaalid.
865	† Anscar — Taani misjonär.
910	Cluny kloostri asutamine.
1046	Sinod — Sutris. Keisri võimu kulminatsioon.
1073—1085	Paavst Gregorius VII.
1077	Heinrich IV Canossas.
1096—1291	Ristisõdade ajastu.
1096—1099	Esimene ristisõda, Jeruusalema vallutamine.
1109	† Skolastik Canterbury Anselm.
1122	Wormsi konkordaat paavsti ja keisri vahel.
1153	† Müstik Bernhard Clairvaux'st.
1176	Legnano lahing.
1197	† Eelreformaator Petrus Valdus.
1198—1216	Paavst Innocentius III. Paavstivõimu kulminatsioon.
1294—1303	Paavst Bonifatius VIII. Paavstivõimu langus.
1309—1377	Paavstide vangipõlv Avignon'is.
1384	† Eelreformaator John Wiclif.
1409	I reformikontsiil Pisas.
1417—1418	II reformikontsiil Konstanzis.
1415	† Böömi reformaator Jan Hus tuleriidal.
1431—1449	III reformikontsiil Baselis.
1498	† Itaalia eelreformaator Savonarola tuleriidal.

III. Kristlik uusaeg (1517.—1648. a.).

1483	Martin Lutheri sünd. 10. novembril
1484—1531	Ulrich Zwingli.
1505	Lutheri astumine kloostrisse.
1508	Luther Wittenbergi ülikooli professoriks.
1509—1564	Johann Calvin.
1510/11	Lutheri matk Rooma.
1517	Lutheri 95 teesi patukustutusmüügi vastu Wittenbergi lossikiriku uksel 31. oktoobril.

1519	Usuvaidlused Leipzigis (Karlstadt, Luther ja Eck).
1520	Kolm reformatsioonikirja.
1521	Wormsi riigipäev. Luther kiriku- ja riigivande all.
1521/22	Luther Wartburgis. Uue Testamendi tõlkimine.
1524	„Kaheksa laulu raamat", esimene ev. lut. usu kiriku lauluraamat.
1525	† Kuurvürst Friedrich Tark — reformatsiooni kaitsja. Talupoegade mäss.
1526	I Speieri riigipäev (soodus protestantidele).
1529	II Speieri riigipäev (ebasoodus protestantidele). Usuvaidlused Zwingliga Marburgis; suur ja väike katekismus.
1530	Riigipäev Augsburgis. Evangeelsete *Confessio Augustana*.
1531	Evangeelsete vürstide Schmalkaldeni liit.
1534	Jesuiitide ordu asutamine (Ignatius Loyola).
1545—1563	Kirikukogu Trientis.
1546	† Luther 18. veebruaril Eislebenis.
1546/47	Schmalkaldeni sõda.
1555	Augsburgi usurahu.
1560	† Philipp Melanchthon.
1572	Pärtliöö verepulm Pariisis.
1577	Concordia-formel.
1580	Concordia-raamat.
1598	Nantes'i edikt hugenottidele.
1618—1648	30-aastane sõda.
1629	Restitutsiooniedikt: kõik 1552. a. alates katoliku kirikult kaduma läinud varandused tagasi anda.
1632	† Gustav Adolf Lützeni lahingus 6. nov.
1648	Vestfaalia rahuleping Osnabrückis
1606—1676	Paul Gerhardt — evangeelse kiriku vaimulik laulik.

IV. Kristlik uuem aeg (1648.—1937. a.).

1675—1750	Pietismiaeg.
1675	*Pia desideria.*
1685	Nantes'i edikti tühistamine. Hugenottide väljarändamine.
1694—1698	Francke asutab vaestelaste-kooli ja -varjupaiga Halles.
1727	Vennastekoguduse asutamine.
1750—1800	Ratsionalismiaeg.
1773	Jesuiitide ordu tegevuse lõpetamine.
1804	† Immanuel Kant. Kriitiline idealism.
1814	Jesuiitide ordu taaselustamine.
1817	Unioonleping ev. lut. usu ja reformitud kiriku vahel Preisimaal.
1832	Gustav Adolfi Seltsi asutamine.
1834	† Daniel Ernst Friedrich Schleiermacher — usuline romantism.
1836	I diakonisside asutis Kaiserwerthis.
1846—1878	Paavst Pius IX.
1848	Joh. Hinrich Wichern rajab sisemisjoni kindlamale alusele.
1870	Paavsti kuulutamine eksimatuks. Kirikuriigi lõpetamine.
1878—1903	Paavst Leo XIII.
1887	Evangeelse Liidu asutamine.
1898	Austrias algab liikumine „Roomast lahti!"
1903—1914	Paavst Pius X.
1905	Riigi ja kiriku lahutamine Prantsusmaal.
1910	† Friedrich v. Bodelschwingh.
1914—1922	Paavst Benedictus XV.
1914	Maailmasõja algus.
1917	I revolutsioon Venemaal 10. märtsil. Tsaarivõimu langus.
1917	II revolutsioon Venemaal 7. novembril. Enamlased.
1917	Jesuiitide ordu taaselustamine Saksamaal.
1918	Versailles' rahuleping 28. juunil.
1918	Ev. lut. usu kiriku ühinemine Ameerika Ühendriikides.

1920	Kirikust lahkunute arvu kulminatsioon Saksamaal — 305 584 inimest.
1922. alates	Paavst Pius XI.
1923	Esimene ülemaailmne ev. lut. kirikute konvent Eisenachis.
1925	Kristlike kirikute maailmakonverents „Elu ja töö“ Stokholmis 19.—30. augustini. Ainult rooma-katoliku kirik ei võtnud ametlikult osa.
1927	Kristlike kirikute maailmakonverents „Usk ja korraldus“ Lausanne'is.
1929	Kirikuriigi ellukutsumine. Leping Vatikani ja Mussolini vahel.
1937	Oxfordi „Elu ja töö“ ja Edinburghi „Usk ja korraldus“ konverentsid.

Lisa. Augsburgi usutunnistus*).

I peatükk: **Jumalast.**

Kõigepealt meie õpetame üksmeelselt, vastavalt Nikaia kirikukogu otsusele, et on olemas ainus ja ühine jumalik olemine, keda Jumalaks kutsutakse ja tõelikult Jumal on ja et sellegipärast on kolm isikut selles ühises jumalikus olemises, kes ühesugused võimsad, ühesugused igavesed, Jumal Isa, Jumal Poeg, Jumal Püha Vaim. Need kolm kõik on üksainus jumalik olemine, kes igavene, jaotamatu, lõpmatu, mõõtmatu väe, tarkuse ja helduse poolest, kes kõigi nähtavate ja nägematute asjade looja ja ülalpidaja. Ja sõna „isik" ei tähenda mitte ühte osa või omadust teise sees, vaid mis ise olemas on, nagu kirikuisad seda sõna selles asjas on tarvitanud.

Sellepärast mõistame hukka kõik eksiõpetused, mis selle peatüki vastu käivad, nagu manihheide õpetus, kes kaks jumalat on seadnud, teise hea ja teise kurja. Niisamuti ka valentiinlased, ariuslased, eunomiuslased, muhameedlased ja kõik nendesarnased, ka samosateenid, vanad ja uued, kes ka seavad ühe isiku ja neist kahest, nimelt Sõnast ja Pühast Vaimust, targutades ütlevad, et need ei olevat lahutatud isikud, vaid Sõna tähendavat häälelist sõna ja Vaim tähendavat liikumist loodud asjus.

II peatükk: **Pärispatust.**

Edasi meie õpetame, et Aadama langemisest saadik kõik inimesed, kes lihast sünnivad, patuga on saadud ja sündinud, see on, et nad kõik emaihust ju on täis kurja himu ja tahtmist ning et neil loomu poolest ei või tõsist jumalakartust ega tõsist usku Jumalasse olla. Ja seesama sündimisest saadud tõbi või pärispatt on tõesti patt ja mõistab hukka ja Jumala igavese viha alla kõik, kes mitte ristimise ja Püha Vaimu läbi uuesti ei sünni.

Sellepärast mõistame hukka kõik pelagiuslased ja teised, kes pärispattu ei loe patuks ja arvavad loomuse vagaks loomulikkude jõudude läbi, Kristuse kannatamist ja teenet halvaks pannes.

III peatükk: **Jumala Pojast.**

Meie õpetame ka, et Jumala Poeg on inimeseks saanud ja sündinud puhtast neitsist Maarjast, ning et kaks loomust, jumalik ja inimlik, ühes ja sessamas isikus lahutamata ühendatud ja üks Kristus on, kes tõsine Jumal ja inimene, tõelikult sündinud, kannatanud, risti löödud, surnud ja maha maetud, et ohvriks olla ei mitte ainult pärispatu eest, vaid ka kõige teise patu eest, ja Jumala viha lepitada. Seesama on ka alla läinud põrguhauda ja on tõesti üles tõusnud kolmandal päeval

*) H. Põllu tõlge.

surnuist, üles läinud taevasse, istub Jumala paremal käel, et ta igavesti valitseks kõigi loomade üle ja et ta kõiki, kes tema sisse usuvad, Püha Vaimu läbi pühitseks, puhastaks, kinnitaks ja lohutaks, neile ka elu ja kõiki andeid ning hüve annaks ja neid kuradi ja patu vastu kaitseks ja varjaks. Seesama Kristus saab viimaks jälle avalikult tulema kohut mõistma elavate ja surnute peale jne., nagu apostlik usutunnistus õpetab.

IV peatükk: **Õigeksmõistmisest.**

Edasi meie õpetame, et meie pattude andeksandmist ja õigust Jumala ees ei või saada oma teene, teo ega tasu läbi, vaid et meie patud andeks ja Jumala ees õigeks saame armust Kristuse pärast usu läbi, kui meie usume, et Kristus meie pärast on kannatanud ja et meile tema pärast patud andeks antakse ja õigust ning igavest elu kingitakse. Sest seda usku tahab Jumal meile õigeks arvata enese ees, nõnda kui p. Paulus ütleb Room. 3 ja 4.

V peatükk: **Jutlustamisest.**

Selle usu kättesaamiseks on Jumal jutlusameti seadnud, evangeeliumi ja sakramendid andnud, mille läbi ta kui vahendite läbi Püha Vaimu annab, kes usku tekitab, kus ja millal ta tahab, nende sees, kes evangeeliumi kuulevad, mis õpetab, et meil Kristuse teene ja ei mitte omaenese teene läbi armuline Jumal on, kui meie seda usume.

Meie mõistame hukka ümberristijad ja teised, kes õpetavad, et meie ilma välise evangeeliumisõna kuulutamata võime omaenese valmistamise, mõtete ja tegude läbi Püha Vaimu saada.

VII peatükk: **Ristikogudusest.**

Meie õpetame ka, et üks püha ristikogudus alaliselt on olemas ja jääb, mis on kõigi usklikkude kogu, kus evangeeliumi puhtalt kuulutatakse ja pühi sakramente evangeeliumi mööda jagatakse. Sest ristikoguduste tõsiseks ühenduseks on sest küll, kui üksmeelselt evangeeliumi tema puhta õpetuse järgi jutlustatakse ja sakramente Jumala sõnale vastavalt toimetatakse. Ega ole ristikoguduste tõsiseks ühenduseks mitte tarvis, et igal pool ühesugused inimeste seatud kombed oleksid, nagu Paulus ütleb Eeves. 4, 5, 6: Üks ihu ja üks vaim, nõnda kui teie ka olete kutsutud ühes lootuses oma kutsumise poolest; üks Issand, üks usk, üks ristimine.

IX peatükk: **Ristimisest.**

Ristimisest õpetame, et seda õndsaks saamiseks tarvis on ning et selle läbi armu pakutakse ja et ka lapsi peab ristima, kes ristimise läbi Jumala hooleks antakse ja temale armsaks saavad.

Seepärast mõistame hukka ümberristijad, kes õpetavad, et laste ristimine ei olevat õige.

X peatükk: **Armulauast.**

Issanda armulauast meie õpetame, et Kristuse tõelik ihu ja veri leiva ja viina näol õhtusöömaajas olemas on ja välja jagatakse ning vastu võetakse. Sellepärast heidame teistviisi õpetuse kõrvale.

XI peatükk: **Pihist.**

Pihist õpetame, et patust lahtimõistmine erapihina kirikus tuleb alal hoida ja ei tule mitte ära jätta, ehk küll pihis tarvilik ei ole kõiki üleastumisi ja kõike pattu üles lugeda, kuna see ometi võimatu on. Taav. l. 19, 13: „Kes mõistab kõik eksitused ära.“

XIII peatükk: **Sakramentide tarvitamisest.**

Sakramentide tarvitamisest õpetame, et sakramendid ei ole seatud mitte ainult sellepärast, et nad välispidiseks märgiks oleksid, millest ristiinimesi ära tuntaks, vaid palju enam, et nad on Jumala tahtmise täheks ja tunnistuseks meie vastu, et meie usku nende läbi äratada ja kinnitada. Sellepärast nõuavad ka nemad usku ja tarvitatakse siis neid õieti, kui neid usus vastu võetakse ja seeläbi usku kinnitatakse.

Sellepärast mõistame need hukka, kes õpetavad, et sakramentide tarvitamine iseenesest juba õigeks mõistab, aga seda mitte ei õpeta, et sakramentide tarvitamisel usku tarvis on, mis pattude andeksandmist loodab.

XIV peatükk: **Kiriku valitsusest.**

Kiriku valitsusest õpetame, et keegi ei tohi koguduses avalikult õpetada või jutlust pidada ega sakramente toimetada, kui ta ei ole seks korrapäraselt kutsutud.

XV peatükk: **Kiriklikkudest kommetest.**

Kiriklikkudest kommetest, mis inimeste seatud, õpetame meie neid pidama, mida ilma patuta saab pidada ja mis rahu ning head korda koguduses aitavad hoida, nagu on teatavad pühitsustalitused, suured pühad ja muud seesugust. Siiski tuleb õpetada, et inimesed oma südametunnistust nendega ei koormaks, otsegu oleksid niisugused asjad õndsakssaamiseks tarvilised. Tuleb ka õpetada, et kõik seadmised ja viisiks saanud korraldused, mis inimesed selle tarvis teinud, et nende läbi Jumalat ära lepitada ja armu teenida, evangeeliumi ja usuõpetuse vastu käivad. Sellepärast on kõik munkade tõotused ja viisiks saanud seadmised roogade vahedest, päevadest jne., mille läbi Jumala armu arvatakse ära teenida ja patte tasuda, kõlvatud ja evangeeliumi vastu.

XVI peatükk: **Ilmlikust valitsusest.**

Ilmlikust valitsusest meie õpetame, et kõik korraline valitsus ja seadused maailmas on hea kord, mis Jumala tehtud ja seatud, ja et ristiinimesel luba on ilma patuta valitseja ja

kohtumõistja ametis olla, keiserlikkude ja teiste seaduste järgi otsust ja õigust mõista, kurjategijaid mõõgaga nuhelda, õigusega sõda pidada, sõjameheks olla, osta ja müüa, nõutud vannet vanduda, varandust koguda, abielus elada jne.

Siis mõistame hukka ümberristijad, kes õpetavad, et kõik ülaltähendatud ajalikud asjad ei olevat kiriklikud.

Meie mõistame ka need hukka, kes kristlikku täielikkust ei sea jumalakartusesse ega ususse, vaid õpetavad, et see olevat kristlik täielikkus, kui maja ja pere, naine ja lapsed ihulikult maha jäetakse ja ilmlikest ametitest loobutakse, kuna ometi õige täielikkus on see: õige jumalakartus ja õige usk Jumalasse. Sest evangeelium ei õpeta mitte välispidist ajalikku, vaid seespidist igavest olu ja südame õigust, ja ei lükka ümber ilmlikku valitsust, korda ega abielu, vaid tahab, et seda kõike peetaks kui tõelikku head korda ja et neis seisustes kristlikku armastust ja õigeid häid tegusid teostataks, igaühe poolt tema ametikutse järgi. Sellepärast on ristiinimeste kohus ülemate alla heita ja nende käskudele sõnakuulelik olla kõiges, mida ilma patuta saab täita. Aga kui ülemate käsku ilma patuta ei saa täita, siis tuleb Jumala sõna enam kuulda kui inimeste sõna. Ap. teg. 5, 29.

XVII peatükk: **Kristuse jälletulemisest kohtuks.**

Meie õpetame ka, et meie Issand Jeesus Kristus viimsel päeval tuleb kohut mõistma ja kõik surnud üles äratab ja usklikkudele ja äravalitud hingedele igavest elu ja igavest rõõmu annab, aga jumalakartmatud inimesed ja kuradid põrgu ja igavese nuhtluse alla mõistab.

Seepärast mõistame hukka ümberristijad, kes õpetavad, et kuradid ja hukka mõistetud inimesed mitte igavesti piina ja valu ei saa kannatama.

Meie mõistame ka hukka mõned teised, kes juutide arvamisi levitavad, et enne surnute ülestõusu päris pühad ja vagad valitsuse maailma üle eneste kätte saavad ja kõik jumalakartmatud ära hävitavad.

XVIII peatükk: **Vabast tahtmisest.**

Vabast tahtmisest meie õpetame, et inimesel mõningal määral on vaba tahtmist väliselt ausasti elada ja nende asjade vahel valida, millest mõistus jagu saab; kuid ilma Püha Vaimu armuta, abita ja tegevuseta ei suuda inimene Jumala meelepäraseks saada, südamest Jumalat karta ega temasse uskuda, ei ka sündimisest päritud kurja himu südamest välja heita, vaid see sünnib püha Vaimu läbi, keda jumalasõna läbi antakse. Sest Paulus ütleb 1. Kor. 2, 14: „L i h a l i k i n i m e n e e i s a a m i t t e k ä t t e, m i s J u m a l a V a i m u a s j a d o n."

Ja et näha oleks, et meie siin midagi uut asja ei õpeta, siis olgu siia Augustinuse selged sõnad vabast tahtmisest üles pandud Hypognostikoni III raamatust: „Meie tunnistame, et kõigis inimestes on vaba tahtmine, sest neil on kõigil loomulikku aru ja mõistust, ei mitte, et nad võiksid selle läbi midagi Jumalaga ette võtta, nagu Jumalat südamest armastada ja karta, vaid ainult selle elu välistes asjades on neil vabadus head või

kurja valida. Heaks nimetan mina, mis loodusest tuleb, nõnda kui: põldu harida tahta, süüa ja juua tahta, sõpra vaatama minna, riidesse panna, maja ehitada, naist võtta, loomi sööta, head ametit õppida või mis head veel sesse elusse kuulub. Kõiki neid asju pole ilma Jumalata olemas ega jää ilma temata seisma, vaid kõik on tema seest ja tema läbi. Selle vastu võib inimene küll kurja ise oma tahtmisega ette võtta, nagu ebajumalat kummardada, inimese tapjaks hakata jne."

XXI peatükk: **Pühakute kummardamisest.**

Pühakute kummardamisest meie omad õpetavad, et pühakuid sünnib mälestada meie usu kinnituseks, vaadates, kuidas neile arm on osaks saanud ja kuidas nende usk neid on aidanud; ka tuleb nende häid tegusid eeskujuks võtta, igaühel tema elukutse järgi, nagu keiser Taaveti eeskuju järgi tehes türklaste vastu võib võidelda; sest kumbki on kuninglikus ametis, mis nõuab alamate kaitsmist ja varjamist. Kuid pühakirjast ei saa tõestada, et pühakuid tuleks appi hüüda või nende juurest abi otsida. Sest on seatud ainult üksainus lepitaja ja vahemees Jumala ning inimeste vahele (1. Tim. 2, 5), kes on ainus Õnnistegija, ainus ülempreester, lepitamiskaas ja eestkostja Jumala ees (Room. 8, 34). Ja tema üksipäini on tõotanud, et ta meie palveid tahab kuulda. See on ka kõige ülem jumalateenistus Kirja järgi, et sedasinast Jeesust Kristust tuleb kõigis hädades ja asjades südamest otsida ja appi hüüda. 1. Joh. 2, 1: „Kui keegi on pattu teinud, siis on meil eestkostja Isa juures, Jeesus Kristus, kes õige on."

Sisukord.

III. Kristlik uusaeg (1517. a. — 1937. a. p. Kr.)

Reformatsiooniaeg (1517—1648).

Lk.

§ 1. Martin Luther 5
§ 2. Lutheri 95 teesi ja 3 reformatsioonikirja . . 11
§ 3. Luther Wormsi riigipäeval ja Wartburgis . . 17
§ 4. Zwickau prohvetid ja ümberristijad. Reformatsiooni teostamine. Luther ja talupoegade mäss. Humanistid 22
§ 5. Lutheri sõbrad, kaastöölised, tema perekonnaelu ja surm 29
§ 6. Reformatsiooni levimine Saksamaal. Võitlused oma eluõiguse eest. Augsburgi usurahu . . . 35
§ 7. Reformatsioon Šveitsis. Ulrich Zwingli ja Johann Calvin 39
§ 8. Reformatsiooni levimine Euroopas 50
§ 9. Katoliku kiriku vastureformatsioon: *Tridentinum*, inkvisitsioon, jesuiitide ordu (katoliku kirik) . . 57
§ 10. Kolmekümneaastane ususõda (1618.—1648. a.). Gustav Adolf 61

A. Evangeelse kiriku seesmine areng (1517—1648).

§ 11. Õpetuse kujunemine ev. luteri usu kirikus. Ortodoksism 69
§ 12. Kiriklik korraldus ja kultus ev. luteri usu kirikus (1517—1648) 73
§ 13. Evangeelse kiriku levimine alates a. 1648. Misjonitöö 77
§ 14. Rooma-katoliku kirik (1648.—1914. a.) . . . 82

B. Kiriku seesmine areng uuemal ajal (1648—1914).

§ 15. Pietism. Spener, Francke, Zinzendorf. Vennastekogudus 89
§ 16. Ratsionalism 100
§ 17. Kirjanduslik klassitsism 106
Kriitiline idealism. Immanuel Kant . . . 109
§ 18. Usuline romantika. Fr. Schleiermacher. Uneeritud kirik 111
§ 19. Usulahud evangeelses kirikus 114
§ 20. Kultus uuema aja ev. luteri usu kirikus . . . 118
§ 21. Evangeelne kirikulaul 124
§ 22. Praktiline kristlus: sisemisjon ja armastustöö XIX sajandil 130

A. Kiriku väline areng pärast Maailmasõda (1914—1937).

§ 23. Evangeelse kiriku seisund maailmas . . . 141
§ 24. Rooma-katoliku kirik 1914. a. alates . . . 152
§ 25. Kreeka-katoliku kirik 156

B. Evangeelse kiriku seesmine areng pärast Maailmasõda.

§ 26. Uuema aja usulisi voole 160
Lisa: 1. Kirikulooliste sündmuste aja tabel . . . 167
2. Augsburgi usutunnistus 173

Veaõiendus: Lk. 5 pealkirjas: „Reformatsiooniaeg (1517—1689)“, peab aastaarv olema **1517—1648.**

Hind kr. 2.20